

श्री षाक्षनाथाय नमः

जैन धर्मांना ढौलिक सिद्धांतो

संक्षिप्त

अमेरिका तथा लंडनमां यत्नावेला धार्मिक
वर्गो (Classes) नो संक्षिप्त सारांश

प्रवयनकार

श्री धीरजलाल डी. महेता

श्री पार्श्वनाथाय नमः

जैन धर्मना मौलिक सिद्धांतो

(संक्षिप्त)

अमेरिका तथा लंडनमां यलावेला धार्मिक
वर्गो (CLASSES)नो संक्षिप्त सारांश

प्रवचनकार

श्री धीरजलाल डी. महेता

प्रकाशक

तत्त्व जिज्ञासु मुमुक्षु मंडप
अमेरिका

પ્રકાશક :

અમેરિકાના મીલવોકી

શહેરમાં વસતા તત્ત્વ

જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુ

શ્રેષ્ઠિવર્યશ્રી

પ્રકાશન વર્ષ વીર સંવત ૨૫૧૯

વિક્રમ સંવત ૨૦૪૯ / ઈ.સ. ૧૯૯૩

પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૦૦૦

દ્વિતિય આવૃત્તિ : ૧૯૯૫ વિ. સં. ૨૦૫૧ નકલ : ૧૦૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

(૧) ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

૧૧/૪૪૩ માતૃછાયા બિલ્ડિંગ

રામજીની પોળ નાણાવટ, સુરત.

(૨) શ્રી યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા

સ્ટેશન રોડ, રંગમહોલના નાકે

મહેસાણા ઉ. ગુજરાત.

પ્રસ્તાવના

સને-૧૯૯૧માં અમેરિકા જવાનું થયું, એકેક અઠવાડીયા પ્રમાણે જુદા-જુદા ગામોમાં જૈન ધાર્મિક ભણાવવાના વર્ગો ગોઠવાયા. તે દેશમાં લોકો વ્યવહારિક સારૂ ભણેલા હોવાથી જૈન દર્શનનું “તત્ત્વજ્ઞાન” ભણાવવું વધારે સરળ બન્યું. તથા છેલ્લા પાંચ-સાત વર્ષથી બીજા અનેક વક્તાઓ પણ ત્યાં આવતાં હોવાથી તેઓનું પ્રવચન સતત સાંભળીને તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાની પૂર્વભૂમિકા કંઈક પ્રાપ્ત કરેલી હતી. તેથી તીર્થંકર પરમાત્માએ જણાવેલ મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન તેઓને થાય તે આશયથી નીચેના મુખ્ય પાંચ વિષયો ઉપર મેં સમજાવવાનો પ્રારંભ કર્યો.

(૧) સામાયિક-પ્રતિક્રમણ જેવી પ્રાથમિક ધાર્મિક ક્રિયા કરે તો તેમાં કંઈક અધિક રસ આવે તે આશયથી સૌ પ્રથમ નવકારમંત્રથી સામાઈવચયજીત્તો સુધીનાં સૂત્રો ઉપર જ વિવેચન સમજાવ્યું, (૨) ત્યારબાદ જીવ-અજીવ વિગેરે નવતત્ત્વો સૂક્ષ્મચર્યાથી સમજાવવાં, (૩) મિથ્યાત્વ-સાસ્વાદન આદિ ચૌદ ગુણસ્થાનકો સમજાવવાં, (૪) ત્યારબાદ કર્મોનાં મૂલ આઠ અને ઉત્તર એકસો અઠ્ઠાવન ભેદો સવિસ્તરપણે સમજાવ્યાં, (૫) ત્યારબાદ જૈન દર્શનનો અનેકાન્તવાદ-સ્યાદવાદ-સાતનયો-સમભંગી અને કાલાદિ પાંચ સમવાયી કારણો ઉપર વિવેચન આપ્યું.

ત્યારબાદ ૧૯૯૨માં લંડનમાં પણ આ જ પાંચ વિષયો ભણાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. દરેક ગામોમાંથી લોકોની એવી માગણી ઉઠી કે જો આ પાંચ વિષયોનું એક પુસ્તક તૈયાર થાય તો ભણેલો આ વિષય વારંવાર વાંચીને કંઠસ્થ કરી શકાય. તે માગણીને સંતોષવા મેં આ પુસ્તક તે જ વિષયો સમજાવતું તૈયાર કરેલ છે. તેની વિક્રમ સંવત ૨૦૪૯-સને ૧૯૯૩માં ૧૦૦૦ નકલ છપાવેલી પરંતુ તે સંપૂર્ણપણે ખલાસ થઈ જવાથી અને આ પુસ્તકની સવિશેષે માગ ચાલુ રહેવાથી આ તેની બીજી આવૃત્તિ છપાવી છે.

તથા આ પાંચ વિષયોનું વિવેચન લખતાં જે જે કઠીન પારિભાષિક શબ્દો દેખાયા. તેનો સરળ ગુજરાતી ભાષામાં અર્થ સમજાવતો આસરે ૩૫ પાના જેટલો શબ્દકોશ પણ આપેલ છે. જેથી અર્થ સમજવો સુગમ પડે.

વારંવાર આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરી દરેક જીવો પોતાના આત્માનું કલ્યાણ સાધે.

એજ આશા
ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

અનુક્રમણિકા

(૧)	નવકાર મહામંત્રથી સામાઈયવયજીતો સુધી	૧ થી ૩૫
(૨)	નવતત્ત્વ	૩૬ થી ૬૨
(૩)	૧૪ ગુણસ્થાનકનું સ્વરૂપ.	૬૩ થી ૭૬
(૪)	કર્મ સંબંધ ચર્ચા.	૭૭ થી ૧૦૩
(૫)	જૈન દર્શનનો અનેકાન્તવાદ અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ	૧૦૪ થી ૧૧૪
(૬)	કઠિન શબ્દોના ગુજરાતી અર્થો	૧૧૫ થી ૧૪૮

શ્રી વીતરાગ પરમાત્મને નમઃ

અમેરિકા તથા લાંડનમાં ચલાવેલા ધાર્મિક વર્ગો

નમો અરિહંતાણં ।

નમો સિદ્ધાણં ।

નમો આયરિઆણં ।

નમો ઉવજ્જાયાણં ।

નમો લોએ સવ્વસાહુણં ।

એસો પંચ નમુક્કારો, સવ્વ પાવપ્પણાસણો ।

મંગલાણં ચ સવ્વેસિં, પઢમં હવઈ મંગલં ॥૧॥

પંચપરમેષ્ઠી નમસ્કાર એટલે કે નવકાર મહામંત્ર-૧

➤ પ્રિય વાચક બંધુઓ,

જૈનધર્મના મૌલિક સિદ્ધાન્તો જાણવાની ઘણી ઈચ્છાઓ થાય છે. કેટલાક વિષયો ખાસ જાણવા જેવા છે. તત્ત્વોનું જ્ઞાન મેળવવાથી આપણી શ્રદ્ધા વધારે દૃઢ બને છે અને મોક્ષના બીજભૂત સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે માટે સરળતાથી સમજી શકાય એવા કેટલાક વિષયો આ બંને દેશોમાં સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનો સંક્ષિપ્ત સાર આ પ્રમાણે છે :

જૈનધર્મ એ અનાદિકાળનો ધર્મ છે. પચીસસો કે પાંચ હજાર વર્ષો પહેલાં શરૂ થયો નથી. ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ, પાર્શ્વનાથ કે પ્રભુ મહાવીર સ્વામી તો કેવળજ્ઞાન થયા પછી સંસારમાંથી તરવાનો સાચો રસ્તો જાણીને તેને બતાવનારા હતા. તેઓ પણ છેલ્લા ભવમાં તીર્થંકર થયા પહેલાંના ભવોમાં પૂર્વે થઈ ગયેલા બીજા તીર્થંકરોએ બતાવેલા માર્ગસ્વરૂપ જૈનધર્મને આચરીને જ આ ભવમાં તીર્થંકર થયા છે. આ તીર્થંકર ભગવન્તોએ નવો જૈનધર્મ સ્થાપ્યો નથી કે ચાલુ કર્યો નથી. પ્રથમથી છે જ. જ્યારથી સંસાર છે અને મોક્ષ છે ત્યારથી તેના તરવાના માર્ગસ્વરૂપ જૈનધર્મ પણ છે જ, ફક્ત કાલપ્રભાવે

નવા નવા તીર્થંકર ભગવન્તો આ ભરતક્ષેત્રમાં તેને પ્રકાશિત કરે છે. અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં તો કાયમ તીર્થંકર ભગવન્તો હોય જ છે. અને તેઓ આ ધર્મનો ધીધ વહેરાવતા જ હોય છે.

ટેપ નં. ૧ 'એ'

આ કારણથી જ આ જૈનધર્મ તે કોઈ બીજા હિન્દુધર્મનો કે બૌદ્ધધર્મનો ફાંટો કે વિભાગ નથી. સ્વતંત્ર છે અને તદ્દન સત્ય છે. જગતની જે સ્થિતિ છે તેને યથાર્થપણે સમજાવી છે. જે સત્ય હોય છે તે કોઈના અંશરૂપ હોતું નથી.

સંસારમાં જીવ-અજીવ આદિ જે પદાર્થો છે તે પદાર્થોનું સાચું તત્ત્વજ્ઞાન અને તેમાંથી તરવાનો ઉપાય બતાવનારા તીર્થંકર ભગવન્તો અરિહંત કહેવાય છે. 'અરિ-દુશ્મન, હંત-હણનારા' આત્માના અંતરંગ શત્રુઓ રાગ-દ્વેષ, મોહ-માયા આદિને હણનારા, નાશ કરનારા જે પરમાત્મા તે અરિહંત કહેવાય છે. તેમને હું ભાવથી નમસ્કાર કરું છું. પહેલા પદમાં અરિહંત ભગવન્તોને નમસ્કાર કરેલ છે.

શબ્દોના અર્થો બે પ્રકારના હોય છે. (૧) નિરુક્ત અર્થ, અને (૨) વ્યુત્પત્તિ અર્થ. શબ્દોમાં આવેલા અક્ષરોને ધ્યાનમાં લઈને જે અર્થ કરીએ તે નિરુક્તાર્થ જેમ કે 'શ્રાવક' શબ્દનો અર્થ શ્ર-શ્રદ્ધા, વ-વિવેક, ક-ક્રિયા, આ ત્રણ ગુણો જેમાં હોય તે શ્રાવક. આવી રીતે અંતરંગ શત્રુઓને હણનારા એવો અરિહંત શબ્દનો જે અર્થ તે નિરુક્તાર્થ છે. અને સંસ્કૃત ભાષાના ધાતુ તથા પ્રત્યયથી કારકને અનુસારે થયેલો જે અર્થ તે વ્યુત્પત્તિ અર્થ કહેવાય છે. જેમ કે 'શ્રુણોતીતિ' - ગુરુનું વચન જે સાંભળે તે શ્રાવક તેવી રીતે અરિહંત શબ્દમાં મૂળ 'અર્હ' ધાતુ છે. લાયક-યોગ્ય એવો અર્થ છે. જગતના સામાન્ય માનવીમાં ન ઘટે એવા ૪ + ૧૧ + ૧૯ = ૩૪ અતિશયોને જે યોગ્ય હોય તે અર્હન્ત એટલે કે અરિહંત કહેવાય છે. આ વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે. પહેલાં નિરુક્તિ અર્થ પ્રમાણે તીર્થંકર ભગવન્તો ઋષભદેવાદિ અને તીર્થંકર થયા વિના કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જનારા સામાન્ય કેવળજ્ઞાની એમ બંનેને અરિહંત કહેવાય. કારણ કે બંને પ્રકારના પરમાત્માઓ આત્માના શત્રુને હણનારા છે જ. પરંતુ પાછલા વ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે ફક્ત તીર્થંકર પરમાત્માને જ અરિહંત

કહેવાય છે. સામાન્ય કેવળજ્ઞાની ભગવંતો આ પદમાં આવતા નથી.

અરિહંત (તીર્થંકર) થનારા તીર્થંકર ભગવંતો પણ સર્વકર્મોનો ક્ષય થવાથી આ અંતિમ મનુષ્યભવ પૂર્ણ કરી મોક્ષે જાય ત્યારે ત્યારે તેમને પણ સિદ્ધ કહેવાય છે. અને તીર્થંકરપદ પામ્યા વિના પુંડરીકસ્વામી, ગૌતમસ્વામી, જંબુસ્વામી વિગેરે જે સર્વકર્મક્ષય કરી મોક્ષે જાય, ત્યારે તેમને પણ સિદ્ધ કહેવાય છે. એમ બંને અવસ્થામાંથી સિદ્ધ થનારને નમસ્કાર કરેલ છે. આ અરિહંત અને સિદ્ધ એમ બંને પ્રકારના પરમાત્મા હોય છે.

પ્રશ્ન : આ બંને પરમાત્માને ઓળખવામાં ખાસ કંઈ લક્ષણો છે ?

ઉત્તર : હા. જે વીતરાગ હોય અને સર્વજ્ઞ હોય તે પરમાત્મા કહેવાય છે. આ બે લક્ષણો પરમાત્માને ઓળખવાનાં ખાસ ચિહ્નો છે. જેઓ પોતાના જીવનમાંથી રાગ-દ્વેષાદિ શત્રુઓનો નાશ કરી વીતરાગ બન્યા છે તથા સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી સર્વજ્ઞ બન્યા છે. તે જ અરિહંત અને સિદ્ધ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : તીર્થંકરપણું શું કરવાથી પ્રાપ્ત થાય ?

ઉત્તર : ગયા જન્મોમાં (છેલ્લેથી ત્રીજા જન્મમાં) એવી ઉમદા ભાવના ભાવે છે કે મારી એવી શક્તિ ક્યારે આવે કે હું સર્વ જીવોને ધર્મના રસિક બનાવું. એવા પ્રકારની પરોપકાર કરવાની સર્વોત્તમ ભાવના વડે તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે. આ તીર્થંકર થનારા જીવો વચ્ચે એકાદ દેવ - નરકનો ભવ કરી અન્તે મનુષ્યપણે જન્મી તીર્થંકર થાય છે.

પ્રશ્ન : તીર્થંકર એટલે શું ?

ઉત્તર : જેનાથી સંસાર તરાય તે તીર્થ. સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એમ ચતુર્વિધ સંઘ એ તીર્થ કહેવાય. તેને કરનારા તે તીર્થંકર કહેવાય. જ્યારે પ્રભુ તીર્થંકર થાય, કેવળજ્ઞાની બને ત્યારે તેમને ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થાય છે અને ચાર અઘાતી કર્મો બાકી રહે છે. તેવા કેવલીપણે વિચરતા સંઘની સ્થાપના કરનારાને અરિહંત પ્રભુ કહેવાય છે. તે તીર્થંકર પ્રભુ છે.

પ્રશ્ન : અરિહંત પ્રભુ અને સિદ્ધ પ્રભુ આ બંનેમાં તફાવત શું ?

ઉત્તર : અરિહંત પ્રભુ અને સિદ્ધ પ્રભુ આ બંનેમાં અરિહંત પ્રભુ હજુ મોક્ષે ગયેલા નથી, સિદ્ધ પરમાત્મા મોક્ષે ગયેલા છે. અરિહંત પ્રભુ નિરંજન સાકાર છે અને સિદ્ધ પરમાત્મા નિરંજન નિરાકાર છે. એક શરીરી છે અને બીજા અશરીરી છે. અરિહંત પ્રભુ ધર્મના ઉપદેશક છે. તેમની કહેલી વાણી ગણધર ભગવન્તો શાસ્ત્રરૂપે ગૂંથે છે. એક હજુ અપરિપૂર્ણ છે, બીજા પરિપૂર્ણ છે.

પ્રશ્ન : આ પ્રમાણે વિચારતાં અરિહંતપ્રભુ કર્મવાળા છે, શરીરી છે અને સિદ્ધ પરમાત્મા સર્વ કર્મ વિનાના અને અશરીરી છે. તો આ નવકાર મંત્રમાં પહેલો નમસ્કાર સિદ્ધ ભગવન્તને કરવો જોઈએને ?

ઉત્તર : વાત સાચી છે કે અરિહંત ભગવન્તો કરતાં સિદ્ધ ભગવન્તોની સ્થિતિ ઊંચી છે. પરંતુ સિદ્ધ ભગવન્તો જે સિદ્ધ ગતિને પામ્યા છે તે અરિહંત ભગવન્તોના ઉપદેશથી પામ્યા છે. એટલે મૂળ ઉપકાર અરિહંત ભગવન્તોનો છે.

જેમ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક પાસે ભણેલો વિદ્યાર્થી કાલેજ અને યુનિવર્સિટીમાં ભણીને વધુ વિદ્વાન થાય તો પણ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને જ અગ્રસ્થાન આપે તેમ આ નવકાર મંત્રમાં અરિહંત ભગવન્તો ઉપકારક હોવાથી તેમને પ્રથમ નમસ્કાર કરેલ છે.

આ અરિહંત પ્રભુ મોક્ષે ગયા પછી તેમની ગેરહાજરીમાં તેમનો કહેલો ધર્મ જે સમજાવે તે ગુરુ કહેવાય છે. ગુરુજીમાં વિકાસના ક્રમ પ્રમાણે સાધુ-ઉપાધ્યાય અને આચાર્ય એમ ત્રણ પદ આવે છે. જ્યારે આ મનુષ્ય સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરી દીક્ષા લે અને સંસારથી વૈરાગી બને ત્યારે તેને સાધુ કહેવાય છે, જે આત્માની સાધના કરે તે સાધુ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : દીક્ષા શબ્દનો અર્થ શું ?

ઉત્તર : તે પણ સમજી લઈએ. સંસ્કૃતમાં 'દા' અને 'ક્ષિ' ધાતુ છે.

દાન-ક્ષય આ બે ગુણો જેમાં છે તે દીક્ષા, જ્યારે આત્મા દીક્ષા લે છે ત્યારે શરીરથી ભિન્ન એવાં વસ્ત્રો, મિલ્કત, ધન, અલંકાર માથાના વાળ વિગેરે તમામ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ છોડી દે છે. પરંતુ શરીર અને કર્મ આ બે વસ્તુ પૌદ્ગલિક હોવા છતાં છોડી શકાતી નથી. માટે તેનો તપશ્ચર્યાદિ વડે ક્ષય કરવો પડે છે. એમ અલંકારાદિનું દાન અને શરીરાદિનો ક્ષય જેમાં છે તે દીક્ષા કહેવાય છે. દા + ક્ષિ ધાતુના સ્વરોનો વ્યત્યય થયો છે. ।

જ્યારે આત્મા સંસારથી વૈરાગી બને, ત્યાગી બને, દીક્ષા ગ્રહણ કરે, આત્મસાધનામાં વર્તે ત્યારે તે આત્માને સાધુ કહેવાય છે. સાધુ થયા પછી સ્વાધ્યાય કરતા અનેક શાસ્ત્રો ભણતાં ભણતાં જ્યારે વર્ષો બાદ તે બીજાને ભણાવી શકે તેવા બને ત્યારે તેમને ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. ઉપ = પાસે અને અધ્યાય = ભણવું. જેમની પાસે શિષ્યો ભણી શકે તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. ઉપાધ્યાય બન્યા પછી ભણાવતા ભણાવતા શિષ્યોનો, સંઘનો અને સમાજનો પ્રેમ જીતે, અનુભવી થાય, પ્રૌઢ-વિચક્ષણ અને ગંભીર બને ત્યારે સંઘ તેમને આચાર્યપદ અર્પણ કરે છે. એટલે કે આચાર્યપદે બિરાજમાન કરે છે. અરિહંત ભગવાનની ગેરહાજરીમાં આ ત્રણે પદે બિરાજમાન વ્યક્તિઓ તેમનો ઉપદેશ જનતાને સમજાવે છે તેથી તેમને ગુરુ કહેવાય છે. આચાર્ય-ઉપાધ્યાય અને સાધુ આ ત્રણે ત્યાગી-વૈરાગી અને સર્વજને અનુસરનારા હોય છે. અરિહંત અને સિદ્ધ પ્રભુ વીતરાગી અને સર્વજ હોય છે.

એમ પ્રથમ બે પદ પરમાત્માને (દેવતત્ત્વને) જણાવનારા અને પાછળના ત્રણ ગુરુતત્ત્વને જણાવનારા છે. એમ કુલ આ પાંચ પદને પરમેષ્ઠી કહેવાય છે.

પરમપદે એટલે ઊંચામાં ઊંચા પદે બિરાજમાન જે વ્યક્તિઓ તે પરમેષ્ઠી કહેવાય છે. આ પાંચ સંસારના ભોગવિલાસથી રહિત હોવાથી અને રાગાદિ અંતરંગ શત્રુઓ વિનાની હોવાથી આ વ્યક્તિઓ સમાન આ જગતમાં બીજી કોઈ વ્યક્તિઓ નથી. તેઓને આ પાંચે પદોના સ્મરણપૂર્વક મારા ભાવથી નમસ્કાર હો. આ વીતરાગ પ્રભુની મૂર્તિ પણ રાગ-દ્વેષાદિ દોષો વિનાની છે.

તેમની મૂર્તિમાં સ્ત્રી-પુરુષ-શસ્ત્ર-ક્રોધ આદિ કોઈ પણ જાતના રાગાદિનાં પ્રતીકો નથી. માટે આ પાંચે પદ નમસ્કરણીય છે.

ટૅપ નં. ૧ 'બી'

આ દેવ અને ગુરુ આપણને ધર્મ સમજાવનારા છે. ધર્મ એટલે દુર્ગતિમાં પડતા જીવને જે બચાવે - પકડી રાખે - ધારણ કરે તે ધર્મ. આ પાંચે વ્યક્તિઓ વીતરાગી અને વૈરાગી હોવાથી અત્યન્ત પવિત્ર છે. નિષ્પાપ છે. અને બીજાને પણ નિષ્પાપ થવાનો ઉપદેશ આપનારી છે. તેથી જ તેઓને કરેલો આ નમસ્કાર પણ આપણા આત્માને નિષ્પાપ કરનાર છે. માટે જ છઠ્ઠા, સાતમા પદમાં કહ્યું છે કે આ પાંચે પાંચ પરમેષ્ઠીને કરેલો નમસ્કાર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે. એમના મુખેથી નીકળેલા 'ધર્મલાભ' શબ્દરૂપ આશીર્વાદ પણ આત્માને કલ્યાણ કરનારા છે.

જે આત્માઓ અત્યન્ત નિષ્પાપ છે, પવિત્ર છે, મંગળમય છે તેઓને કરેલો નમસ્કાર પણ આત્માનું મંગળ કરનાર છે. સંસારમાં લગ્ન, મકાનનું વાસ્તુ, ધંધાનો પ્રારંભ ફરવામાં આવે ત્યારે પણ અક્ષત, શ્રીફળ આદિથી મંગળ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેનાથી મળેલું સંસારસુખ કાયમી નથી. આપણા જીવતાં જીવતાં મળેલું સંસારનું સુખ ચાલ્યું જાય છે. અથવા સુખ કાયમ રહે તોપણ તે હોવા છતાં આપણને જવાનું આવે છે. એટલે સંસારનાં સુખોનો સંયોગ નાશવંત છે. જ્યારે મળેલું મોક્ષસુખ કદાપિ જતું નથી, અને આપણે તે સુખ છોડીને ફરી સંસારમાં આવતા નથી. માટે અક્ષત, શ્રીફળ આદિને દ્રવ્યમંગલ કહેવાય છે. અને આ નમસ્કારને ભાવમંગલ કહેવાય છે. મંગળ એટલે 'માં ભવાત્ ગાલયતીતિ' - મને સંસારમાંથી જે પાર ઉતારે, સંસારથી ગાલે તે મંગળ. જેમ યા અથવા ઘી ગાળવાની ગળણીથી યા અથવા ઘી ગાળે એટલે કચરો-કચરો ઉપર રહે અને યા અથવા ઘી ચોખ્ખાં બને તેમ આત્માને કર્મરૂપી કચરા વિનાનો જે બનાવે તે મંગલ કહેવાય છે. દ્રવ્યમંગલ રૂપે જે અક્ષત અને શ્રીફળ આદિ લેવાય છે તેનો અર્થ પણ જાણવા જેવો છે. અક્ષત - અખંડ ફળ આપે તે. શ્રી: ફળં યસ્ય સઃ ઇતિ શ્રીફલં - લક્ષ્મી છે ફળ જેનું તે શ્રીફળ. આવા 'લક્ષ્મી ફળને આપનારા' અર્થો હોવાથી સંસારી લોકો સંસારિક શુભ કામકાજમાં તેનો વ્યવહાર કરે છે. શ્રીફળને બદલે કોઈ

‘જ્યક્ષ્ણ’નો વ્યવહાર નથી કરતું: કારણ કે જ્ય એટલે ચાલ્યું જ્ય ફળ જેનાથી તે જ્યક્ષ્ણ. માટે નામ પણ શુભસૂચક હોય તે જ લેવાય છે. તેમ આ મંત્રમાં નિષ્પાપ વ્યક્તિઓનાં નામો છે.

આ પાંચ પરમેષ્ઠીને કરેલો નમસ્કાર સર્વ પાપોનો ક્ષય કરનાર હોવાથી ભાવમંગલ છે. અને નિત્ય શાશ્વત સુખ આપનાર હોવાથી સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલ છે. આના સમાન સંસારમાં અન્ય કોઈ મંગલ નથી. આ પ્રમાણે નવકારના અર્થ સમજાવ્યા.

સર્વકર્મ રહિત થયેલા આત્માઓ ચૌદરાજ પ્રમાણ લોકના છેડે ઉપર સિદ્ધશિલાથી કંઈક ઊંચા જઈને વસે છે. તેઓ કર્મ વિનાના હોવાથી ફરી સંસારમાં જન્મ પામતા નથી. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ભગવાન અનુયાયીનું રક્ષણ કરવા અને અસુરોનું દમન કરવા માટે સંસારમાં ફરી ફરી જન્મ ધારણ કરે છે. પરંતુ આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે ભગવાનને અનુયાયી ઉપરના રાગ અને અસુરો ઉપર દ્વેષ હોતો નથી. તો જ સાચા ભગવાન કહેવાય. જો ભગવાન થવા છતાં જન્મ ધારણ કરે અને ભક્ત ઉપર પ્રેમ અને દુશ્મન ઉપર દ્વેષ કરે તો સંસારીમાં અને ભગવાનમાં ફરક શું ? માટે મોક્ષે ગયા પછી પ્રભુ ફરીથી જન્મ લેતા નથી. સંસારમાં જન્મ થવાના કારણભૂત રાગ-દ્વેષ, મોહ, માયા, ક્રોધ તેમનામાં છે જ નહીં. તેથી ફરીથી સંસારમાં જન્મતા નથી.

હવે કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ભગવાન - ઈશ્વર એક જ છે. અને તે અનાદિથી છે. તેમની તે વાત બરાબર નથી. જો ભગવાન એક હોય તો આપણે તો હવે ભગવાન થઈ જ ન શકીએ અને જો ભગવાન ન બની શકાય તો ધર્મ કરવાનો અર્થ પણ શું ? માટે જે કોઈ જીવ ધર્મ કરે તે પોતાનાં કર્મોને ખપાવીને શુદ્ધ બની ભગવાન બની શકે છે. ભગવાન બનેલો, શુદ્ધ થયેલો આ આત્મા ત્યાં મોક્ષમાં જઈ ઈશ્વરમાં ભળી જાય છે તે વાત પણ બરાબર નથી. બે આત્માનો એક આત્મા બનતો નથી. બધાં જ આત્મદ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. માટે મોક્ષે જનારા તમામ જીવો સ્વતંત્ર રહે છે, તેથી અનંત સિદ્ધ પરમાત્માઓ છે.

પ્રશ્ન : જો આમ હોય તો આ આત્મા મોક્ષે જાય ત્યારે જ્યોતમાં જ્યોત મળી ગઈ એમ જ કહેવાય છે તેનો અર્થ શું ?

ઉત્તર : મોક્ષે જનારા જીવો શરીર વિનાના, અરૂપી હોય છે. એટલે દરેકને સ્વતંત્ર પુરશીવાળી સીટ જોઈતી નથી. પરંતુ ગોળાના પ્રકાશોની જેમ એક જ ક્ષેત્રમાં રહી શકે છે, જેમ આ એક રૂમમાં ૧૦ ગોળાના પ્રકાશ સાથે રહે છે. કદાચ ૧૦૦૦ ગોળા ચાલુ કરીએ તોપણ તે હજાર ગોળાનો પ્રકાશ આ જ રૂમમાં સમાય. તેના માટે વધારે જુદી જગ્યા ન જોઈએ તથા તમામ પ્રકાશો સ્વતંત્ર રહે છે. એક સ્વિચ બંધ કરવાથી ફક્ત તે જ ગોળાનો પ્રકાશ બુઝાય છે. તમામ પ્રકાશ બુઝાઈ જતો નથી. માટે મોક્ષમાં ગયેલા આત્માઓ પણ ગોળાના પ્રકાશની જેમ એક ક્ષેત્રવર્તી છે, પરંતુ અનંત છે અને પરસ્પર તિન્ન તિન્ન આત્મદ્રવ્ય છે.

આ મોક્ષ અને સંસાર બંને અનાદિથી છે. તેની આદિ નથી. એક જીવના મોક્ષની આદિ છે, પરંતુ પરંપરાએ મોક્ષ અનાદિ છે. જેમ કે આપણો જન્મ થાય ત્યારે તેની આદિ છે. આપણા પિતા-દાદા વિગેરે વડીલોની પણ આદિ છે. પરંતુ આપણી પેઢીના સૌથી પ્રથમ પિતા કોણ ? તેની આદિ નથી. તથા રાત્રિ અને દિવસ શરૂ થાય ત્યારે તેની આદિ છે. પરંતુ સૌથી પહેલો દિવસ કયો ? તેની આદિ નથી. તે જ રીતે આ સંસાર અને મોક્ષ અનાદિ છે અને પરંપરાએ અનંતકાળ સુધી રહેશે જ. આ જગતનો કોઈ કર્તા નથી અને કોઈ નાશ કરનાર નથી. સ્વયં સહજ સિદ્ધ આ સંસાર અને મોક્ષ છે. તે સંસારમાંથી આત્માને મુક્તિ અપાવનાર આ પાંચ પરમેષ્ટી અતિશય નમસ્કરણીય છે.

હવે આપણે આ પાંચ પરમેષ્ટીના ગુણોની ચર્ચા કરીએ. પાંચે પદોના કુલ ૧૦૮ ગુણો છે. એટલા માટે જ માળાના મણકા પણ ૧૦૮ છે. અરિહંત પ્રભુના ૧૨, સિદ્ધપ્રભુના ૮, આચાર્ય મહારાજના ૩૬, ઉપાધ્યાયજી ભગવાનના ૨૫ અને સાધુ મહારાજના ૨૭, એમ મળીને કુલ ૧૦૮ ગુણો છે. તે ગુણો યાદ કરવા માટે માળાના મણકા ૧૦૮ છે. પરંતુ આપણને ગુણો આવડતા નથી. આવડતા હોય તો યાદ નથી. તેથી ગુણો જેમાં વસેલા છે એવા ગુણોને

માળા ગણતાં યાદ કરીએ છીએ. નવકાર મંત્રમાં પાંચે પદો ગુણોથી ભરેલાં છે.

➤ (૧) અરિહંત ભગવન્તના ૧૨ ગુણો આ પ્રમાણે છે :

- (૧) જ્ઞાનાતિશય - ભગવન્તોમાં અનંતુ જ્ઞાન હોય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે.
- (૨) વચનાતિશય - ભગવન્તોની વાણી અપૂર્વ પાંત્રીસ ગુણોથી ભરેલી હોય છે.
- (૩) પૂજાતિશય - ભગવન્તો ત્રણે જગતને પૂજનીય છે. સર્વોત્તમ છે માટે.
- (૪) અપાયાપગમાતિશય - પૂર્વે થયેલા અને હાલ થતા શારીરિક તમામ રોગો તથા રાગાદિ ભાવ દુઃખો જેમનાં નાશ પામી ગયાં છે તેવા.
- (૫) અશોક વૃક્ષ - દેવોએ રચેલું પ્રભુના શરીરથી બાર ગણું મોટું વૃક્ષ હોય છે.
- (૬) સુરપુષ્પવૃષ્ટિ - દેવો ભગવન્તના સમોવસરણમાં ફૂલોની વૃષ્ટિ કરે છે. ભગવન્તના માહાત્મ્યથી પુષ્પોના જીવોને દુઃખ થતું નથી.
- (૭) દિવ્યધ્વનિ - ભગવન્તની વાણીમાં સુર પૂરનાર સુંદર ધ્વનિ દેવો વગાડે છે.
- (૮) ચામર - બન્ને બાજુ દેવો સુંદર ચામર વીંઝે છે.
- (૯) આસન - ભગવન્તને બેસવા માટે દેવોનું રચેલું સુંદર સિંહાસન હોય છે.
- (૧૦) ભામંડળ - ભગવન્તના શરીરની પાછળ તેજના પુંજરૂપ ભામંડળ હોય છે.
- (૧૧) દુંદુભિ - દેવો ભવ્ય જીવોને ધર્મોપદેશ સાંભળવા માટે આવવા સારુ દુંદુભિ વગાડે છે.

(૧૨) છત્ર

- ભગવન્તના મસ્તક ઉપર ત્રણ લોકનું
સ્વામિત્વ સૂચવનારા ઉપરાઉપરી
છત્રો હોય છે.

આ બાર ગુણોમાં પ્રથમના ચાર ગુણો આત્માના અતિશયો છે અને
બાકીના આઠ દેવોએ રચેલા અતિશયો છે એમ જાણવું.

➤ (૨) સિદ્ધ ભગવન્તના ૮ ગુણો :

- (૧) અનંતજ્ઞાન - જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી
અનંતજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.
- (૨) અનંત દર્શન - દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી
અનંતદર્શન પ્રગટ થાય છે.
- (૩) અવ્યાબાધ સુખ - વેદનીય કર્મના ક્ષયથી પીડા વિનાનું
'અવ્યાબાધ સુખ' હોય છે.
- (૪) અનંતચારિત્ર - મોહનીય કર્મના ક્ષયથી અનંતચારિત્ર
અતિ શુદ્ધ હોય છે.
- (૫) અક્ષય સ્થિતિ - આયુષ્યકર્મના ક્ષયથી કદાપિ મરવું
પડે નહીં તેવી 'અક્ષયસ્થિતિ' ગુણ
પ્રાપ્ત થાય છે.
- (૬) અરૂપીપણું - નામકર્મનો ક્ષય થવાથી શરીર
વિનાનું અરૂપીપણું હોય છે.
- (૭) અગુરુલઘુપણું - ગોત્રકર્મના ક્ષયથી ઊંચ-નીચ કુળ
વિનાના તે અગુરુલઘુ.
- (૮) અનંતવીર્ય - અંતરાય કર્મના ક્ષયથી આત્માનું
અનંતવીર્ય પ્રગટ થાય છે.

આ પ્રમાણે સિદ્ધ ભગવન્તના આઠ ગુણો જાણવા.

➤ (૩) આચાર્ય મહારાજના ૩૬ ગુણો :

ગુરુપદે બિરાજમાન ત્રણ વ્યક્તિઓમાંથી પ્રથમ આચાર્યશ્રી છે. તેમના
૩૬ ગુણો છે. તે છત્રીસે ગુણોનું વર્ણન નવકાર પછીના પંચિદિય સૂત્રમાં
આવે છે. તેથી હવે પછી પંચિદિય સૂત્ર કહેવા વડે આચાર્યશ્રીના છત્રીસ
ગુણોનું વર્ણન સમજાવીશું.

➤ (૪) ઉપાધ્યાયજ્ઞના ૨૫ ગુણો :

ભગવાનના મુખથી નીકળેલી વાણીને ગણધર ભગવન્તો બાર શાસ્ત્રરૂપે ગૂંથે છે. તેને દ્વાદશાંગી કહેવાય છે. તથા તેના ઉપર સમજાવવા માટે બીજા અગિયાર અંગો પણ રચે છે તે ઉપાંગ કહેવાય છે. એમ કુલ ૧૨ અંગો, ૧૧ ઉપાંગો અને ૧ ચરણ સિત્તરી અને ૧ કરણ સિત્તરી એમ કુલ ૨૫ શાસ્ત્રો ઉપાધ્યાયજ્ઞ ભણાવે છે. માટે તે ૨૫ શાસ્ત્રો ભણાવવા સ્વરૂપે ઉપાધ્યાયજ્ઞના ૨૫ ગુણો છે. ચરણ સિત્તરી એટલે ચારિત્રના સિત્તેર ભેદનું વર્ણન બતાવનાર શાસ્ત્ર અને કરણ સિત્તરી એટલે ક્રિયાના સિત્તેર ભેદોનું વર્ણન બતાવનાર શાસ્ત્ર એમ કુલ ૨૫ પ્રકારનાં શાસ્ત્રો જે ભણે અને ભણાવે તે ઉપાધ્યાયજ્ઞના ૨૫ ગુણો છે.

➤ (૫) સાધુના સત્તાવીશ ગુણો :

આચાર્ય મહારાજની જેમ પાંચ મહાવ્રત પાળે તે ૫ ગુણ, પૃથ્વીકાયાદિ છ કાયાનું રક્ષણ કરે તે ૬ ગુણ, પાંચ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરે તે ૫ ગુણ, એમ કુલ ૫ + ૬ + ૫ = ૧૬ ગુણો થયા તથા (૧૭) રાત્રિભોજન ત્યાગ (૧૮) ક્ષમા ધારણ કરવી, (૧૯) લોભનો નિગ્રહ કરવો (૨૦) વસ્ત્રાદિનું શુદ્ધ રીતે પાલન, (૨૧) સંયમમાં યથાર્થ પ્રવૃત્તિ કરવી, (૨૨) અશુભ વિચારો રોકવા, (૨૩) અશુભ ભાષા બોલવી નહીં, (૨૪) ખરાબ ચેષ્ટા કરવી નહીં, (૨૫) શીતાદિ પરિષ્કો સહન કરવા, (૨૬) મરણાદિ ઉપસર્ગો સહન કરવા, (૨૭) ચિત્તની નિર્મળતા.

આ પ્રમાણે પાંચ પરમેષ્ટીના કુલ ૧૦૮ ગુણો છે. તેઓ ગુણી હોવાથી હંમેશાં વંદનીય-પૂજનીય છે. આ નવકાર મંત્રમાં તેઓને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. હવે આચાર્ય મહારાજના ૩૬ ગુણોને બતાવતું પંચિંદિય સૂત્ર સમજાવાય છે.

➤ પંચિંદિય સૂત્ર

આ સૂત્રમાં આચાર્યશ્રીના ૩૬ ગુણો છે. આપણે કોઈ પણ ધર્મક્રિયા જ્યારે કરીએ ત્યારે ધર્મક્રિયા કરતા બરાબર વિવેક જળવાય એટલા માટે આ સૂત્ર બોલવા વડે સ્થાપના સ્થપાય છે. ગુરુજીની હાજરી આપણને વિવેકી

બનાવે છે. પરંતુ સર્વ ઠંકણે ગુરુજીની હાજરી સંભવિત નથી. તેટલા માટે કલ્પિતગુરુ બનાવવામાં આવે છે. કલ્પિતગુરુ તે યથાર્થ ગુરુ જ છે એમ માનીને ધર્મક્રિયા અતિશય વિનય-વિવેકપૂર્વક કરવી જોઈએ. સ્થાપનાચાર્ય સન્મુખ હાથ રાખવાનો આશય એ છે કે હું તેમાં ગુરુજીપણું સ્થાપું છું, કલ્પું છું. અને પાળતી વખતે મુખ તરફ હાથ રાખવાનો આશય એવો છે કે તેમાં સ્થાપેલું ગુરુપણું ઉઠાવી લઉં છું. એમ કલ્પિતગુરુ કરીને ધર્મક્રિયા થાય છે. સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી સમાજ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિચરતા સીમંધર સ્વામી પ્રભુ ઈશાન ખૂણામાં છે. એટલે ઈશાન ખૂણા તરફ બેસી ધર્મક્રિયા કરે છે તેઓ દૂર ક્ષેત્રમાં વિચરતા તીર્થંકર પ્રભુની સ્થાપના કલ્પે છે.

પંચિંદિય સંવરણો તહ નવવિહ બંભચેર ગુત્તિધરો ।
 ચઉવિહકપાયમુક્કો, ઈઅ અઠારસગુણોહિં સંજુતો ॥૧॥
 પંચમહવ્યયજુતો પંચવિહાયાર પાલણ સમત્થો ।
 પંચ સમિઓ તિગુત્તો, છત્તીસગુણો ગુરુ મજ્જ ॥૨॥

આ સૂત્રમાં આચાર્ય મહારાજશ્રીના ૩૬ ગુણો જણાવ્યા છે. તેમાં પહેલી ગાથામાં ગણાવેલા ૧૮ ગુણો વિકારોના ત્યાગરૂપ છે અને પાછળની બીજી ગાથામાં સંવરના સ્વીકારરૂપ ગુણો છે. નિષેધાત્મક ૧૮ અને બ્રહ્મણાત્મક ૧૮ એમ કુલ ૩૬ છે.

➤ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને રોકનારા :

શરીરમાં જે અંગોથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય તે અંગોને ઈન્દ્રિય કહેવાય છે. અહીં ઈન્દ્ર એટલે આત્મા, તેને ઓળખવાની નિશાની તે ઈન્દ્રિય કહેવાય છે. આ શરીરમાં એવી પાંચ ઈન્દ્રિયો હોય છે. (૧) સ્પર્શેન્દ્રિય (ચામડી) (૨) રસનેન્દ્રિય (જીભ), (૩) દ્રાણેન્દ્રિય (નાક), (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય (આંખ), (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય (કાન). આ પાંચ ઈન્દ્રિયો અનુક્રમે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દને જાણી શકે છે. સંસારી જીવોને અનાદિકાલીન મોહના ઉદયથી એવો સ્વભાવ છે કે તે ઈન્દ્રિયોને અનુકૂળ - મનગમતા રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ મળે ત્યારે આત્મા રાજી રાજી થઈ જાય છે અને પ્રતિકૂળ રૂપ, રસાદિ મળે ત્યારે નારાજ થઈ જાય છે. જેમ આ જીભને દૂધપાક-પૂરીનું ભોજન મળે તો રાજી

થાય અને અણગમતું ભોજન મળે તો નારાજ થાય. આવા સ્વભાવવાળી આ ઈન્દ્રિયોને આચાર્ય મહારાજશ્રી રોકે છે. એટલે કે ગમે તેવા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ વિષયો મળે તોપણ નથી રાજી થતા કે નથી નારાજ થતા, એટલે આ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને રોકનારા - જીતનારા એવા આચાર્ય મહારાજશ્રીના પાંચ ગુણો છે.

આ પાંચ ઈન્દ્રિયોમાં પણ 'જીભ' વશમાં રાખવી અતિદુષ્કર છે. બીજી ઈન્દ્રિયો કરતાં તેમાં વધુ વિલક્ષણતા છે. તે આ પ્રમાણે છે :

કાન બે છે પરંતુ એક સાંભળવાનું જ કામ કરે છે. આંખો બે છે પરંતુ એક જોવાનું જ કામ કરે છે. નાકનાં કાણાં બે છે પરંતુ એક સુંઘવાનું જ કામ કરે છે. જ્યારે જીભ એક જ છે પરંતુ બોલવાનું અને ખાવાનું એમ બે કાર્યો કરે છે. માટે અતિદુર્ભ્ય છે. કેટલાક કવિઓએ એવી કલ્પના કરી છે કે બીજી બધી ઈન્દ્રિય ઉપર એકેક ઢાંકણ છે. પરંતુ જીભ ઉપર (૧) બત્રીસ ઢાંતનું અને (૨) બે હોઠનું એમ બે ઢાંકણ છે. કારણ કે તે બહુ જ સાચવવા જેવી છે. જો ખાવામાં વિવેક ન રાખે તો શરીર બગાડે અને બોલવામાં વિવેક ન રાખે તો આત્માનું બગાડે માટે જીભ ઘણી વિષમ છે, અતિશય દુર્ભ્ય છે. તેને ખાસ અંકુશમાં કરવી.

આ પાંચ ઈન્દ્રિયોને જીતવાથી પાંચ પરમેષ્ટીની સેવા થાય છે તથા પંચાચારનું પાલન થાય છે. તે વિષય જાણવા જેવો છે.

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયને જીતવાથી જ બાહ્ય સંગીત, ગાયન, લોકવાર્તા, લોકનિદા આદિ સાંભળવા રુચતા નથી. જે આત્માએ આવા વિષયોમાંથી શ્રોત્રેન્દ્રિયને જીતી લીધી છે તેને જ અરિહંત પ્રભુની વાણી સાંભળવી રુચે છે. બાહ્ય એવા સંસારના રંગરાગ સાંભળવામાંથી જેણે શ્રોત્રને જીતી છે તેઓને જ અરિહંત પ્રભુની વૈરાગથી ભરેલી વાણી સાંભળવી રુચે છે. તે જ અરિહંત પ્રભુની સેવા છે. આવી અરિહંત પ્રભુની વાણી બરાબર સાંભળવાથી, સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા દ્વારા 'જ્ઞાનાચાર'ની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૨) ચક્ષુરિન્દ્રિયને જીતવાથી જ બાહ્ય સંસારી પુદ્ગલોનાં રંગ-બેરંગી ભૌતિક રૂપોમાંથી મનને જીતીને ચક્ષુને જેણે કબ્જે રાખી છે તેને જ 'સિદ્ધ' પરમાત્માનું અરૂપી સ્વરૂપ દેખાય છે. અંતરદૃષ્ટિ સ્વરૂપનાં દર્શનથી

‘દર્શનાચાર’ની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૩) દ્રાણેન્દ્રિયને જીતવાથી જ બાહ્યસંસારી પુદ્ગલોની સુગંધ-દુર્ગંધમાં નહિ લેવાવાથી અને તે રીતે દ્રાણેન્દ્રિયને કબ્જે કરવાથી આચાર્ય મહારાજના ચારિત્રની સુવાસ પ્રાપ્ત થાય છે. આચાર્ય મહારાજશ્રીનો દેહ સ્નાન-અલંકારાદિ વિનાનો હોવાથી કદાચ સુગંધવાળો ન પણ હોઈ શકે પરંતુ તે પૌદ્ગલિક સુગંધ - દુર્ગંધની ઉપેક્ષા કરીને ચારિત્રની સુવાસ જેને ધ્યાની લાગી છે તે જ આચાર્ય મહારાજની સેવા કરી શકે છે. અને તેમ કરવાથી આત્મામાં ચારિત્રાચારની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૪) રસનેન્દ્રિયને જીતવાથી ખાવામાં અને બોલવામાં ઘણો જ કન્ટ્રોલ, વિવેક આવવાથી ઉપાધ્યાયની પાસે સારું ભણી શકાય છે. ખાવામાં કન્ટ્રોલ રહે તો શરીર સારું રહે, બોલવામાં કન્ટ્રોલ રહે તો આત્મા વિવેકી બને તો જ ગુરુજી પાસે સારું ભણી શકાય અને તે જ ઉપાધ્યાયની સેવા કહેવાય છે. તથા ખાવાના કન્ટ્રોલથી બાહ્ય તપ સુકર થાય છે અને બોલવાના કન્ટ્રોલથી અભ્યન્તરતપ સુકર બને છે. એમ બંને રીતે તપાચારની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૫) સ્પર્શેન્દ્રિયને જીતવાથી શારીરિક કષ્ટો અને સાનુકૂળતાઓમાં સમભાવ વધે છે. તેથી ઉત્તમ સાધુતા પ્રાપ્ત થાય છે. ભૂમિશયન લોચાદિ અને વિકારાદિ દ્વારા શરીરની મમતા ઓછી કરવી એ જ સાધુપદની સેવા છે. આવા ઉપસર્ગો અને પરિષહો સમભાવે સહન કરવાથી સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિજય થાય છે અને તે દ્વારા વીર્યાચાર અતિશય નિર્મળપણે વૃદ્ધિ પામે છે.

આ પ્રમાણે પાંચે ઈન્દ્રિયોને જીતવાથી પાંચ પરમેષ્ટીની સેવા થાય છે અને તે દ્વારા પંચાચારની વૃદ્ધિ થાય છે.

➤ **નવ બ્રહ્મચર્યની વાડને ધારણ કરનારા :**

આ આત્મામાં જેનાથી વિકારવાસનાઓ ન જન્મે, સદાચાર, શીયળવ્રત અને જીવનના ઉત્તમ સંસ્કારો જેનાથી જળવાય એવી જે વાડ તે બ્રહ્મચર્યની વાડ કહેવાય છે. જેમ ખેતરોમાં ઉગેલા ધાન્યોનું તેની ચોતરફ કરેલી કાંટાની વાડોથી રક્ષણ થાય છે, પશુઓ અંદર આવીને તોડફોડ કરી શકતા નથી તેવી રીતે આ નવ વાડો દ્વારા આત્માના સદાચારાદિ ગુણોનું રક્ષણ થાય છે માટે તેને વાડ કહેવાય છે. બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવા માટેની આવા પ્રકારની નવ વાડો

છે તે આચાર્ય મહારાજશ્રીના ૯ ગુણો ગણાવાય છે. તે નવ વાડો આ પ્રમાણે છે.

- (૧) સ્ત્રી-પશુ-નપુંસકો હોય ત્યાં અથવા તેમની નજીકમાં વસવાટ કરે નહિ.
- (૨) સ્ત્રી આદિ વિજાતીયની સાથે એકાન્તમાં બેસી વાતો કરે નહિ.
- (૩) જ્યાં સ્ત્રી બેઠી હોય ત્યાં પુરુષ બેસે નહિ. તેવી રીતે જ્યાં પુરુષ બેઠો હોય ત્યાં સ્ત્રી બેસે નહિ.
- (૪) સ્ત્રીનાં અંગો અને ઉપાંગો (કામવિકારની દૃષ્ટિએ) જુએ નહિ.
- (૫) સ્ત્રી-પુરુષ એકાંતે બેઠાં હોય, સૂતાં હોય કે વાતો કરતાં હોય તે ભીંતના આંતરે ઊભા રહી જુએ નહિ.
- (૬) પૂર્વે સંસારીપણામાં ભોગવેલા ભોગો યાદ કરે નહિ.
- (૭) માદક-વિકારક આહાર-પાણી કરે નહિ.
- (૮) નીરસ આહાર પણ વધારે પડતો કરે નહિ.
- (૯) શરીરની શોભા ટાપટીપ કરે નહિ.

મહાપુરુષોએ સંસારી જીવોના ગુણોની રક્ષા માટે કેવા કેવા ઉપાયો બતાવ્યા છે ! સિનેમામાં બતાવાતાં ચલચિત્રો જો આત્મામાં વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે તો ઉપરોક્ત સ્ત્રીપુરુષના હાવભાવો વિકારો કેમ ઉત્પન્ન ન કરે ? માટે તેનાથી દૂર રહેવું તે જ હિતાવહ છે.

➤ ચાર પ્રકારના કષાયથી મુકાયેલાં

ક્રોધ-માન-માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારના કષાયોથી આચાર્ય ભગવન્તો બહુધા મુક્ત હોય છે. કસ = સંસાર, આય = વૃદ્ધિ. એટલે જેનાથી જન્મમરણોની પરંપરા વધે તે કષાય કહેવાય છે. તેના ક્રોધાદિ ચાર ભેદો છે.

(૧) આવેશ-ગુસ્સો તે ક્રોધ કહેવાય છે. (૨) અભિમાન, હોઈએ તેનાથી અધિક દેખાવાની વૃત્તિ, મોટાઈનો ભાવ તે માન કહેવાય છે. (૩) છળ-કપટ, છેતરપિંડી, હૈયામાં જુદું અને હોઠે જુદું તે માયા કહેવાય છે. (૪)

સ્પૃહા-ઈચ્છા-તૃષ્ણા-આશા-આસક્તિ તે લોભ કહેવાય છે.

કોઘકષાય બહારથી દેખાતો કષાય છે. કોઘ 'કરનારને પણ પાછળથી કોઈકોઈ વખત પસ્તાવો થાય છે. શરીર તપી જાય છે. લોહી ઊકળી જાય છે. આડોશી-પાડોશી વચ્ચે પડીને પણ શાન્ત કરે છે. પરંતુ માન-માયા-લોભ આ ત્રણ અંદરના કષાયો છે. જીવ આ ત્રણ કષાયો કરે છે. અને તેમાં પોતાનું બુદ્ધિચાતુર્ય માને છે અને તેમાં પણ સત્તા અને સંપત્તિ ભળે તો આ કષાયો અમર્યાદિત થઈ જાય છે. કામકાજ કરે પોતાનાં અને નિકટના સગાના સ્વાર્થ માટે અને ગાય એવું કે હું તમારા ભલા માટે દોડું છું. પોતાની આત્મપ્રશંસા જોરથી ગાય. નબળા, ધાર્મિક અને ભાવિક માણસોનો પરાભવ કરવામાં જ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે અને તેમાં જ પોતાની કુશળતાની સફળતા માને. આવા ભયંકર આ કષાયો છે. આચાર્યપદે બિરાજમાન આ કષાયોથી તદ્દન અલિપ્ત રહે છે. ધીર-વીર ગંભીર પ્રૌઢ સમભાવ-મુદ્રાવાળા હોય છે અને તેથી જ પ્રભાવસંપન્ન હોય છે.

આ ચાર કષાયોમાં પણ લોભનો અર્થ જોઈએ તેવો આપણે સમજ્યાં નથી, કારણ કે જે ધનની કરકસર કરે, સંગ્રહ કરે, બરોબર ખર્ચ ન કરે તેને જ લોભ પ્રાય: સમજીએ છીએ. અને ગમે તેટલું માણસ પાસે ધન હોય તોપણ તેના કરતા અધિક ધનવાળા તરફ જ તેની નજર હોય છે. તેથી પોતાનું ધન તે આત્માને ઓછું જ દેખાય છે. પચ્ચીસ-પચાસ લાખના આસામીને પણ કરોડવાળા કરતા ઓછું જ દેખાય છે. તેથી 'મારી પાસે ખાસ ધન છે જ નહિ; હું શેનો લોભ કરું ? લોભ તો પેલા કરોડપતિ કરે છે. એમ પોતે લોભ વિનાનો અને બીજા ધનવાનો બધા લોભવાળા એમ જ મનથી માની લે છે. એટલે પોતે પોતાની જાતને નિર્દોષ માની બીજાને દોષિત જ ગણે તેવી વાણી બોલે છે. પરંતુ લોભનો ખરો અર્થ ઈચ્છા, તૃષ્ણા, વાસના, સ્પૃહા છે. મનમાં કોઈપણ જાતના વિષયભોગની ઈચ્છા - તૃષ્ણા જાગે તે જ લોભ કહેવાય છે. માટે જ સૌ પ્રથમ હૃદયમાં લોભ (તૃષ્ણા) ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તેને પૂરવા માટે બોલવા-વર્તવામાં માયા જન્મે છે. માયા સફળ થાય અને ધારેલી તૃષ્ણા પૂરી પાડી શકે તો માન આવે છે; અને માયા નિષ્ફળ જાય, ધારેલી તૃષ્ણા પાર ન પડે તો કોઘ આવે છે. આવી આ કષાયોની સહિયારી સોબત છે.

માટે જ જ્ઞાની પુરુષો તૃષ્ણાથી દૂર જ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે.

આ પ્રમાણે '૫ + ૯ + ૪ = ૧૮' આચાર્ય મહારાજના આ અઢાર ગુણો સમજાવ્યા. આ અઢારે ગુણોથી યુક્ત આચાર્ય હોય છે. હવે પછીની બીજી ગાથાઓમાં વિધેયાત્મક ૧૮ ગુણો આવે છે તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે :

➤ પાંચ મહાવ્રતોથી યુક્ત :

સંસારી જીવોનું જીવન આરંભ-સમારંભથી ભરપૂર છે. જૈન શાસનને પ્રાપ્ત કરી યથાશક્ત્ય આરંભ - સમારંભ જીવનમાં તજાય એ જ આત્મકલ્યાણકારક છે. જેઓ પોતાના જીવનમાંથી સર્વથા આરંભ-સમારંભાદિ પાપો છોડી દે છે તેને મહાવ્રત કહેવાય છે. અને જેઓ પોતાના જીવનમાંથી યત્કિંચિત્ આરંભ-સમારંભ આદિ છોડી શકે છે તેને અણુવ્રત કહેવાય છે. સાધુ મહાત્માઓને પાંચ મહાવ્રતો હોય છે તેથી તેઓને સર્વવિરતિધર અર્થાત્ અણગાર કહેવાય છે. અને શ્રાવકાત્માઓને પાંચ અણુવ્રતો હોય છે તેથી તેઓને દેશવિરતિધર અર્થાત્ અગારી-ગૃહસ્થ કહેવાય છે. પાંચ મહાવ્રતોનાં નામો તથા અર્થો આ પ્રમાણે છે.

- (૧) સર્વથા પ્રાણાતિપાતવિરમણવ્રત - નાનામોટા કોઈપણ જીવને હણવો, હણાવવો કે હણતા-ને વખાણવો નહીં.
- (૨) સર્વથા મૃધાવાદ વિરમણવ્રત - નાનુંમોટું કોઈપણ જાતનું જૂઠું બોલવું નહીં બોલાવવું નહીં, બોલતાને સારો માનવો નહીં.
- (૩) સર્વથા અદત્તાદાન વિરમણવ્રત - નાનીમોટી કોઈપણ જાતની ચોરી કરવી નહીં, કરાવવી નહીં. કરતાંને સારી માનવી નહીં.
- (૪) સર્વથા મૈથુન વિરમણવ્રત - સ્ત્રીનો સ્પર્શ પણ કરવો નહીં, વિકાર-વાસનાઓ કરવી નહીં, કરાવવી નહીં, કરતાંને સારા માનવા નહીં.

- (૫) સર્વથા પરિગ્રહ વિરમણવ્રત - પૌદ્ગલિક કોઈપણ પદાર્થો પ્રત્યે મૂર્છા, મમતા રાખવી નહીં. ઈષ્ટતાબુદ્ધિ કરવી નહીં, કરાવવી નહીં અને સારી માનવી નહીં.

ઉપરોક્ત પાંચે મહાવ્રતો પાળનારા આચાર્ય ભગવન્તો હોય છે તેથી તેમના આ પાંચ ગુણો કહેવાય છે.

➤ (૬) પાંચ પ્રકારના આચાર પાળવામાં સમર્થ :

આચાર્ય ભગવન્તો સતત પાંચ ઉત્તમાચારોનું સ્વયં પાલન કરનારા છે અને અન્યને પાલન કરાવનારા છે. તે પંચાચારના અર્થો આ પ્રમાણે છે.

- (૧) જ્ઞાનાચાર - યોગ્ય કાળે વિનયપૂર્વક સમ્યક્જ્ઞાન ભણવું અને ભણાવવું.
- (૨) દર્શનાચાર - જિનેશ્વર ભગવન્તોનાં વચનોમાં નિઃસંદેહ બુદ્ધિ કરવી.
- (૩) ચારિત્રાચાર - સમિતિ-ગુપ્તિપૂર્વકનો ઉત્તમ આચાર પાળવો અને પળાવવો.
- (૪) તપાચાર - પૌદ્ગલિક ભાવોનો ત્યાગ કરવો તે બાહ્ય તપ અને આંતરિક કષાયોનો ત્યાગ તે અભ્યંતર તપ.
- (૫) વીર્યાચાર - પોતાની શારીરિક, વાચિક અને માનસિક શક્તિને ધર્મમાં જોડવી.

➤ (૭) પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત :

સારા કામમાં (આત્માના કલ્યાણકારી એવા કામમાં) પ્રવૃત્તિ કરવી તે સમિતિ અને ખોટાં કામોથી નિવૃત્તિ કરવી તે ગુપ્તિ કહેવાય છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે ગુપ્તિનો અર્થ અશુભથી નિવૃત્તિ અને શુભમાં પ્રવૃત્તિ એમ ઉભય પણ લખેલો છે.

આચાર્ય મહારાજાઓ આ સમિતિઓ અને ગુપ્તિઓનું પોતાના જીવનમાં બહુ સારી રીતે પાલન કરનાર હોય છે. તે સમિતિ અને ગુપ્તિનું વર્ણન સંક્ષેપમાં

આ પ્રમાણે છે :

- (૧) ઈર્થા સમિતિ : જ્યારે જ્યારે ચાલીએ ત્યારે ત્યારે સાડાત્રણ હાથ ભૂમિ જોતાં જોતાં ચાલવું જેથી કીડી, મંકોડા, ગરોળી, ઉદર જેવા નાના જીવો હોય તો પગ નીચે આવી ચગદાઈને મરી ન જાય. સર્પ, વીંછી, અજગર જેવા મોટા જીવ હોય તો આપણા પ્રાણોનો વિનાશ ન થાય માટે સામે ભૂમિ જોતાં જોતાં ચાલવું તે.
- (૨) ભાષા સમિતિ : પાપ ન લાગે તેવાં નિર્દોષ વચનો બોલવાં, સ્વ-પર-કલ્યાણકારી ભાષા બોલવી, સામાયિક, પૌષ્ઠ અને સાધુપણામાં રહેલા જીવોએ મુખ આગળ મુહપત્તી રાખવાપૂર્વક બોલવું તે.
- (૩) એષણ સમિતિ : સાધુને આશ્રયી ઠર દોષ વિનાની ગોચરીની ગવેષણા કરવી તે. ગૃહસ્થને આશ્રયી બની શકે તેટલા વધુ દોષોનો ત્યાગ કરી નિર્દોષ આહાર બનાવવો અને લેવો તે પણ યત્કિંચિત્ સમિતિ કહેવાય છે.
- (૪) આદાન ભંડમત્તનિખેવણા સમિતિ : પહેરવા માટેનાં વસ્ત્રોનું અને વાપરવા માટેના પાત્રોનું આદાન-પ્રદાન જોઈ પુંજ-પ્રમાર્જને કરવું તે.
- (૫) પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ : પરઠવવા લાયક મળ-મૂત્ર વિગેરે પદાર્થો નિર્જીવ ભૂમિમાં પરઠવવા; કીડી, મંકોડાનાં અને ઉદરાદિનાં દરો ન હોય ત્યાં પરઠવવા.

- (૧) મનગુપ્તિ : મનમાં આવતા માઠા વિચારો છોડીને સારા વિચારો કરવા.
- (૨) વચનગુપ્તિ : મૌન રાખવું, બોલવું જ પડે તો જયણાપૂર્વક નિર્દોષ બોલવું.
- (૩) કાયગુપ્તિ : શરીરને સ્થિર કરવું, હલાવવું પડે તો પુંજવા-પ્રમાર્જવાપૂર્વક હલાવવું.

આ સૂત્રમાં જણાવેલા કુલ ૫ + ૯ + ૪ + ૫ + ૫ + ૫ + ૩ = ૩૬ ગુણો આચાર્ય મહારાજના છે. તે બોલવાપૂર્વક ગુરુજીની કલ્પિત સ્થાપના

કરાય છે. તેટલા માટે તેનું 'સ્થાપનાસૂત્ર' એવું બીજું નામ છે. સામાયિક લે તે વખતે સ્થાપનાચાર્ય સન્મુખ હાથ રાખવાનું કારણ એ છે કે સ્થાપનાચાર્યમાં ગુરુપણાનો હું આરોપ કરું છું. સામાયિક પાળતી વખતે સ્થાપનાચાર્યથી વિમુખ હાથ રાખવાનું કારણ એ છે કે સ્થાપનાચાર્યમાં આરોપણ કરેલું ગુરુપણું હું ઉઠાવી લઉં છું.

આ પ્રમાણે ૩૬ ગુણોથી યુક્ત એવા આચાર્ય મહારાજ મારા ગુરુ હોજો - એમ આ સૂત્ર દ્વારા ગુરુજીની સ્થાપના કરાય છે.

પ્રશ્ન : સ્થાપિત ગુરુ નિર્જીવ છે. તે કંઈ આદેશ કરવાના નથી. તે તેની સ્થાપના કરવાનો શો અર્થ ? તેવી જ રીતે મૂર્તિ પણ નિર્જીવ છે. તેની પૂજા-સ્તવનાદિથી પણ શો લાભ થાય ?

ઉત્તર : પથ્થરની ગાય દૂધ ન આપે પરંતુ ગાય કેવી હોય તેનું જ્ઞાન અવશ્ય કરાવે, પથ્થરનો સિંહ ફાડી ન ખાય પરંતુ સિંહ કેવો હોય તેનું જ્ઞાન અવશ્ય કરાવે. તેવી જ રીતે સ્થાપના-ગુરુ અને પ્રભુમૂર્તિ-ગુરુ અને દેવની ઓળખાણ જરૂર કરાવે છે. વળી નિર્જીવ ચલચિત્રો જો વિકાર અને વાસનાનું કારણ બને છે; તો નિર્જીવ પ્રભુપ્રતિમા પણ અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યનો હેતુ કેમ ન બને ? માટે સ્થાપના-ગુરુ અને પ્રભુપ્રતિમા પણ અવશ્ય આરાધ્ય છે.

ઈચ્છામિ ખમસમણો સૂત્ર - અર્થાત્ ગુરુવન્દનસૂત્ર : શાસન સ્થાપવારૂપ સાચો માર્ગ બતાવનાર તીર્થંકર પરમાત્માઓ સૌથી પ્રથમ વંદનીય છે. પરંતુ તેઓની ઓળખાણ કરાવનાર અને હાલ પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપકારી હોવાથી બીજા નંબરે ગુરુવંદનીય છે. ગુરુ પોતે શાસ્ત્રોના જ્ઞાની છે. સદાચારી છે. સંસારના ત્યાગી છે. વૈરાગ્યથી પરિપૂર્ણ છે. અધ્યાત્મી અને યોગી છે તેથી સાઘકદશામાં વર્તતા ગુરુ પણ પૂજ્ય છે. આ સૂત્ર દ્વારા ગુરુને વંદન કરવામાં આવે છે.

સાધુના ૧૦ પ્રકારના યતિધર્મોમાં ક્ષમા એ પ્રધાનધર્મ છે. બીજાના અપરાધો જતા કરવા તે ક્ષમા. સાધુપુરુષો આ ગુણ વડે જ ગવાય છે. માટે જ સાધુને ક્ષમાશ્રમણ કહેવાય છે. પ્રભુ પણ ક્ષમાના સાગર છે. માટે પ્રભુને પણ આ જ સૂત્રથી વંદના કરાય છે. હે ક્ષમાની પ્રધાનતાવાળા શ્રમણ અર્થાત્

ક્ષમાશ્રમણમૂર્તિ ! હું તમને વંદના કરવા ઇચ્છું છું. બીજા સાંસારિક પાપવાળા વ્યવહારો ત્યજીને હું શક્તિને અનુસારે વંદન કરું છું.

➤ ઈરિયાવહિયા - તસ્સઉત્તરીસૂત્ર :

જૈન શાસનને પામેલા સર્વે આરાધક સ્ત્રી-પુરુષો જ્યારે જ્યારે ઉત્તમ ધર્માનુષ્ઠાનો આચરે છે, ત્યારે ત્યારે સૌ પ્રથમ આ સૂત્રો બોલવા વડે આત્મશુદ્ધિ કરવા દ્વારા જ પ્રવર્તે છે. ધર્માનુષ્ઠાન કરવા માટે જતા-આવતા રસ્તામાં નાના-મોટા કોઈપણ પ્રકારના જીવોની હિંસા થઈ ચૂકી હોય તેની ક્ષમા માંગવાની ક્રિયા આ સૂત્રોમાં કરવામાં આવી છે. મહાત્મા પુરુષોએ આત્મશુદ્ધિ માટે કેટલું લક્ષ્ય દોર્યું છે ?

ગમણાગમણે = જતા-આવતા કોઈ જીવોના પ્રાણ ચાંપ્યા હોય, બીજાનો વિનાશ કર્યો હોય, લીલી લીલી હરિયાળી ખૂંદી હોય, ઝાકળ, કીડીઓના નગરાં, પાંચ રંગવાળી લીલકુલ, માટી, કરોળિયાની જાળો, આવા પ્રકારના જીવોથી ભરેલાં સ્થાનો ઉપર પગ મૂકવા વડે, બેસવા-ચાલવા વડે, જવહત્યા કરી હોય, આ જવહત્યામાં એક-બે-ત્રણ-ચાર કે પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા જીવોમાં જે કોઈ જીવો હણ્યા હોય. વળી તે જીવોને લાતે માર્યા હોય, ઘૂળથી ઢાંક્યા હોય, ભૂમિ સાથે ઘસ્યા હોય, એક જગ્યાએ ભેગા કર્યા હોય, ત્રાસ ઉપજાવ્યો હોય, દુઃખ આપ્યું હોય, ડરાવ્યા હોય, સ્વતંત્રપણે ફરતાંને પકડીને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને મૂક્યા હોય, સર્વથા હત્યા કરી હોય ઈત્યાદિ જે કાંઈ આવું અજુગતું પાપ મારા આત્માએ કર્યું હોય તે મારું પાપ હે પ્રભુ ! ક્ષમા થજો, માફ કરજો.

પોતાના કરાયેલા પાપની ક્ષમા આ જીવ યાચે છે. પસ્તાવો થાય છે. મને જેમ મારો જીવ વહાલો છે તેમ સર્વને પોતાનો જીવ વહાલો છે. આ શરીરમાં નાની સોય અડાડવામાં આવે તો પણ દુઃખ થાય છે તો પોતાના અલ્પ સ્વાદના સુખ ખાતર બીજા જીવોની હત્યા કેમ કરાય ? પશુ-પક્ષીઓ પણ પ્રાણી છે, જીવ છે. તેઓને પણ પોતાનું જીવન વહાલું છે. તેથી તેમની હત્યાથી બનતું જે માંસ હોય તેનો આહાર કેમ કરાય ? માંસાહાર એ મહાપાપ છે.

એક માણસ બીજા માણસનું ખૂન કરે તો તે ખૂન કરનારા ગુનેગાર

ગણાય. તેની ઘરપકડ થાય, કેસ થાય, ફાંસી આદિની સજા થાય કારણ કે જેનું ખૂન થયું તે પણ આ દુનિયામાં સ્વતંત્ર જીવન જીવવાનું લઈને જન્મ્યો હતો. તે જીવન ખૂન કરનારાએ છીનવી લીધું માટે તે ખૂની-ગુનેગાર ગણાય છે. તેવી જ રીતે પશુ-પક્ષીઓ-માછલાં વિગેરે પ્રાણીઓ પણ પોતપોતાનું સ્વતંત્ર જીવન જીવવાનું લઈને જન્મ્યાં છે તો પછી તેમનું જીવન આપણાથી કેમ લૂંટી લેવાય ? આ પણ પરાયા જીવનને લૂંટવાનો ગુનો કેમ ન ગણાય ? માટે સરકાર ભલે કદાચ તેને ગુનો ન ગણે પરંતુ કુદરતને ઘેર (કર્મબંધમાં) તો આવા જીવોની પ્રાણહત્યા કરવી એ પણ ગુનો જ છે. માટે આવાં મહાપાપોથી હંમેશાં દૂર રહેવું. સંસારમાં ખાવાપીવાનું બીજું ઘણું દ્રવ્ય છે જ, તો પછી શા માટે આવાં ભયંકર પાપ કરવાં જોઈએ ? માટે માંસાહાર, અભક્ષ્ય-અનંતકાય પદાર્થો આપણે જીવનભર ત્યજી દેવા જોઈએ.

ઈરિયાવહિયં સૂત્રથી પાપોની ક્ષમા માગવા છતાં આ આત્મજ્ઞને તે પાપોની ફરીથી શુદ્ધિ કરવા માટે અને વિશેષે શુદ્ધિ કરવા માટે તસ્સઉત્તરી સૂત્ર બોલાય છે. જેમ કપડું એકવાર સુંદર ધોયા પછી તેના ઉપર ઈસ્ત્રી ઘસવામાં આવે છે તે રીતે આ બીજું સૂત્ર બોલાય છે. તે થઈ ગયેલાં પાપોની પુનઃ પુનઃ શુદ્ધિ કરવા માટે, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે, આત્માની નિર્મળતા માટે અને આત્માને શલ્ય રહિત બનાવવા માટે હવે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું.

શલ્ય એટલે ડંખ, કાંટો. તે ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) માયાશલ્ય, (૨) મિથ્યાત્વશલ્ય, (૩) નિયાણશલ્ય. કપટવૃત્તિ તે માયાશલ્ય; કુદેવકુગુરુ અને કુધર્મની શ્રદ્ધા મિથ્યાત્વશલ્ય અને કરેલાં તપાદિ ધર્મોના ફળમાં સંસારસુખની માંગણી કરવી તે નિયાણશલ્ય. આ ત્રણે શલ્યો અશુભ છે, કર્મ બંધાવનારા છે, આત્માનું અકલ્યાણ કરનારા છે. તેથી તેઓને ત્યજવા માટે અને પાપકર્મોનો નાશ કરવા માટે હું કાઉસગ્ગ કરું છું.

કાયોત્સર્ગ એ શબ્દ સંસ્કૃત છે. તેના પરથી જ પ્રાકૃતમાં 'કાઉસગ્ગ' શબ્દ બને છે. કાયાની સમસ્ત ચેષ્ટાનો ત્યાગ તે કાયોત્સર્ગ કહેવાય છે. આપણાથી નાનીમોટી કોઈપણ પ્રકારની જીવહિંસા થઈ હોય તેની શુદ્ધિ માટે આત્મા પોતે જ તેના દંડરૂપે 'કાયોત્સર્ગ' કરે છે. જેમ સ્કૂલમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્ધત વર્તન કરે તો તેને દંડરૂપે ઊભા રાખવામાં આવતા, અંગૂઠા પકડાવવામાં આવતા તે રીતે આ કાયોત્સર્ગ પણ પાપ ફરીથી નહિ કરવા માટે શિક્ષારૂપ છે.

➤ અત્રત્યસૂત્ર યાને કાયોત્સર્ગનું વર્ણન

કાયાની તમામ ચેષ્ટાઓ બંધ કરી અત્યંત સ્થિર થઈને આત્મચિંતન-મનનમાં લીન થઈ જવું તે કાયોત્સર્ગ કહેવાય છે. આ કાયોત્સર્ગ તે કરેલાં પાપોની શિક્ષારૂપ છે. જૈનદર્શનમાં પૂર્વકૃતકર્મોના નાશ માટે કાયોત્સર્ગ ધ્યાન અને સ્વાધ્યાયાદિને પરમઉપાયરૂપે ગણાવ્યા છે. કાયાની તમામ ચેષ્ટાઓ બંધ કરી એકદમ સ્થિર-ધ્યાનસ્થ થવું છે. પરંતુ શરીરમાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે જે રોકી શકાતી નથી, કુદરતી છે. જેમ કે બગાસું, ઓડકાર, વાઘૂટ, ઉઘરસ. આવી ચેષ્ટાઓ વખતે શરીરનું સંચાલન થવું શક્ય છે. અને તેમ થવાથી 'કાયા નહીં જ ચલાવવી' એવી લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થઈ જાય તેવો સંભવ છે. તેટલા માટે આવી કુદરતી થનારી ચેષ્ટાઓની કાયોત્સર્ગ કરતાં પહેલા ઘૂટ લઈ લેવામાં આવે છે. તે ઘૂટને જૈનશાસ્ત્રોમાં 'આગાર' કહેવાય છે. નાની ઘૂટને લઘુઆગાર અને મોટી ઘૂટને મહાઆગાર કહેવાય છે. જેમ કોઈપણ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા લેતાં પહેલા ભાવિના આવનારા આકસ્મિક સંજોગોની ઘૂટ રાખવામાં આવે છે તેમ કાઉસગ્ગમાં ૧૨ લઘુઆગાર અને ૪ મહાઆગારનું આ સૂત્રમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેથી લીધેલી કાઉસગ્ગની પ્રતિજ્ઞા ભાંગે નહિ. (૧) ઊંચો શ્વાસ લેવો (૨) નીચો શ્વાસ લેવો (૩) ઉઘરસ આવવી (૪) છીંક આવવી (૫) બગાસું આવવું (૬) ઓડકાર આવવો, (૭) વાઘૂટ થવી, (૮) ચક્કર આવવા (૯) પિત્તાદિથી મૂર્છા આવવી (૧૦) શરીરમાં રુધિરાદિ સૂક્ષ્મ અંગોનું ચાલવું (૧૧) સૂક્ષ્મ એવો બડખો-થૂંક આવવું. (૧૨) સૂક્ષ્મ એવી દૃષ્ટિ ચાલવી આ બાર નાની ઘૂટ છે. જે કાઉસગ્ગ કરતા કુદરતી રીતે કદાચ આવી જાય તો પણ કાઉસગ્ગ ભાંગે નહિ. તે માટે પ્રથમથી જ આ સૂત્ર દ્વારા આ બાર આગાર લેવામાં આવે છે.

લઘુઆગાર અને મહાઆગારમાં તફાવત શું ? એક જ સ્થાને રહ્યા છતાં જે આગાર સેવાય તે લઘુઆગાર અને ચાલુ કાઉસગ્ગમાં સ્થાનાન્તર થવું પડે તો પણ કાઉસગ્ગ ભાંગે નહિ તે મહાઆગાર ! એવા મહાઆગાર ૪ છે.

(૧) કાઉસગ્ગવાળા સ્થાનની આજુબાજુ પંચેન્દ્રિયાદિ જીવોની હત્યા-છેદન-ભેદન થતું હોય.

(૨) કાઉસગ્ગવાળા સ્થાનમાં આગ લાગે, પાણીનું પૂર આવે તેવા

કારણે સ્થળાંતર થવું પડે.

- (૩) કાઉસગ્ગવાળા સ્થાનમાં સર્પ-વીંછી-વાઘ સિંહાદિ હિંસક પ્રાણીઓનો ઉપદ્રવ થાય.
- (૪) કાઉસગ્ગવાળું સ્થાન સ્વામી, શેઠ, રાજા અથવા રાજપુરુષો ખાલી કરાવે તેથી સ્થાનાન્તર થવું પડે.

મહાત્મા પુરુષોએ કાયોત્સર્ગમાં આ જીવોને આર્તધ્યાન-રૌદ્રધ્યાન ન થાય તે માટે કેટલી ચિંતા કરી આત્મકલ્યાણના માર્ગો બતાવ્યા છે. માટે ઉત્તમાત્માઓએ આ જૈનશાસનનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી તેમાં જ તન્મય બનવું એ જ હિતકર છે.

પ્રશ્ન : આ કાયોત્સર્ગમાં નવકાર કે લોગસ્સ જ કેમ ગણાય છે ! તે પણ ક્યાંક ચંદેસુ નિમ્મલયરા સુધી. ક્યાંક સાગરવરગંભીરા સુધી. અને ક્યાંક પૂર્ણ એમ શા માટે ? પૂર્વના મહાત્માઓ કાયોત્સર્ગમાં શું ગણતા હશે કે જે લાંબો ટાઈમ કાઉસગ્ગમાં રહેતા હતા ?

ઉત્તર : કાયોત્સર્ગમાં આત્માને અત્યન્ત સ્થિર કરી આત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવાનો મૂળમાર્ગ હતો. યોગી મહાત્માઓ કાઉસગ્ગમાં આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરતા. લોકનું સ્વરૂપ વિચારતા તેના કારણે અમાપ કાલ સુધી કાઉસગ્ગમાં રહેતા ! પરંતુ ધર્માનુષ્ઠાન કરનારા સર્વ સાધારણ જીવો આટલું સૂક્ષ્મ ભણેલા ન હોય તેથી આસન્ન ઉપકારી એવા આ વર્તમાન ચોવીશીના ચોવીશ તીર્થંકર ભગવન્તોની સ્તુતિ કરવારૂપ ચઉવીસત્થો અર્થાત્ લોગસ્સ ગણાય છે. લોગસ્સની સાત ગાથા છે. એકેક ગાથાનાં ચાર ચાર પદો છે. એકેક શ્વાસે શ્વાસે એકેક પદ બોલાય છે. જેથી લોગસ્સનાં ૨૮ પદો હોવાથી ૨૮ શ્વાસોશ્વાસ પેદા થાય છે. યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ-પ્રત્યાહાર-ધારણા-ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગનાં અંગો છે. તેમ શ્વાસને અનુસારે પદોનું ઉચ્ચારણ તે પણ કાઉસગ્ગનું એક સ્વરૂપ છે.

જે સંવચ્છરી પ્રતિક્રમણનો મોટો કાઉસગ્ગ છે તે ૧૦૦૮ શ્વાસપ્રમાણ

છે. તથા 'ચંદેસુ નિમ્મલવરા' સુધી ગણવાથી એક લોગસ્સના ૨૫ શ્વાસ થાય જેથી ૪૦ લોગસ્સના ૨૫ શ્વાસ પ્રમાણે ૧૦૦૦ શ્વાસ થાય. ઉપરાંત ૧ નવકાર ગણવાથી તેના ૮ શ્વાસ સાથે ૧૦૦૮ શ્વાસ થાય. આ માટે લોગસ્સ ચંદેસુ 'નિમ્મલવરા' સુધી ગણાય છે.

ચોમાસી પ્રતિક્રમણનો કાઉસગ્ગ ૫૦૦ શ્વાસનો છે. તેથી 'ચંદેસુ નિમ્મલવરા' સુધી ગણતાં ૨૦ લોગસ્સ ગણવાથી ઉપરોક્ત શ્વાસની સંખ્યા પુરાય છે.

પખ્ખી પ્રતિક્રમણનો કાઉસગ્ગ ૩૦૦ શ્વાસનો છે. તેથી શ્વાસની દૃષ્ટિએ ૧૨ લોગસ્સ ગણાય છે. આ પ્રમાણે 'ચંદેસુ નિમ્મલવરા' સુધીની ગણના શ્વાસની સાથે સંબંધવાળી છે ! વળી જ્યાં ૧૦૮ શ્વાસનો 'સવારના પ્રતિક્રમણ આદિનો જે કાઉસગ્ગ છે તે કુસ્વપ્નાદિના નિવારણ માટે છે. ત્યાં 'સાગરવરગંભીરા' સુધી ગણવાથી ૧ લોગસ્સના ૨૭ શ્વાસ થતાં ૧૦૮ શ્વાસ પુરાય છે. માટે 'સાગરવરગંભીરા' સુધી ગણાય છે.

અને આત્મશાન્તિ માટે દુઃખક્ષયાદિના નિમિત્તે જ્યારે કાઉસગ્ગ કરાય છે ત્યારે શાન્તિ નિમિત્તે હોવાથી પરિપૂર્ણ લોગસ્સ ગણાય છે.

લોગસ્સના અનભ્યાસીની સુલભતા ખાતર તેના સ્થાને રૂપક તરીકે નવકારથી કાઉસગ્ગ કરાય છે. આ કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ થાય ત્યારે કાંઈક વિશેષોચ્ચારણરૂપે 'નમો અરિહંતાણં' બોલવું જોઈએ અને ત્યારબાદ જ કાયા ચલિત કરવી જોઈએ, કારણ કે અત્તથ સૂત્રમાં આવી પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે.

જ્યાં સુધી 'નમો અરિહંતાણં' કહીને કાઉસગ્ગ પળાય નહીં ત્યાં સુધી કાઉસગ્ગમાં એક જ સ્થાને મૌનપણે અને એક જ ધ્યાને ઊભા રહેવાનું હોય છે. તેથી લઘુશાન્તિ આદિનો આદેશ લેનારી કોઈ વ્યક્તિ શાન્તિ બોલતી હોય ત્યારે વગર પાળે ભૂલો કાઢવા માટે બોલવાની જે ટેવ છે તે ઉચિત નથી. આ માટે જ વડીલ વ્યક્તિ કાઉસગ્ગ પ્રથમ પાળે છે કે જેથી તેઓ બોલનારની ભૂલ સુધારી શકે. બીજાએ બોલવું જોઈએ નહીં.

પ્રશ્ન : આ કાયોત્સર્ગમાં કંઈ હલનચલન થાય તો શું દોષ લાગે ?
શાસ્ત્રમાં કાઉસગ્ગમાં આવા કેટલા દોષો ગણાવ્યા હશે.

ઉત્તર : જો હલનચલન થાય તો કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થવાથી દોષ

લાગે જ. કાઉસગમાં આવા ૧૯ દોષો લાગે છે જે ત્યજવા જેવા છે. તેનું વર્ણન ચૈત્યવંદનભાષ્ય આદિ ગ્રન્થોમાં કરેલું છે.

➤ લોગસ્સસૂત્ર યાને ચોવીસ ભગવન્તોની સ્તુતિ

જંબુદ્વીપના આ ભરતક્ષેત્રમાં ત્રીજા અને ચોથા આરામાં વર્તમાન ચોવીશીમાં થયેલા 'ઋષભદેવથી મહાવીર સ્વામી' સુઘીના ૨૪ તીર્થંકર ભગવન્તોની આ સૂત્રમાં સ્તવના-વંદના કરેલી છે. પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરાવત એમ દશ ક્ષેત્રોમાં ૨૪/૨૪ તીર્થંકર ભગવન્તો થાય છે, જેઓ શાસનની સ્થાપના કરે છે, જ્યાં ચડતો-પડતો કાલ આવે છે તેને ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ કહેવાય છે.

જે કાળમાં દિવસે દિવસે બુદ્ધિ-આયુષ્ય-શરીરમાન-સુકાળ વિગેરે વધતાં જાય તે કાળને ઉત્સર્પિણી કાળ કહેવાય છે. અને જે કાળમાં બુદ્ધિ આદિ ઘટતાં જાય તે કાળને અવસર્પિણી કાળ કહેવાય છે. ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં જ આવો કાળ હોય છે. આ દશે ક્ષેત્રોમાં ઉત્સર્પિણીમાં વધતા આયુષ્યવાળા અને અવસર્પિણીમાં ઘટતા આયુષ્યવાળા તીર્થંકર ભગવન્તો થાય છે.

પ્રશ્ન : ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી તથા તેના ૬/૬ આરા, તેનું માપ વિગેરે શું છે ? તથા ભરત-ઐરાવત-મહાવિદેહાદિ ક્ષેત્રો ક્યાં આવ્યાં ?

ઉત્તર : આ વિષય નવતત્ત્વમાં તથા ક્ષેત્રસંબંધી વિચાર વખતે સમજાવીશું.

પ્રશ્ન : અન્ય દર્શનકારો પ્રભુના ૨૪ અવતાર માને છે તેની સાથે આ ૨૪ તીર્થંકર ભગવન્તોની માન્યતાને શું કાંઈ સામ્ય ખરું ?

પ્રશ્ન : ના. તેઓ જગતમાં થયેલી ધર્મની ગ્લાનિ દૂર કરવા પ્રભુ ફરીફરી જન્મ ધારણ કરે તેમ માને છે પરંતુ તે માન્યતા યુક્તિયુક્ત નથી. પરમાત્મા થયેલા પ્રભુ ફરી જન્મે નહીં અને ફરી જન્મે તે પરમાત્મા પ્રભુ કહેવાય નહીં. વળી આ ચોવીશ તીર્થંકર ભગવન્તો આપણી જેમ સંસારમાં ફરતા જીવો જ હતા. તેઓએ પોતાના સંસારીભવોમાં દાનાદિ અને તપાદિ ઉત્તમ ધર્માનુષ્ઠાનો સેવ્યાં. પરોપકાર કરવાની મહત્તમ ભાવના

ભાવી. એટલે તીર્થંકરનામકર્મ બાંધી અંતિમ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરી તીર્થંકર થયા. પૂર્વભવોમાં સેવેલી પરોપકારી ભાવના વડે ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી ધર્મોપદેશ આપ્યો. સંસાર તરવાનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો. આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મોક્ષે ગયા તે ફરી કદાપિ સંસારમાં આવતા નથી.

પ્રશ્ન : દરેક ચોવીશીમાં ચોવીશ જ તીર્થંકર ભગવન્તો જ થાય ! આવું કેમ ?

ઉત્તર : આવું મહાન પુણ્ય ઉપાર્જન કરનારા અને આખા જગતને તારવાની વિશાળ કરુણાવાળા જીવો ઘણા અલ્પ જ હોય છે. અને તે પણ ભરત-ઐરાવતમાં આટલાં જ હોય છે. કદાચ વધુ જીવો આવા પુણ્યશાળી હોય તો તે મહાવિદેહમાં તીર્થંકર થાય છે. અહીં કેટલાક લોકો એવી યુક્તિ આપે છે કે એક ઉત્સર્પિણી એક અવસર્પિણી કાળમાં ચોવીસ વાર ઉચ્ચગ્રહો અને નક્ષત્રાદિનો યોગ આવે છે. માટે ૨૪ જ તીર્થંકર ભગવન્તો જન્મે છે. કદાચ આ યુક્તિ સત્ય હોય તો તે તે વિષયના જ્ઞાની મહાત્માઓ જાણે.

જૈનોના આ તીર્થંકર પરમાત્માઓ ગયા ભવોથી જ ધર્માભિમુખ હોય છે, તીવ્ર પુણ્યશાળી હોય છે. માતાના ગર્ભમાં આવે ત્યારે પણ તેમની માતા ઉત્તમ ૧૪ મહાસ્વપ્નો જુએ છે. તેઓનાં ઘરોમાં ધન-ધાન્યાદિની વૃદ્ધિ થાય છે. જન્મસમયાદિ વિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં દેવ-દેવીઓનું વારંવાર આગમન-નમન-સ્તવન હોય છે. તેમના જીવનના મુખ્ય પાંચ પ્રસંગો જગતના જીવોને સુખ આપનાર, કલ્યાણ કરનાર હોય છે માટે કલ્યાણક કહેવાય છે. (૧) ચ્યવન (ગર્ભમાં આવવું) (૨) જન્મ (૩) દીક્ષા (૪) કેવળજ્ઞાન અને (૫) નિર્વાણ (મોક્ષપ્રાપ્તિ) કોઈના પણ ઉપર રાગદ્વેષ-ક્લેશ-કંકાસ કરતા નથી. યોગી આધ્યાત્મિક-વૈરાગી જીવન જીવનારા હોય છે. સંસારની અને રાજ્યોની ખટપટોમાં અટ્ટાપટ્ટા ખેલવાથી દૂર હોય છે. તપ-ધ્યાનાદિથી કર્મો ખપાવી, ઉપસર્ગો-પરિષહો સહન કરી કેવળજ્ઞાન મેળવી સ્વયં સર્વજ્ઞ થનારા હોય છે.

આવા ચોવીસે ભગવન્તો જરા અને મેલનો નાશ કરનારાને મેં આ સૂત્ર

વડે સ્તવ્યા. તેઓ ચંદ્ર કરતાં વધુ શીતળ છે. સૂર્ય કરતાં વધુ અધિક જ્ઞાન પ્રકાશ ફેલાવનારા છે. સાગર કરતાં વધુ ગંભીર છે. મને (મારા આત્માથી ભાવિમાં મળનારી) ઉત્તમ સમાધિ, સમ્યક્ત્વ અને સમાધિમરણમાં નિમિત્તરૂપે સહાયક હોજો. આવા સાચા તારક મહાત્માઓનું શરણું મળવું જ મહાદુર્લભ છે તેથી હું વારંવાર તેઓની સ્તવના કરું છું.

➤ કરૈભિભંતેસૂત્ર યાને સામાયિક લેવાનું સૂત્ર :

તીર્થંકર ભગવન્તોએ મોક્ષે જવા માટેનો ‘સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ માર્ગ’ બતાવેલો છે. પૂ. ઉમાસ્વામીજી મહારાજે તત્ત્વાર્થના પ્રથમ સૂત્રમાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચારિત્રના ભેદોમાં સૌ પ્રથમ ભેદ ‘સામાયિક’ છે. સમતાભાવ-પ્રાપ્તિ તે સામાયિક કહેવાય છે, જેમાં આત્મા હળવાશ અનુભવે છે. ઈષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છતાં રાગ ન કરે અને અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છતાં દ્વેષ ન કરે. સમતોલ મનોવૃત્તિ રાખે તેવું જીવન તે સામાયિક કહેવાય છે.

સાધુ-સાધ્વીજી ભગવન્તોને દીક્ષા ગ્રહણ કરે ત્યારથી જ જીવે ત્યાં સુધી ‘સામાયિક’ વ્રત છે. પરંતુ ગૃહસ્થ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ પોતાના ઘરના વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ આદિમાંથી નિવૃત્ત થઈને અલ્પ સમય માટે સંસારવ્યવહાર છોડી સાધુના જેવું આચરણવાળું જે જીવન જીવે તેને સામાયિક કહેવાય છે. આ સૂત્ર સામાયિક લેવામાં પરચખાણરૂપ સૂત્ર છે. તીર્થંકર ભગવન્તો જ્યારે દીક્ષા લે છે ત્યારે ભંતે પદ વિના આ જ સૂત્ર બોલે છે. એટલે પ્રભુમુખે બોલાયેલું આ સૂત્ર છે.

“હે પ્રભુ ! હું સામાયિક કરું છું. પાપવાળા સર્વ વ્યાપારોનો હું ત્યાગ કરું છું. જ્યાં સુધી આ સામાયિકના નિયમને સેવીશ ત્યાં સુધી મનથી, વચનથી અને કાયાથી પાપ કરીશ નહીં અને કરાવીશ નહિ. તેથી હે પ્રભુ ! મેં ભૂતકાળમાં કરેલા પાપનું હું પ્રતિક્ષમણ કરું છું. નિંદા કરું છું. વિશેષે નિન્દા કરું છું. અને હવેથી આવાં પાપોથી મારા આત્માને વોસિરાવું છું. (અર્થાત્ દૂર કરું છું.)”

અવશ્ય કરવાલાયક કાર્યોને ‘આવશ્યક’ કહેવાય છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં ૬ આવશ્યક પ્રસિદ્ધ છે તે ૭એ આવશ્યકો આ સૂત્રમાં ગર્ભિત રીતે ગૂંથેલા છે.

(૧) સામાયિક (૨) ચઉવીસત્થો (૩) વંદન (૪) પ્રતિકમણ (૫) કાઉસગ્ગ અને (૬) પચ્ચખ્ખાણ. 'કરેમિ ભંતે' સૂત્રમાં 'કરેમિ સામાઈયં' આ પદમાં પ્રથમ સામાયિક આવશ્યક છે. તથા કરેમિ પાસેના ભંતે પદમાં બીજું ચઉવીસત્થો આવશ્યક છે. તથા તસ્સ પદની પાસે આવેલા ભંતે પદમાં વંદન આવશ્યક છે. પડિકકમામિ' પદમાં ચોથું પ્રતિકમણ આવશ્યક છે. 'અખ્ખાણં વોસિરામિ' આ પદમાં કાઉસગ્ગ આવશ્યક છે તથા 'સાવજ્જં જોગં પચ્ચકૂખામિ' એ પદમાં પચ્ચખ્ખાણ આવશ્યક છે.

આ સૂત્ર દ્વારા સંસારના સર્વ સાવઘત્તાવોનાં જીવ પચ્ચખ્ખાણ કરે છે. ત્યાગ એ જ મહાન ધર્મ છે. જૈન અને જૈનેતરમાં આ જ વિશેષતા છે. જૈનોની દૃષ્ટિ ત્યાગ તરફ જ હોય છે. દા. ત. જૈનોના પર્વો પજુસણ, જ્ઞાનમંચમી, મૌન એકાદશી આવે ત્યારે કોઈ સામાયિક કરે, કોઈ પૌષ્ઠ કરે, કોઈ ઉપવાસ કરે, કોઈ ધીના ચડાવા બોલી ધન ખર્ચે, પરંતુ કંઈ ને કંઈ તજે. જ્યારે જૈનેતરોનાં પર્વો રામનવમી, જન્માષ્ટમી કે મહાશિવરાત્રી આવે ત્યારે લોકો મંદિરે દર્શન કરવા જાય પરંતુ દર્શન કર્યા પછી જાણે મેળામાં ગયા હોય તેમ ભોગોના આનંદ-ચમન કરે. જૈનોમાં ભોગોના ત્યાગની સંસ્કૃતિ ગળથૂથીથી આવેલી છે. એટલે જ આવા સંસ્કારોનું આ આર્યકુળ મળવું અતિદુષ્કર છે.

➤ સામાઈયવયજુત્તો યાને સામાયિક પાળવાનું સૂત્ર :

સામાયિકનો સમય ૪૮ મિનિટ, તે પૂર્ણ થયા પછી તેને પાળવાની વિધિ છે. દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા જૈનાચાર્ય મહાત્માઓએ આ સંસારી જીવને સંસારમાંથી બચાવવા માટે કેવા કેવા ઉપાયો બતાવ્યા છે તે તેની વિધિ જાણવાથી સમજાય છે.

સામાયિક લેતી અને પાળતી વખતે પ્રથમ નાનામોટા જીવોની વિરાધનાથી લાગેલા પાપને દૂર કરવા ઈરિયાવહિયં આદિ સૂત્રો બોલાય છે. મુહપત્તિના પડિલેહણાદિની વિધિ બાદ શિષ્ય અને ગુરુ વચ્ચે કેવા વિનીતભાવદર્શક પ્રશ્નો અને ઉત્તરો કરાય છે તેની આપણે કાંઈક સમાલોચના કરીએ. દરેક પ્રશ્ન વચ્ચે એકેક ખમાસમણ સમજવું.

શિષ્ય : ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! સામાયિક સંદિસાઉ ? હે

ભગવાન્ ! મને સામાયિક લેવાની આજ્ઞા આપો !

ગુરુ : સંદિસાહેલ = તમે સામાયિક લો.

શિષ્ય : ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન ! સામાયિક ઠાઉ - હે ભગવાન,
હું સામાયિકમાં સ્થિર થાઉ.

ગુરુ : ઠાએહ - તમે સામાયિકમાં સ્થિર થાઓ.

શિષ્ય : નવકાર ગણી ઈચ્છાકારી ભગવન પસાય કરી સામાયિક દંડક
ઉચ્ચરાવોજી - હે ભગવાન ! મારા ઉપર કૃપા કરી આપત્રી
સામાયિકનું પર્યખ્ખાણ સૂત્ર કહો.

ગુરુ : 'કરેમિ ભંતે સૂત્ર' કહીને સામાયિકવ્રત આપે (સામાયિક
ઉચ્ચરાવે).

શિષ્ય : ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન ! બેસણે સંદિસાહુ - હે ભગવાન,
બેસવાની રજા આપો.

ગુરુ : સંદિસાહેલ = તમને બેસવાની રજા છે.

શિષ્ય : ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! બેસણે ઠાઉ ? હે ભગવાન્
હું બેસીને સ્થિર થાઉ ?

ગુરુ : તમે બેસીને સ્થિર થાઓ.

શિષ્ય : ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! સજ્જાય સંદિસાઉ ? હે
ભગવાન્ મને સ્વાધ્યાય કરવાની રજા આપો.

ગુરુ : 'સંદિસાહેલ' - તમને સ્વાધ્યાય કરવાની રજા અપાય છે, એમ
ઉત્તર આપે છે.

શિષ્ય : ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન ! સજ્જાય કરું ? હે ભગવાન,
હું સ્વાધ્યાય કરું ?

ગુરુ : 'કરેહ' - તમે સ્વાધ્યાય કરો એવો ઉત્તર આપે છે.

કેવા સુંદર પ્રશ્નો છે ? કેવા સુંદર ઉત્તરો છે ? આવી વિવેકભરી વાણી
શું બીજે ક્યાંય જોવા મળશે ? ગુરુજી પણ કેવા નિર્દોષ ! શિષ્યો ધર્મકાર્યોમાં
કેમ જોડાય અને લાભ કેમ થાય એવી જ એક દૃષ્ટિ ! નહિ કોઈ દબાણ,
નહિ કોઈ ફરજ પાડવાની, સામાયિક પાળતી વખતે આના કનનાં પણ વધારે

સુમધુર પ્રશ્નોત્તરી છે.

શિષ્ય : ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવાન ? - સામાયિક પાળું ? હે ભગવાન, હું સામાયિક પાળું ?

ગુરુજી : 'પુત્રવિ કાયમ્' - પુનઃ અપિ કર્તવ્યમ્ આ સામાયિક ફરી ફરી કરવા જેવું છે.

શિષ્ય : ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવાન ! સામાયિક પાળ્યું ! હે ભગવાન, મેં સામાયિક પાળ્યું.

ગુરુજી : આચારો ન મોતવ્વો 'આચારઃ ન મોક્તવ્યઃ' આ સદાચાર મૂકવા જેવો નથી.

ગુરુજીના આવા મીઠા બોલોનો શિષ્ય પણ કેવો પ્રત્યુત્તર આપે છે ? પ્રથમ બોલમાં 'યથાશક્તિ' - મારી શક્તિ પ્રમાણે હું ફરીથી પણ સામાયિક કરીશ અને બીજા બોલમાં 'તહત્તિ' - તેમજ, અર્થાત્ ઘેર જવા છતાં આ સદાચાર મૂકીશ નહિ.

જૈનોમાં 'મુહપત્તી' એ જીવરક્ષાનું મુખ્ય અંગ છે. શરીરની અંદરનો વાયુ અચિત છે અને શરીરની બહારનો વાયુ સચિત છે. આ વિજાતીય વાયુના સંઘર્ષથી જગતના સચિત વાયુના જીવો ન હણાય, તેટલા માટે મુખ આગળ મુહપત્તી રાખીને બોલવાનો વ્યવહાર છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં મુખ આગળ બાંધીને બોલવાનો વ્યવહાર છે.

સામાયિક પાળતી વખતે 'સામાઈય વયજુત્તો' સૂત્ર બોલીને આત્મભાન કરાવવામાં આવે છે કે આ સામાયિકવ્રતવાળો જીવ જ્યાં સુધી મનને નિયમબદ્ધ રાખે છે, ત્યાં સુધી તેના અશુભ કર્મો છેદાય છે. આ સામાયિક વ્રતમાં રહેલો જીવ અલ્પકાળ સાધુજીવ જેવો જ છે. આ કારણથી બહુવાર સામાયિક કરવું જોઈએ.

આ સામાયિકમાં મન, વચન અને કાયાથી અયોગ્ય વર્તન કરાયું હોય તેને દોષ કહેવાય છે. તેવા ૩૨ દોષો છે. મનના ૧૦, વચનના ૧૦ અને કાયાના ૧૨ એમ ૩૨ દોષો ન લાગે તે રીતે સામાયિક કરવું જોઈએ, જેથી આત્મા સમભાવમાં આવે. બત્રીસ દોષો અન્ય ગ્રન્થોથી સમજી લેવા.

નવતત્ત્વ

જિનેશ્વર ભગવન્તોએ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી જગતના જીવોને નવ તત્ત્વ અને છ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

નવ તત્ત્વોમાં મુખ્યપણે બે તત્ત્વો છે : (૧) જીવ અને (૨) અજીવ.

જેનામાં ચૈતન્ય હોય અર્થાત્ જ્ઞાન હોય તે જીવ કહેવાય છે. જેનામાં જ્ઞાન-ચૈતન્ય ન હોય તે અજીવ કહેવાય છે.

આ શરીરમાં જ્ઞાનવાન એવો એક આત્મા છે. આ આત્મા અનાદિકાળથી છે અને અનંતકાળ સુધી રહેવાનો છે. આ સંસારમાં આવા અનંત આત્માઓ છે.

આત્મા એ સ્વતંત્ર જ્ઞાનવાન પદાર્થ છે. આ આત્મા કોઈ ઈશ્વરે બનાવ્યો નથી તેમજ પાંચ ભૂતોમાંથી બનેલો નથી અને ભૂતોમાં ભળી જતો નથી.

કેટલાક દર્શનકારો એમ માને છે કે જેમ સ્વિચ દબાવવાથી દીવો પ્રગટ થાય છે અને સ્વિચ બંધ કરવાથી દીવો બુઝાઈ જાય છે તેની જેમ ભૂતોમાંથી જ આત્મા પ્રગટ થાય છે અને ભૂતોમાં જ આત્મા સમાઈ જાય છે. તેઓએ કહ્યું છે કે,

યાવત્ જીવેત્ સુખં જીવેત્, ઋણં કૃત્વા ધૃતં પિબેત્ ।

ભસ્મી ભૂતસ્ય દેહસ્ય, પુનરાગમનં કુતઃ ॥

જ્યાં સુધી જીવીએ ત્યાં સુધી સુખે જીવવું, દેવું કરીને પણ ઘી પીવું, અર્થાત્ લહેર કરવી. આ શરીર બળી ગયા પછી ફરી પાછા અહીં ક્યાં આવવાનું છે ? પરંતુ આ માન્યતા ખોટી છે. કારણ કે જો આગળપાછળ ભવો ન હોય તો કોઈ સુખી, કોઈ દુઃખી, કોઈ રાજા, કોઈ રંક, કોઈ સ્ત્રી, કોઈ પુરુષ, ઈત્યાદિ ભેદો કેમ ઘટે ? વળી આ ભવમાં ધર્મ કરીએ કે પાપ કરીએ પરંતુ મર્યા પછી જો જિંદગી જ ન હોય તો કોઈ ધર્મ કરે જ શું કરવા ? માટે ઉપરોક્ત વાત બરાબર નથી.

આ જીવ દેહવ્યાપી છે. તેને જેવડો દેહ મળે છે તેટલામાં વ્યાપીને રહે છે. કીડી જેવડું શરીર મળે ત્યારે કીડીમાં સંકોચાઈને રહે છે અને હાથી જેવડું શરીર મળે ત્યારે હાથી જેવડો વિસ્તૃત થઈને રહે છે. દીવાના પ્રકાશની જેમ

સંકોચ અને વિસ્તાર સ્વભાવવાળો છે.

આ જીવોના પાંચ ભેદ છે : (૧) એકેન્દ્રિય (૨) બેઈન્દ્રિય (૩) તેઈન્દ્રિય (૪) ચઉરિન્દ્રિય અને (૫) પંચેન્દ્રિય.

આપણા શરીરમાં ચામડી, જીભ, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરાવતી હોવાથી ઈન્દ્રિયો કહેવાય છે.

જે જીવોને ફક્ત એક ચામડી જ ઈન્દ્રિય છે તેઓ એકેન્દ્રિય કહેવાય છે. તેઓનું બીજું નામ સ્થાવર કહેવાય છે. ગમે તેવા દુઃખસુખના પ્રસંગોમાં આ જીવો સ્થિર રહે છે માટે સ્થાવર કહેવાય છે.

સ્થાવરના પાંચ ભેદો છે. પૃથ્વીકાય- અપકાય- તેઉકાય- વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય. માટી- પથ્થર- રેતી- કાંકરા-સોનું- રૂપું વિગેરે પૃથ્વીકાય / પાણીના જીવો તે અપકાય / આગના જીવો તે તેઉકાય / પવનના જીવો તે વાઉકાય / ઝાડ, પાન, ફૂલ-ફળ વિગેરે વનસ્પતિકાય / આ પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય જીવ છે.

જીવને જીવવા માટે આહાર, પાણી અને પવનની જરૂર પડે છે. ઝાડપાન-ફૂલ- ફળ પણ ખાતર-પાણી અને હવા આપો તો જ લીલાં રહે છે. તેથી સાબિત થાય છે કે તેમાં જીવ છે. વાયુ સ્વયં ગમનાગમન કરે છે. અગ્નિ ઈંધણથી વધે છે. આ યુક્તિઓથી પાંચેમાં જીવ છે.

ચામડી અને જીભ એમ બેઈન્દ્રિયો જેને હોય તેને બેઈન્દ્રિય કહેવાય છે. જેમ કે શંખ-કોડા-ગંડોલા-અળસિયા વિગેરે.

ચામડી-જીભ-નાક એમ ત્રણ ઈન્દ્રિયોવાળા જે જીવો તેઈન્દ્રિય જેમ કે કીડી, જુ, લીખ, મંકોડા, મચ્છર, માંકડ, કાનખજુરા, ઊઘઈ વિગેરે.

ચામડી, જીભ, નાક અને આંખ એમ ચાર ઈન્દ્રિયો જેઓને હોય તે ચઉરિન્દ્રિય; જેમકે વીંછી, ભમરા, ભમરી, બગાઈ, તીડ વગેરે.

આ બે-ઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિયનું ભેગું નામ વિકલેન્દ્રિય - જેમ વિકલાંગ - ઓછા અંગવાળો તેમ વિકલેન્દ્રિય જે ઓછી ઈન્દ્રિયવાળા. પાંચ પાંચ પૂરેપૂરી ઈન્દ્રિયો જેમને હોય તે પંચેન્દ્રિય - જેમ દેવતા નારકી - તિર્થંચો અને મનુષ્ય /

તિર્યચો એટલે પશુપક્ષીઓ તિર્યચા ચાલે એટલે ઓછી બુદ્ધિવાળા હોય ગમે ત્યાં આહાર-નિહાર કરે તે તિર્યચો. આપણે બધા મનુષ્ય /તિર્યચો અને મનુષ્યો આ પૃથ્વી ઉપર વસે છે. નારકીઓ નીચે છે અને દેવતાઓ ઉપર છે. અહીં પ્રશ્ન થશે કે નારકી અને દેવતા હશે તેની શું ખાતરી ? તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. કોઈ એક માણસે એક વ્યક્તિનું ખૂન કર્યું. કેસ ચાલ્યો, ખૂનનો ગુનો સાબિત થયો તો ખૂન કરનારને શું સજા થાય ? ઉત્તર ફાંસીની / બીજા એક માણસે પરચીસ માણસોનાં ખૂન કર્યાં અને કોઈ માણસે બોંબાદિ ઘાતક શસ્ત્રોથી લાખ માણસોનાં મૃત્યુ કર્યાં અને તે પકડાય ગુનો સાબિત થાય તો શું સજા થાય ? ઉત્તર ફાંસી જ. હવે ૧ ખૂન કરનાર, ૨૫ ખૂન કરનાર કે લાખો ખૂન કરનારાઓનો ગુનો સરખો નથી. છતાં સજા સરખી કેમ ? આપણી પાસે સજાનું પરિમિતપણું છે. માટે જ વધુ ગુનો કરનારને વધુ પાપનું ફળ ભોગવવાનું કોઈ સ્થાન ન્યાયની રીતિએ હોવું જોઈએ. તે જ નરક !

તેવી જ રીતિએ કોઈએ કોઈનો ઉપકાર કર્યો તો ઉપકાર પામનારી વ્યક્તિ ઉપકાર કરનારા ઉપર ખુશ થઈ જાય તો વધુમાં વધુ રાજ્ય આપી શકે. પરંતુ ૨૫-૫૦-૧૦૦ કે લાખો માણસોનો જેણે ઉપકાર કર્યો તેને આ લોકમાં વધુ ફળ શું મળે? માટે જ ન્યાય પ્રમાણે વધુ ફળ ભોગવવાનું કોઈ સ્થાન હોવું જોઈએ તે જ દેવલોક.

કોઈપણ ગતિના જીવો મરીને કોઈપણ ગતિમાં જઈ શકે છે. એકેન્દ્રિયમાંથી પંચેન્દ્રિયાદિમાં પણ અવાય છે અને પંચેન્દ્રિયાદિમાંથી એકેન્દ્રિયાદિમાં પણ જવાય છે. એકેન્દ્રિયોમાં પૃથ્વી-અપ-તેજો અને વાયુના જીવો એકેક શરીરમાં એકેક હોય છે. પરંતુ વનસ્પતિકાયમાં કેટલીક વનસ્પતિમાં એક શરીરમાં એક જીવ હોય છે; જેમ કે ભીંડા, કાકડી, તુવેર, કેળાં, પપૈયાં, સફરજન વિગેરે - તેને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય કહેવાય છે અને કેટલીક વનસ્પતિમાં એક શરીરમાં 'અનંત' જીવો પણ હોય છે; જેમ કે બટાકા, ડુંગળી, લસણ, ગાજર વિગેરે - તેને સાધારણ વનસ્પતિકાય કહેવાય છે. જેમ દવાખાનામાં સ્પેશિયલ રૂમ અને જનરલ વોર્ડ હોય છે, તેમ આ બે ભેદો છે. સાધારણ વનસ્પતિકાયનું બીજું નામ નિગોદ-કંદમૂળ અને અનંતકાય પણ કહેવાય છે. તે બધા સૂક્ષ્મ અને બાદર એ ભેદોવાળા છે. આંખે ન દેખી શકાય તે સૂક્ષ્મ અને આંખે

દેખી શકાય તે બાદર.

આ દરેક જીવો પોતાના ભવના ત્રીજા ભાગમાં પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. જેમ કે ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય હોય તો ૬૭થી ૧૦૦માં પરભવનું આયુષ્ય બંધાય છે. અને ૬૦ વર્ષનું આયુષ્ય હોય તો ૪૦થી ૬૦ માં પરભવનું આયુષ્ય બંધાય છે. અહીં એવો પ્રશ્ન થશે કે તો પછી બે ભાગનું આયુષ્ય ચાલતું હોય ત્યારે તો નિશ્ચિત થઈને રહેવાયને ? ત્રીજા ભાગમાં આવીશું ત્યારે ધર્મ કરીશું. આનો ઉત્તર એ છે કે આપણું આયુષ્ય કેટલું છે ? તેની કોઈને ખબર નથી. આજનો જ દિવસ ત્રીજા ભાગનો નહીં હોય તેની શું ખાતરી ? માટે સદાય ત્રીજા ભાગમાં જ છીએ એમ માનીને ચાલવું જોઈએ. ૨૦-૨૫ વર્ષના યુવાન ભાઈઓ અને બાળકો પણ મૃત્યુ પામતા નજરે દેખાય છે.

તેથી કાયમ સજાગ જ રહેવું જોઈએ. એટલા માટે જ ૨-૫-૮-૧૧-૧૪ તિથિઓ ગોઠવી છે કે આઠમને આરાધનાર સાતમથી જ વિશુદ્ધ વિચારોવાળો બને છે. અને આઠમે આરાધન કરે એટલે વિશુદ્ધ બને, નોમના દિવસે કાલે મારે તપ હતું એમ અનુમોદનથી વિશુદ્ધ બને ત્યાં દસમમાં સામે અગિયારસ દેખાય. આ રીતે કાયમ શુદ્ધિવાળો જ રહે. ગમે ત્યારે આયુષ્ય બંધાય તો સારું જ બંધાય. આ જીવ મરીને પરભવમાં વધુમાં વધુ ૩ સમયમાં પહોંચી જાય છે. પરભવનું સ્થાન ચાર દિશા, ઊર્ધ્વ અને અધો એમ છ દિશામાં લેવલમાં આવતું હોય તો એક જ સમયમાં પહોંચે છે. ઉત્પત્તિસ્થાન ખૂણામાં હોય તો બે સમયમાં પહોંચે છે. અને ઉત્પત્તિસ્થાન ખૂણામાં પણ ઉપર-નીચે હોય તો ત્રણ સમયમાં પહોંચે છે. અહીં તો હજુ આ જીવ મર્યો છે કે નહીં તેની પણ ખબર હોતી નથી ત્યાં ઉત્પત્તિસ્થાનમાં પહોંચી જાય છે.

સમય એટલે શું ? સમય એટલે ઝીણામાં ઝીણો કાળ. જેના બે ભાગ ન થાય તેવો સૂક્ષ્મકાળ, આંખ મીચીને ખોલીએ તેમાં અસંખ્યાત સમયો થાય છે. જેમ કે એક પ્લેન કલાકના ૧૨૦૦ માઈલની ઝડપથી ચાલતું હોય તો ૨૦ માઈલ જતાં ૧ મિનિટ થઈ તેને ૧ માઈલ જતાં ૩ સેકન્ડ થઈ. પરંતુ માઈલના વાર, ફૂટ, ઈંચ અને દોરાવા ક્ષેત્ર કરીએ તો સેકન્ડના પણ ઘણા ભાગ થઈ શકે છે.

એક મીટર મલમલ ફાડતાં બે સેકંડ થાય પરંતુ તેમાં એક પછી એક તાર તૂટે છે. તેથી તેમાંના એકેક તારને તૂટતા સેકંડનો કેટલામો ભાગ કાળ થાય છે. આ પ્રમાણે કાળના ભાગ થઈ શકે છે. તેવી રીતે ક્ષેત્રના પણ ભાગ થાય છે. નાના લેડીઝ ઘડિયાળમાં કલાકનો કાંટો બાર ઉપરથી એક ઉપર આવે તેમાં ૬૦ × ૬૦ બરાબર ૩૬૦૦ સેકંડ થાય છે ? ત્યાં એકેક સેકંડે કલાકનો કાંટો કેટલો-કેટલો ખસ્યો ? તે વિચારીએ તો ૧૨થી ૧ વચ્ચેના ક્ષેત્રના કેટલા ટુકડા થાય. માટે અતિશય સૂક્ષ્મકાળ તે સમય, વધુમાં વધુ ત્રણ સમયમાં જીવ પરભવમાં પહોંચે છે.

પરભવમાં જ્યારે જાય ત્યારે આ ઔદારિક શરીર તજીને જાય છે. પરંતુ તેજસ-કાર્મણ સાથે લઈને જાય છે. તેજસ એટલે ગરમી અને કાર્મણ એટલે ઝેર. પરભવમાં ગયા પછી તેજસ-કાર્મણની મદદથી પ્રથમ આહાર લે છે. પછી તેમાં શ્વાસ લેવાની ભાષા બોલવાની અને મનન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત પછી તેમાંથી શરીર અને ઈન્દ્રિયોજી રચના કરે છે. આ છ ને છ પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. પર્યાપ્તિ એટલે શક્તિ. આ છ શક્તિઓ જીવ પ્રથમ આવીને જ મેળવે છે. પછી પોષણ મળતાં ગર્ભની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે ચાર-છ મહિનાનો ગર્ભ બન્યા પછી જીવ આવે છે તે વાત ખોટી છે.

આ રીતે જીવ સંબંધી કેટલીક વાતો કરી જીવ તત્ત્વ પૂરું કર્યું. હવે જેનામાં ચેતના ના હોય તે અજીવ કહેવાય છે. તેના પાંચ ભેદ છે. (૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) અધર્માસ્તિકાય (૩) આકાશાસ્તિકાય (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય અને (૫) કાળ.

જેમ માછલાને તરવામાં સહાયક જલ, પક્ષીને ઊડવામાં પવન, મનુષ્યોને લખવા-વાંચવામાં પ્રકાશ તેમ જીવ-અજીવને ગતિ કરવામાં સહાયક દ્રવ્ય ધર્માસ્તિકા છે. તથા તપતા મનુષ્યોને ઊભા રહેવામાં જેમ વૃક્ષોની છાયા સહાયક છે, તેમ ઊભા રહેવામાં અધર્માસ્તિકાય સહાયક છે. આ બન્ને દ્રવ્યો માત્ર લોકવ્યાપી છે અને જૈનો જ માને છે. અન્ય દર્શનકારો આ બે દ્રવ્યો માનતા નથી.

જીવ-અજીવને જગ્યા આપનાર આકાશાસ્તિકાય છે. આ દ્રવ્ય લોક-અલોક બન્નેમાં વ્યાપ્ત છે. આ ત્રણે દ્રવ્યો અરૂપી છે. સૂક્ષ્મ છે. અદૃશ્ય છે. જો ધર્માસ્તિકાય ગતિસહાયક ન હોય તો સિદ્ધમાં ગયેલા જીવો સિદ્ધશિલા ઉપર જઈને અટકી કેમ ગયાં ? કહેવું જ પડશે કે આગળ ધર્માસ્તિકાય નથી. માટે

આ ત્રણે દ્રવ્યો આ રીતે સહાયક છે એમ માનવું જોઈએ.

ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય આ ત્રણે દ્રવ્યો સંખ્યામાં દ્રવ્યથી એક જ છે. ક્ષેત્રથી પ્રથમનાં બે દ્રવ્યો લોકમાં વ્યાપ્ત છે. અને આકાશ લોક અને અલોક એમ બંનેમાં વ્યાપ્ત છે. કાળથી અનાદિ-અનંત છે. ભાવથી વર્ણ-ગંધ-રસ સ્પર્શ વિનાના અરૂપી છે. ગુણથી પહેલું દ્રવ્ય ગતિસહાયક, બીજું દ્રવ્ય સ્થિતિસહાયક, ત્રીજું દ્રવ્ય અવગાહસહાયક છે.

હવે અજીવ દ્રવ્યનો ચોથો ભેદ જે પુદ્ગલાસ્તિકાય છે તેનો વિચાર કરીએ. પુદ્ગ એટલે પુરણ અને ગલ એટલે ગલન છે જેમાં તે પુદ્ગલ કહેવાય છે. અર્થાત્ જેમાં અણુઓ આવે અને વિખેરાય, વધઘટ થાય તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. આ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંતા છે. સમસ્ત લોકમાં છે. અલોકમાં ધર્માસ્તિકાયની સહાય ન હોવાથી પુદ્ગલોનું ગમનાગમન નથી માટે અલોકમાં પુદ્ગલો નથી. કોઈપણ આખી વસ્તુ હોય તેને સ્કંધ કહેવાય છે. જેમ કે ખુરશી, ટેબલ, પુસ્તક વિગેરે, આખી વસ્તુની સાથે જોઈન્ટ એવો વસ્તુનો એક ભાગ તે દેશ કહેવાય છે. જેમ કે ખુરશીમાં જોઈન્ટ તેનો પાયો, ટેબલનો કોઈ પણ એક ભાગ, પુસ્તકમાંનું કોઈ પણ એક પાનું વિગેરે, આ દેશ જો સ્કંધથી છૂટો પડે તો તે સ્કંધ બને છે. કારણ કે સ્વતંત્ર દ્રવ્ય બન્યું છે. સ્કંધની સાથે જોડાયેલો અત્યન્ત છેલ્લી કોટીનો જે ભાગ જેના બે ભાગ ન થઈ શકે તેવો નિર્વિભાજ્ય જે ભાગ તે પ્રદેશ કહેવાય છે. આ જ પ્રદેશ જ્યારે સ્કંધથી છૂટો પડે છે ત્યારે પરમાણુ કહેવાય છે. પ્રદેશ અને પરમાણુ બંને કદમાં તદ્દન સરખા હોય છે. પરંતુ એક સ્કંધની સાથે જોઈન્ટ હોય છે અને એક સ્કંધથી છૂટો હોય છે. બંને નિર્વિભાજ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એમ કુલ ચાર ભેદો છે.

આ પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં આઠ વર્ગણા આવે છે. વર્ગણા એટલે પુદ્ગલોનો જથ્થો, પિંડ. તે આઠનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) ઔદારિક વર્ગણા (૨) વૈક્રિય વર્ગણા (૩) આહારક વર્ગણા (૪) તેજસ વર્ગણા (૫) ભાષા વર્ગણા (૬) શ્વાસોશ્વાસ વર્ગણા (૭) મન વર્ગણા (૮) કાર્મણ વર્ગણા.

એક પછીની એક વર્ગણા ઘણા ઘણા પરમાણુઓની બનેલી છે, વધારે સૂક્ષ્મ છે.

(૧) મનુષ્ય-તિર્યચોનું જે શરીર તે ઔદારિક શરીર, તે શરીર બનાવવામાં જે કામ આવે એવાં પુદ્ગલો તે ઔદારિક વર્ગણા.

- (૨) દેવતા-નારકીઓનું જે શરીર તે વૈક્રિય શરીર. તે શરીર બનાવવા માટે જે પુદ્ગલો કામ આવે તેને વૈક્રિય વર્ગજ્ઞા કહેવાય છે. (મનુષ્ય-તિર્યચોના પણ વૈક્રિય શરીરમાં આ વર્ગજ્ઞા કામ આવે છે.)
- (૩) ચૌદ પૂર્વધર મહાત્મા સાધુ ભગવન્તો સીમંધરસ્વામી આદિને પ્રશ્નો પૂછવા માટે.
મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જવા માટે જે શરીર બનાવે તે આહારક શરીર, આ શરીર બનાવવા માટેનાં જે પુદ્ગલો તે આહારક વર્ગજ્ઞા કહેવાય છે.
- (૪) જમેલા આહારને પચાવે તે તેજસ શરીર અથવા તેજોલશ્યા કે શીતલેશ્યા રૂપે થતું જે શરીર તે તેજસ શરીર, તે બનાવવા માટેના જે પુદ્ગલો તે તેજસ વર્ગજ્ઞા.
- (૫) શ્વાસ લેવા-મૂકવા માટે વપરાતા જે પુદ્ગલો તે શ્વાસોશ્વાસ વર્ગજ્ઞા.
- (૬) ભાષારૂપે વપરાતા અને મુકાતા જે પુદ્ગલો તે ભાષા વર્ગજ્ઞા.
- (૭) મનરૂપે ચિંતન-મનનમાં વપરાતા જે પુદ્ગલો તે મનવર્ગજ્ઞા.
- (૮) સમયે સમયે કર્મસ્વરૂપે બંધાતા જે પુદ્ગલો તે કાર્મજ્ઞા વર્ગજ્ઞા.

આ આઠ વર્ગજ્ઞાઓમાં ઔદારિક વર્ગજ્ઞામાં અનંત પ્રદેશો છે તેના કરતાં વૈક્રિય વર્ગજ્ઞામાં અધિક પ્રદેશો, આહારક વર્ગજ્ઞામાં અધિક પ્રદેશો એમ પછી પછીની વર્ગજ્ઞામાં અધિક-અધિક પ્રદેશો છે અને કદ નાનું નાનું છે. જેમ ઊભરો આવેલું દૂધ આખી તપેલીમાં ઓછું હોવા છતાં વ્યાપે અને પાણી નાંખો ત્યારે પરમાણુઓ વધે. પરંતુ તપેલી અડધી થાય તેમ વર્ગજ્ઞાઓમાં પણ સમજવું. આ આઠ વર્ગજ્ઞાઓમાં પ્રથમની ચાર વર્ગજ્ઞાઓ સ્થૂલ છે. આંખે દેખાય છે. બાદર પરિજ્ઞામી છે અને પાછળની ચાર વર્ગજ્ઞાઓ સૂક્ષ્મ છે. આંખે ના દેખાય તેવી છે. સૂક્ષ્મ પરિજ્ઞામી છે. વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આ ચાર પુદ્ગલાસ્તિકાયનું લક્ષણ છે તેથી રૂપી છે. આ પુદ્ગલાસ્તિકાય આપણને આહાર, પાણી, ઔષધ, વસવાટ, વસ્ત્રાદિ રૂપે સહાય કરે છે. આ જીવ ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યોની સહાયથી પોતાનું જીવન જીવે છે. દરેક દ્રવ્યો પોતપોતાના ગતિસહાયક આદિ સ્વભાવે જીવને સહાય કરે છે. આ આઠ વર્ગજ્ઞાઓ ચૌદે રાજલોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી છે. સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.

જેમ એક જ રૂમમાં હજારો દીવાના ગોળાનો પ્રકાશ એકસાથે રહી શકે છે તેવી જ રીતે આ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો અને આઠે વર્ગજ્ઞાઓ એકસાથે એક જ ક્ષેત્રે સાથે રહી શકે છે.

હાલ આપણને જે જે પુદ્ગલો ખુરશી, ટેબલ, મકાન, વસ્ત્રાદિ દેખાય છે તે મૂળથી એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનાં નિર્જીવ થયેલાં ઔદારિક શરીરો જ છે અર્થાત્ ઔદારિક વર્ગજ્ઞા જ છે. બીજી વર્ગજ્ઞાઓ આજે દૃશ્ય નથી. દા. ત. ખુરશી, ટેબલમાં વપરાયેલું લાકડું-તે વનસ્પતિકાયના નિર્જીવ થયેલાં શરીરો છે. વસ્ત્રાદિમાં વપરાયેલા કપાસ, રૂ પણ વનસ્પતિકાયના નિર્જીવ થયેલા પુદ્ગલો છે. સોનું, રૂપું, લોહું વિગેરે પૃથ્વીકાય જીવોના નિર્જીવ થયેલાં શરીરો છે.

આ રીતે પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય સમજાવ્યું છે.

હવે કાળદ્રવ્યની વાત વિચારીએ. કાળ એ નિશ્ચયથી દ્રવ્ય નથી, પર્યાયરૂપ છે. વ્યવહારથી ઉપચારે દ્રવ્ય છે. નિશ્ચયથી વર્તનાસ્વરૂપ કાળ છે. આપણું સામાયિકપણાના પર્યાયમાં વર્તવું તે કાળ છે. મનુષ્યપણે જન્મ્યા ત્યારથી મરીએ ત્યાં સુધીમાં મનુષ્યપણે વર્તવું તે વર્તના, એ જ મનુષ્યપણાનો કાળ છે. તે ચંદ્ર, સૂર્યના ભ્રમણ વડે ફક્ત માપવામાં આવે છે. સામાયિકની વર્તના ઘડિયાળ વડે માપવામાં આવે છે. ઘડી-ઘડિયાળ અને ચંદ્ર-સૂર્યના ભ્રમણથી થતા દિવસ-રાત્રિ એ તો વર્તનાને માપવામાં સાધનમાત્ર છે. જેમ શરીરમાં આવેલો તાવ એ જ યથાર્થ તાવ છે છતાં તેને માપવા માટે વપરાતા થર્મોમીટરના પારાને જોઈને તાવ કહેવામાં આવે છે. થર્મોમીટરનો પારો કંઈ તાવ નથી, એ તો તાવ માપવાનું સાધન છે. તે જ રીતે ઘડી વિગેરે પણ કાળ માપવાનું સાધન છે. તેને વ્યવહારથી કાળ કહેવામાં આવે છે.

હવે કાળનો નાનામાં નાનો ભાગ નિર્વિભાજ્ય ભાગ તે સમય કહેવાય છે. એક આંખના પલકારામાં અસંખ્યાત સમયો થાય છે. સમય એ છેલ્લામાં છેલ્લો નિર્વિભાજ્ય ભાગ છે. એવા અસંખ્યાત સમયોની એક આવલિકા બને છે. ૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ આવલિકાનું ૧ મુહૂર્ત (૪૮ મિનિટ) બને છે. ત્રીસ મુહૂર્તનું એક અહોરાત થાય છે. પંદર અહોરાતનું એક પખવાડિયું થાય છે. બે પખવાડિયાનો એક માસ બને છે. બાર માસનું એક વર્ષ બને છે. પાંચ વર્ષનું એક યુગ થાય છે. અસંખ્યાત વર્ષોનું એક પલ્યોપમ થાય છે.

ચાર ગાઉ લાંબા, પહોળા, ઊંડા એવા કૂવામાં માણસોના માથામાંથી

જૂના કઢાવ્યા પછી સાત દિવસમાં ઉગેલા નવા વાળના અસંખ્યાત ટુકડા કરીને ભરેલા કૂવામાં દર સો સો વર્ષે એક એક ટુકડો તે કૂવામાંથી કાઢતા જેટલા સમયે તે કૂવો ખાલી થાય તેટલા કાળનું નામ એક પલ્યોપમ કહેવાય છે.

એવાં ૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમનું એક સાગરોપમ થાય છે. ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમની એક ઉત્સર્પિણી થાય છે. અને ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમની એક અવસર્પિણી થાય છે. કુલ ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમનું એક કાલચક્ર થાય છે. એક કરોડ ગુણ્યા એક કરોડ બરાબર જે આંક થાય તે કોડાકોડી કહેવાય છે. સાગરના જેવી ઉપમાવાળો જે કાળ તે સાગરોપમ.

ચોર્યાસી લાખ ગુણ્યા ચોર્યાસી લાખ બરાબર જે આંક થાય તે પૂર્વ કહેવાય છે. જેમ કે $૮૪૦૦૦૦૦ \times ૮૪૦૦૦૦૦ = ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦$ વર્ષનું એક પૂર્વ કહેવાય છે. ૨૫૬ આવલિકાનો એક ક્ષુદ્રકભવ થાય છે. જીવનો નાનામાં નાનો ભવ એક ક્ષુદ્રકભવ પ્રમાણ હોય છે. સાડા સત્તર ક્ષુદ્રકભવનો એક શ્વાસોશ્વાસ થાય છે. ૩૭૭૩ શ્વાસોશ્વાસનું એક મુહૂર્ત થાય છે.

આ બધો ઉપચરિતકાળ હોવાથી વ્યવહારકાળ છે. આ પ્રમાણે અજીવતત્ત્વનું વર્ણન સમજાવ્યું.

➤ (૩) પુણ્યતત્ત્વ :

જીવ જેના વડે સુખી થાય તે પુણ્ય. જે કર્મના ઉદયથી જીવને આનંદપ્રમોદ થાય, સગવડતા મળે, સુખ, સાનુકૂળતા મળે તે પુણ્ય કહેવાય છે. પુણ્ય બાંધવાના નવ પ્રકાર છે અર્થાત્ નવ પ્રકારે જીવ પુણ્ય બાંધે છે. (૧) યોગ્ય વ્યક્તિને અન્ન આપવાથી (૨) પાણી આપવાથી (૩) વસ્ત્ર આપવાથી (૪) વસવાટ આપવાથી (૫) શયન-આસન આપવાથી (૬) મનમાં શુભ વિચારો કરવાથી (૭) વચનમાં સારી ભાષા બોલવાથી (૮) કાયાથી પરોપકારાદિ કરવાથી (૯) દેવ-ગુરુધર્મની ભક્તિ-પ્રણામ કરવાથી. એમ નવ પ્રકારનાં કાર્યો કરવાથી જીવ પુણ્યકર્મ બાંધે છે.

આ પુણ્યકર્મ એ પણ એક પ્રકારનું કર્મ છે. સોનાની બેડી જેવું તે છે. અન્તે ત્યજવા જેવું છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પાપ-આશ્રવ આદિ અશુભ ભાવો જીવમાંથી ગયા ના હોય ત્યાં સુધી તેઓને દૂર કરવા માટે આ શુભ ભાવો

પણ આદરવા જેવા અર્થાત્ ઉપાદેય છે. જેમ કે પગમાં લાગેલો કાંટો કાઢવા માટે સોય નાંખવી પડે છે. હકીકતથી સોય પણ કાઢી જ નાંખવાની છે. તથાપિ પ્રારંભમાં તેને આદરવી પડે છે. તેમજ પુણ્ય પણ કર્તવ્ય છે. ૧ થી ૫ ગુણઠાણાં સુધી જીવ આરંભ-સમારંભવાળો હોવાથી પુણ્ય પણ કર્તવ્ય છે અને અન્તે હેય છે.

હવે આ બંધાયેલું પુણ્ય જીવને ૪૨ પ્રકારે સાનુકૂળ સુખ આપે છે. તેનાં નામો માત્ર અહીં લખીએ છીએ. અર્થો કર્મગ્રંથમાં સમજાવીશું.

(૧) શાતાવેદનીય (૨) ઉચ્ચગોત્ર (૩-૪) મનુષ્યદ્વિક - એટલે મનુષ્યગતિ અને મનુષ્યાનુપૂર્વી (૫-૬) દેવદ્વિક - દેવગતિ અને દેવાનુપૂર્વી (૭) પંચેન્દ્રિય જાતિ (૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨) પાંચ શરીરો ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તેજસ, કાર્મણ એમ પાંચ શરીરો (૧૩-૧૪-૧૫) ત્રણ અંગોપાંગ - ઔદારિકાંગોપાંગ, વૈક્રિયાંગોપાંગ, આહારકાંગોપાંગ. (૧૬) વજ્ર ઋષભ નારાયસંઘયણ (૧૭) સમચતુરસ્ત્ર સંસ્થાન, (૧૮-૧૯-૨૦-૨૧) શુભ વર્ણ ચતુષ્ક, વર્ગ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ (૨૨) અગુરુલઘુ (૨૩) પરાઘાત નામકર્મ (૨૪) ઉશ્વાસનામકર્મ (૨૫) આતપ નામકર્મ (૨૬) ઉદ્યોત નામકર્મ (૨૭) શુભવિહાયોગતિ (૨૮) નિર્માણ નામકર્મ (૨૯) દેવાયુષ્ય (૩૦) મનુષ્યાયુષ્ય (૩૧) તિર્યચાયુષ્ય (૩૨) તીર્થંકર નામકર્મ, (૩૩ થી ૪૨) ત્રસદશક - ત્રસ, બાદર, પર્યામા, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ સૌભાગ્ય, સુસ્વર, આદેય અને યશ એમ કુલ ૪૨ પ્રકૃતિઓ પુણ્યોદયની છે. આ ૪૨ તથા પાપની ૮૨ પ્રકૃતિઓના અર્થ કર્મગ્રંથ વખતે સમજાવીશું.

શાસ્ત્રોમાં પુણ્ય-પાપની ચતુર્ભંગી આવે છે. તે આ પ્રમાણે : (૧) પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય (૨) પાપાનુબંધી પુણ્ય (૩) પુણ્યાનુબંધી પાપ અને (૪) પાપાનુબંધી પાપ. એમ કુલ ચાર પ્રકારની પુણ્ય પાપની ચૌભંગી થાય છે.

(૧) જે જીવો આ ભવમાં પૂર્વકૃત પુણ્યના ઉદયવાળા છે. અત્યન્ત સુખી, નિરોગી અને સમૃદ્ધિવાળા છે. છતાં સંસારી ભાવોથી અલિપ્ત છે. આસક્તિ વિનાના છે. સંસારમાં રહે છે પરંતુ જલકમલની જેમ વર્તે છે. તેવા જીવોને જે આ પુણ્ય ઉદયમાં આવેલ છે, તે 'પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય' પુણ્યનો (ભાવપુણ્યનો = મોહના ક્ષયોપશમનો) અનુબંધ કરાવે તેવો પુણ્યોદય

(૨) જે જીવો આ ભવમાં પૂર્વકૃત પુણ્યના ઉદયવાળા છે. અત્યન્ત

સુખી, નિરોગી અને સમૃદ્ધિવાળા છે. છતાં સંસારી ભાવોમાં ઘણા જ આસક્ત છે. ઘણા જ વ્યસની છે. હિંસા, જૂઠ આદિ ઘણા પાપાચારોને સેવનારા છે. મોજ-શોખ, ભોગ, વિલાસમાં જ આસક્ત છે તે પાપાનુબંધી પુણ્ય-પાપનો (ભાવપાપ-મોહનો ઉદય તેનો) અનુબંધ કરાવે તેવો પુણ્યોદય.

(૩) પુણ્યાનુબંધી પાપ - જે જીવો આ ભવમાં પૂર્વકૃત પાપના ઉદયવાળા છે. એટલે મહાદુઃખી દરિદ્રી, રોગિષ્ઠ છે. છતાં સમતાભાવ રાખે છે. દેવ-ગુરુ ધર્મની ઉપાસના કરે છે. ધર્મપારાયણ છે અને સંસારથી અલિપ્ત છે તેવા જીવો પુણ્યાનુબંધી પાપના ઉદયવાળા જાણવા.

(૪) પાપાનુબંધી પાપ - જે જીવો આ ભવમાં પૂર્વકૃત પાપના ઉદયવાળા છે. એટલે મહાદુઃખી, દરિદ્રી અને રોગિષ્ઠ છે. અને નવાં પણ શિકાર-જુગાર વ્યભિચારાદિ કરી પાપો જ બાંધે છે. મચ્છીમારનો અથવા કતલખાનાદિનો જ વ્યવસાય કરે છે તે પાપાનુબંધી પાપ કહેવાય છે.

➤ (૪) હવે પાપતત્ત્વ :

જીવ જેનાથી દુઃખી થાય, અગવડતા પામે, શોકાતુર બને તે પાપ કહેવાય છે. પાપો બાંધવાના ૧૮, અને ભોગવવાના ૮૨ પ્રકાર છે. પ્રાણાતિપાતાદિ ૧૮ પાપસ્થાનકો વડે જીવ પાપ બાંધે છે. તે આ પ્રમાણે :

(૧) પ્રાણાતિપાત	: હિંસા કરવી	(૨) મૃષાવાદ	: જૂઠું બોલવું
(૩) અદત્તાદાન	: ચોરી કરવી	(૪) મૈથુન	: સંસારસેવન કરવું
(૫) પરિગ્રહ	: મમતા મૂર્છા કરવી	(૬) ક્રોધ	: આવેશ
(૭) માન	: અભિમાન	(૮) માયા	: કપટ-વક્તા
(૯) લોભ	: આસક્તિ, મમતા	(૧૦) રાગ	: સ્નેહ, પ્રેમ
(૧૧) દ્વેષ	: દાઝ, કડવાશ, રોષ	(૧૨) કલહ	: કજિથો કરવો
(૧૩) અભ્યાખ્યાન	: આળ ચડાવવું	(૧૪) પૈશુન્ય	: ચાડી ખાવી
(૧૫) રતિ-અરતિ	: પ્રીતિ-અપ્રીતિ	(૧૬) પરપરિવાદ	: પારકાની નિંદા કરવી.
(૧૭) માયા મૃષાવાદ	: કપટપૂર્વક જૂઠું બોલવું	(૧૮) મિથ્યાત્વશલ્ય	: તત્ત્વો ઉપર અશ્રદ્ધા કરવી

ઉપરોક્ત અઢાર પ્રકારનાં કાર્યો કરવાથી જીવ પાપકર્મ બાંધે છે. આ બંધાયેલું કર્મ જીવ ૮૨ પ્રકારે ભોગવે છે. તે ૮૨ પ્રકારનાં નામો લખીએ છીએ. પરંતુ તેના અર્થો કર્મગ્રંથ વખતે સમજાવવામાં આવશે.

૫ જ્ઞાનાવરણીય, ૯ દર્શનાવરણીય, ૨૬ મોહનીય, ૫ અંતરાય, એમ ચાર ઘાતીકર્મની ૪૫ પ્રકૃતિઓ પાપોદય છે. ૪૬ : અશાતાવેદનીય, ૪૭ :

નરકાયુષ્ઠ, ૪૮ : નીચ ગોત્ર, અને ૩૪ નામકર્મની એમ કુલ ૮૨ અશુભ છે. નામકર્મની ૩૪ પ્રકૃતિઓ આ પ્રમાણે છે.

(૧) નરકગતિ (૨) તિર્યંચગતિ (૩) નરકાનુપૂર્વી (૪) તિર્યંચાનુપૂર્વી (૫) થી (૮) એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય જાતિ. (૯) થી (૧૩) પહેલાં સિવાયના પાંચ સંઘયણ, ઋષભનારાય, નારાય, અર્ધનારાય, કિલીકા - છેવટૂં સંઘયણ. (૧૪) થી (૧૮) પહેલા વિનાનાં પાંચ સંસ્થાન. ન્યગ્રોધ પરિમંડળ સાદિ - વામન- કુંબજ- હુંડક (૧૯ થી ૨૨) અશુભ વર્ણાદિ ચાર - વર્ણ - ગંધ - રસ અને સ્પર્શ (૨૩) અશુભવિહાયોગતિ. (૨૪) ઉપઘાતનામકર્મ. (૨૫ થી ૩૪) સ્થાવરદશક : સ્થાવર - સૂક્ષ્મ - અપર્યાપ્ત; સાધારણ - અસ્થિર - અશુભ, દુર્ભાગ્ય દુઃસ્વર, અનાદેય, અયશ.

ઉપર મુજબ પાપકર્મોના ૮૨ ભેદો છે. ૪૨ પુણ્યકર્મ અને ૮૨ પાપકર્મ એમ કુલ ૧૨૪ કર્મોના ભેદો થાય છે. તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ એ ચાર પુણ્ય-પાપ એમ બંનેમાં આવવાથી એકવાર ગણીએ તો ૪ બાદ કરતા કુલ ૧૨૦ કર્મોના ભેદો થાય છે તે કર્મગ્રંથ વખતે સમજાવીશું. આ પ્રમાણે પુણ્ય-પાપતત્ત્વ સમજવું.

➤ (૫) આશ્રવતત્ત્વ :

આત્મામાં જેનાથી કર્મ આવે તે આશ્રવ-કર્મ આવવામાં હેતુભૂત જે કારણો તે આશ્રવ, તળાવમાં પાણી આવવા માટે જેમ ખાળ, ગટર હોય તેમ કર્મ આવવાનાં જે દ્વારો તે આશ્રવ કહેવાય છે. તેના ૪૨ ભેદો છે. ૫ ઈન્દ્રિયો, ૫ અપ્રત, ૪ કષાય, ૩ યોગ અને ૨૫ ક્રિયાઓ એમ કુલ ૫ + ૫ + ૪ + ૩ + ૨૫ = ૪૨ ભેદો જાણવા. તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે.

પાંચ ઈન્દ્રિયો : આપણા શરીરમાં કાન, આંખ, નાક, જીભ અને ચામડી આ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે. તે પાંચે ઈન્દ્રિયો મનગમતા વિષયો મળે ત્યારે રાજી થાય છે અને અણગમતા વિષયો મળે ત્યારે નારાજ થાય છે. એમ રાગદ્વેષથી આપણો જીવ કર્મ બાંધે છે માટે પાંચ ઈન્દ્રિયો તે આશ્રવ.

પાંચ અપ્રત : હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ એમ કુલ પાંચ અપ્રત છે. આવાં પાપો કરવાથી પણ જીવ કર્મોનો આશ્રવ કરે છે.

ચાર કષાય : ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ ચાર કષાયો છે. અનંત સંસારને વંધારે તે અનંતાનુબંધી આદિ ચાર પ્રકારે છે. તે કષાયો કરવાથી

પણ જીવ કર્મોનો આશ્રવ કરે છે.

ત્રણ યોગ : મનયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ, આ ત્રણ યોગો છે. તે શુભ અને અશુભ બે પ્રકારના છે. આ યોગો પ્રવૃત્તિરૂપ છે અને કર્મબંધનાં કારણો છે. માટે ત્રણ યોગો તે પણ આશ્રવ છે.

પચીસ ક્રિયાઓ : જેનાથી કર્મ આવે એવી પચીસ ક્રિયાઓ છે. જેમ કે કાયિકી ક્રિયા : આ કાયાને જયણા વિના કામકાજમાં પ્રવર્તાવવી તે. અધિકરણિકી ક્રિયા : આત્મા નરકનો અધિકારી થાય તેવાં પાપો કરવાં તે.

પ્રાદેશિકી ક્રિયા : જીવ, અજીવ ઉપર દ્વેષ કરવો તે.

પારિતાપનિકી ક્રિયા : બીજા જીવને પરિતાપ-સંતાપ, ભય ઉત્પન્ન કરવો તે.

પ્રાણાતિપાતિ ક્રિયા : બીજા નાનામોટા જીવોની હિંસા કરવી તે.

પારિગ્રહિકી ક્રિયા : ઘન-ઘાન્યાદિનો અત્યન્ત પરિગ્રહ કરવો તે.

આરંભિકી ક્રિયા : જીવની હિંસા થાય એવા આરંભ-સમારંભ કરવા તે... ઈત્યાદિ રૂપ ક્રિયાઓ શાસ્ત્રોમાં આવે છે.

➤ (૬) સંવરતત્વ :

આત્મામાં આવતાં કર્મો જેનાથી રોકાય તે સંવર કહેવાય છે. તેના ૫૭ ભેદો છે. ૫ સમિતિ, ૩ ગુપ્તિ, ૧૦ યતિધર્મો, ૧૨ ભાવનાઓ, ૨૨ પરિષહો અને ૫ ચારિત્ર એમ કુલ ૫૭ ભેદો છે. તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે :

પાંચ સમિતિ : સારા કામમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે સમિતિ, તેના ૫ ભેદ છે.

ઈયાસમિતિ : સામે ભૂમિ જોતાજોતાં જ ચાલવું જેથી સ્વ-પરની રક્ષા થાય.

ભાષા સમિતિ : પ્રિય, પથ્ય અને તથ્ય જ વચન બોલવું જે ઉપકારી થાય.

એષણા સમિતિ : બેંતાલીસ દોષોરહિત શુદ્ધ ગોચરી લાવવી અને કરવી.

આદાન ભંડમત્ત નિક્ષેપણા સમિતિ : વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ જોઈ પૂજીને લેવાં મૂકવાં.

પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ : મળ-મૂત્રાદિ જીવરહિત ભૂમિ ઉપર કરવાં.

ત્રણ ગુપ્તિ : માઠાં કામોમાંથી પાછા ફરવું તે ગુપ્તિ કહેવાય છે.

- મનગુપ્તિ** : મનમાં માઠા વિચારો લાવવા નહીં, આવે તો તેને રોકવા તે.
- વચનગુપ્તિ** : ખરાબ ભાષણ બોલવું નહીં, બોલવાનું મન થાય તો પણ રોકવું.
- કાયગુપ્તિ** : કાયાને ખરાબ કામોથી રોકવી, કુચેષ્ટા કરવી નહીં તે.

દસ યતિધર્મ : મુખ્યત્વે સાધુજીવનમાં પાળવા જેવા અને ગૌણતાએ ગૃહસ્થજીવનમાં પણ આચરવા જેવા જે ધર્મો તે યતિધર્મો. તે દસ છે.

૧. ક્ષમા : ક્રોધ ન કરવો, અપરાધીનો અપરાધ જતો કરવો તે.
૨. નમ્રતા : અભિમાન ન કરવું, નરમ સ્વભાવ રાખવો તે.
૩. સરળતા : માયા, કપટ, જૂઠ ન કરવું, હૈયામાં જુદું હોય અને હોઠે જુદું બોલવું તેવું ન કરવું તે.
૪. નિર્લોભતા : સ્પૃહા, આસક્તિ, ઈચ્છાઓ ન કરવી તે.
૫. તપ : છ બાહ્ય અને છ અભ્યંતર તપ કરવા. અણસણાદિ અને પ્રાયશ્ચિત્તાદિ.
૬. સંયમ : ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી, છ કાયાની હિંસા ન કરવી, કષાયો ન કરવા વિગેરે.
૭. સત્ય : જીવન સત્યના માર્ગે જ રાખવું, પ્રમાણિકતા, નીતિમત્તા બરોબર પાળવા.
૮. શૌચ : પવિત્રતા શરીર અને મન બંનેને રાગાદિથી ધણાં જ દૂર રાખવા, પવિત્ર રાખવા.
૯. આર્કિંચન્ય : ધન, પરિગ્રહ પોતાની પાસે કંઈ ન રાખવા તે.
૧૦. બ્રહ્મચર્ય : મન, વચન, કાયાથી સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવું તે.

આ પ્રમાણે આ ૧૦ યતિધર્મો સમજવા.

બાર ભાવનાઓ : આત્મા સ્થિર ચિત્તે નીચે મુજબ ધર્મના વિચારો કરે તે ભાવના.

૧. અનિત્ય : આ સંસારમાં ધન, યૌવન, યશ, પરિવાર, આદિ સર્વે ક્ષણિક છે.
૨. અશરણ : આ આત્માને દુઃખ આવે ત્યારે સ્ત્રી, ધન, આદિ કોઈ શરણભૂત નથી.
૩. સંસાર : આ સંસાર જ જન્મમરણોથી ભરેલો છે. અનંત દુઃખમય છે.
૪. એકત્વ : આ જીવ એકલો આવ્યો છે અને એકલો જ જવાનો છે. કોઈ સાથે આવનાર નથી.
૫. અન્યત્વ : શરીરથી જીવ ભિન્ન છે. જીવથી શરીર ભિન્ન છે. દેહાધ્યાસ ત્યજી દેવો જોઈએ.
૬. અશુચિત્વ : શરીર મળ-મૂત્રાદિ ઘણી જ અશુચિતાઓથી ભરેલું છે.
૭. આશ્રવ : આ જીવમાં અપ્રતાદિ દ્વારા પ્રતિસમયે કર્મ આવે છે; માટે ચેતવું જોઈએ.
૮. સંવર : સંવરના ૫૭ ભેદો દ્વારા જીવનમાં આવતાં કર્મો રોકવાં જોઈએ.
૯. નિર્જરા : ક્ષણે ક્ષણે બાર પ્રકારનાં તપો દ્વારા જીવ ધારે તો કર્મો તોડી શકે છે.
૧૦. લોકસ્વભાવ : ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ વિચારવું, નારકી, દેવલોક, તિર્યંચ, મનુષ્ય વિગેરે.
૧૧. બોધિબીજદુર્લભ : અપાર એવા આ સંસારમાં ફરીથી સમ્યક્ત્વ મળવું દુર્લભ છે.
૧૨. ધર્મસાધકદુર્લભ : અપાર એવા આ સંસારમાં ફરીથી અરિકતાદિ દેવ, ગુરુ મળવા દુષ્કર છે.

➤ ૨૨ પરિષદો :

સમભાવે દુઃખ સહન કરવું તે. પરિષદ : જો કોઈ દેવ મનુષ્ય અથવા તિર્યચો દુઃખ આપે તેને સહન કરવું તે ઉપસર્ગ કહેવાય છે. અને કુદરતી આવી પડેલી આપત્તિ સહન કરવી તે પરિષદ કહેવાય છે. તે રર છે.

૧. ક્ષુધા પરિષદ : ભૂખ લાગે તો અને યોગ્ય આહાર ન મળે તો સારી રીતે ભૂખ સહન કરવી. પરંતુ ખોટો દોષિત આહાર કે અભક્ષ્ય આહાર ન લેવો તે.
૨. પિપાસા પરિષદ : તૃષ્ણા લાગે અને શુદ્ધ નિર્દોષ પાણી ન મળે તો તરસ સહન કરવી. પરંતુ ખોટું દોષિત પાણી કે અકલ્પ્ય પાણી ન પીવું તે.
૩. શીત પરિષદ : શિયાળા આદિમાં ઠંડી પડે તો સહન કરવી પરંતુ સાધુજીવન હોય તો રજાઈ-તાપણી આદિની ઈચ્છા ન કરવી તે.
૪. ઉષ્ણ પરિષદ : ઉનાળા આદિમાં ગરમી પડતી હોય ત્યારે ગરમી સહન કરવી પરંતુ પંખા, એરકંડિશન આદિની ઈચ્છા ન કરવી તે.
૫. દંશ પરિષદ : જે મકાનમાં ઊતર્યા હોય ત્યાં ડાંશ-મચ્છર-માંકડનો ઉપદ્રવ હોય તો પણ તેને સહન કરવો. પરંતુ તેને મારવાની ઈચ્છા ન કરવી તે.
૬. અચેલક પરિષદ : સંયમી જીવનમાં શરીરને ઢાંકવા પૂરતું માત્ર બીન-કીમતી વસ્ત્ર પહેરવું, પરંતુ શરીરની શોભા, ટાપટીપ થાય તેવાં વસ્ત્રો ન પહેરવાં.
૭. અરતિ પરિષદ : સંયમમાં ઉદ્વેગ, અપ્રીતિ થાય તો તેનાં કારણો દૂર કરવાં તે; પરંતુ અપ્રીતિ ન કરવી.

ઈત્યાદિ નવ તત્ત્વોમાં કહેલા રર પરિષદો જાણવા.

➤ પાંચ ચારિત્રો :

સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત એમ કુલ પાંચ ચારિત્રોથી કર્મો રોકાય છે.

૧. સામાયિક ચારિત્ર : સમતાભાવની પ્રાપ્તિ, ઋષભદેવ અને મહાવીર સ્વામીના શાસનમાં અપાતી લઘુદીક્ષા તે, અને ૨૨ તીર્થંકર ભગવન્તોના શાસનમાં તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પ્રથમથી જ અપાતી વડીદીક્ષા તે બંને સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે.
૨. છેદોપસ્થાપનીય : જૂના ચારિત્રને છેદી નવું ચારિત્ર આપવું તે. પ્રથમ અને છેદ્યા તીર્થંકર ભગવન્તના શાસનમાં જે વડી દીક્ષા અપાય છે તે. અથવા મહાવ્રતોમાં જો કોઈ મોટો દોષ સેવાયો હોય તેના કારણે જુનું ચારિત્ર છેદી ફરીથી નવું ચારિત્ર આપવામાં આવે તે.
૩. પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર : જૂનું ચારિત્ર પાળતાં-પાળતાં જ્યારે મહાન સાધક બન્યા હોય ત્યારે ગુરુની સંમતિ લઈ, ગચ્છનો ત્યાગ કરી, ૯ જાણનો સમૂહ નીકળી નીચે મુજબ ઉગ્ર તપ કરે. ૧ ગુરુ થાય, ૪ તપ કરે અને ૪ સેવા કરે તે ગુરુ અને સેવા કરનારા કાયમ આયંબિલ કરે. તપ કરનારા નીચે મુજબ તપ કરે છે. ઉનાળામાં જઘન્યથી ૧ ઉપવાસ, મધ્યમથી ૨ ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૩ ઉપવાસ, શિયાળામાં જઘન્યથી ૨ ઉપવાસ, મધ્યમથી ૩ ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૪ ઉપવાસ, ચોમાસામાં જઘન્યથી ૩ ઉપવાસ,

મધ્યમથી ૪ ઉપવાસ, અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫ ઉપવાસ, પારણામાં પણ આયંબિલ કરે. આ પ્રમાણે ૬ માસ તપ કરે પછી તપ કરનાર સેવા કરે અને સેવા કરનાર તપ કરે એમ ૬ માસ સુધી તપ કરે, ત્યાર બાદ ગુરુ તપ કરે, બાકીના ૮માંથી ૧ ગુરુ બને અને ૭ સેવા કરે. આ પ્રમાણે અઢાર મહિના સુધીનું આ તપ છે તે દ્વારા ચારિત્ર નિર્મળ કરે તે પરિહાર વિશુદ્ધિ.

૪. સૂક્ષ્મ સંપરાય

: ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણીમાં ચઢેલો આત્મા આઠમા-નવમા ગુણઠાણા પછી મોહનીય કર્મને ઉપશમાવીને અથવા ખપાવીને દસમે ગુણઠાણે જ્યારે આવે ત્યારે સૂક્ષ્મ એવો ફક્ત લોભ જ કષાય ઉદયમાં બાકી રહે તે સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર કહેવાય છે.

૫. યથાખ્યાત ચારિત્ર

: જેવું ભગવન્તોએ કહ્યું છે તેવું સંપૂર્ણ વીતરાગ-રાગદ્વેષ વિનાનું સર્વથા નિર્દોષ જે ચારિત્ર તે યથાખ્યાત ચારિત્ર. આ ચારિત્ર ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪ એમ ચાર ગુણઠાણાઓમાં હોય છે. આ ચારિત્રમાં મોહનીય કર્મનો ઉદય બિલકુલ નથી માટે વીતરાગ ચારિત્ર છે. આ પ્રમાણે સંવર તત્ત્વના ૫૭ ભેદોનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

➤ (૭) નિર્જરાતત્વ :

જૂનાં બાંધેલાં કર્મોનો અંશે અંશે ક્ષય કરવો તે નિર્જરા કહેવાય છે. આત્મામાં બંધાયેલાં કર્મોને તોડવા માટે તપ એ પ્રધાન કારણ છે પરંતુ તે તપ ફક્ત આહારના ત્યાગથી જ નથી માટે બે પ્રકારે છે. એક બાહ્ય તપ

અને બીજો અભ્યંતર તપ - આ બંને તપના છ-છ પ્રકારો છે.

બાહ્યતપના ૬ પ્રકાર : જે શરીરને તપાવે - લોકો દેખી શકે, જેને જોઈને લોકો તપસી કહે તે બાહ્ય તપ કહેવાય છે. તેના છ પ્રકાર છે.

- (૧) અણસણ : આહારનો ત્યાગ. આહાર ચાર જાતના છે તે આ પ્રમાણે.
૧. અશન : ભોજન-જે ખાવાથી પેટ ભરાય, રોટલો-રોટલી-ભાખરી વિગેરે
૨. પાણ : જે પીવાય તે જલાદિ
૩. ખાદિમ : જે ખવાય પરંતુ પેટ ન ભરાય તે મેવા - ફુટ વિગેરે.
૪. સ્વાદિમ : જે મુખવાસરૂપે જ લેવાય તે વરિયાળી વિગેરે.

આ ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ તે ચોવિહાર. પાણી વિના ત્રણ આહારનો ત્યાગ તે તિવિહાર. ઉપવાસ-એકાસણું-આયંબિલ - છઠ-અઠમ વિગેરે જે તપ તે બાહ્યતપ.

- (૨) ઉણોદરિકા : ભૂખ કરતાં ઓછું ખાવું તે ઉણોદરી - બેચાર કોળિયા ઓછું ખાવું.
- (૩) વૃત્તિસંક્ષેપ : ઈચ્છાઓને રોકવી તે ખાવાની ચીજોમાં ઈચ્છાઓનો કંટ્રોલ કરવો તે.
- (૪) રસત્યાગ : રસવાળી જે ખાસ વિશિષ્ટ વસ્તુ તેનો ત્યાગ કરવો.
- (૫) કાયકલેશ : કાયાને કંઈ ને કંઈ કઠિનાઈઓમાં રાખવી, સુખશેલીયા ન થવું તે.
- (૬) સંલીનતા : શરીરનાં અંગોપાંગ સંકોચીને રાખવાં. વિકાર-વાસના ન થાય તે રીતે રહેવું તથા ઈચ્છાઓને સંક્ષેપવી તે સંલેખના કહેવાય છે.

અભ્યંતર તપના ૬ પ્રકાર : જે આત્માને તપાવે. લોકો ન દેખી શકે. જેનાથી લોકો તપસી ન કહે તે તપને અભ્યંતર તપ કહેવાય છે. તેના ૬ ભેદ છે.

- (૧) પ્રાયશ્ચિત્ત : કરેલી ભૂલની માફી માંગવી, પશ્ચાત્તાપ કરવો, દંડ સ્વીકારવો, ફરીને ન કરવા સાવધ રહેવું તે.
- (૨) વિનય : વડીલો પ્રત્યે નમ્રતાભાવ રાખવો. વિનય કરવો તે.
- (૩) વૈયાવચ્ચ : ઉપકારી-શૈક્ષક-તપસ્વી-ગ્લાનઆદિ મહાત્માઓની સેવા કરવી.
- (૪) સ્વાધ્યાય : આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવું, મનન કરવું, નવો અભ્યાસ કરવો. ભણેલું સંભાળવું, શિષ્યોને ભણાવવું, સ્વાધ્યાયમાં લીન થવું તે.
- (૫) ધ્યાન : જેમ જેમ વધારે અભ્યાસ થતો જાય તેમ તેમ એકાગ્રતાપૂર્વક ધ્યાન કરવું.
- (૬) કાયોત્સર્ગ : ધ્યાનમાં નિપુણ થયા પછી કાયાનો વ્યવસાય અટકાવી આત્મચિંતનમાં લયલીન બની અત્યન્ત સ્થિર થવું તે કાયોત્સર્ગ.

આ પ્રમાણે બાર પ્રકારના તપથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. નિર્જરાતત્ત્વ પૂર્ણ થયું.

➤ (૮) બંધતત્ત્વ :

આત્મા જ્યારે મિથ્યાત્વાદિ બંધ હેતુઓવાળો હોય ત્યારે જે કાર્મણ વર્ગણા આત્મા સાથે ચોંટી તેને બંધ કહેવાય છે. આત્માનું અને કાર્મણ વર્ગણાનું ચોંટી જવું, જોડાઈ જવું તેને બંધ કહેવાય છે. તેમાં કારણભૂત મિથ્યાત્વ અવિરતિ-કષાય અને યોગ ચાર છે. જેમ પહેરેલું કપડું ચોખ્ખું, હોય તો તેના ઉપર પડેલી ધૂળને રજ કહેવાય છે, જે ખંખેરવાથી ઊડી જાય છે. પરંતુ જો તે જ કપડું તેલના ડાઘવાળું હોય તો તે જ રજ મેલી બની જાય છે. તેવી રીતે આત્માને લાગેલી કાર્મણ વર્ગણા૩પી રજ મિથ્યાત્વાદિ ડાઘને કારણે મેલની જેમ કર્મ બને છે. તેને બંધ કહેવાય છે. તેના પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-રસ અને પ્રદેશ બંધ એમ ચાર ભેદ છે.

(૧) પ્રકૃતિબંધ : પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવનું નક્કી થવું તે. જેમ જ્ઞાનને ઢાંકે તે જ્ઞાનાવરણીય વિગેરે. કર્મના મૂલ ભેદ ૮ છે. ઉત્તરભેદ બંધમાં ૧૨૦

છે. જ્ઞાનને ઢાંકનારું કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય. તે આંખના આડા પાટા જેવું છે. જેમ આંખે પાટા બાંધવાથી માણસ દેખી શકતો નથી તેવી રીતે આ જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી વસ્તુને જોઈ શકતો નથી. જ્ઞાનના પાંચ ભેદો છે માટે કર્મના પણ પાંચ ભેદો છે.

- (૧) મતિજ્ઞાન : પાંચ બાહ્ય અને મન એમ છ ઈન્દ્રિયોથી જે જ્ઞાન થાય તે મતિજ્ઞાન.
- (૨) શ્રુતજ્ઞાન : શાસ્ત્ર અને ગુરુગમના આધારે જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન.
- (૩) અવધિજ્ઞાન : મર્યાદામાં રહેલાં રૂપી દ્રવ્યોનું જે જ્ઞાન થાય તે અવધિજ્ઞાન.
- (૪) મન:પર્યવજ્ઞાન : સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયના મનોગત ભાવો જાણવાનું જે જ્ઞાન થાય તે.
- (૫) કેવળજ્ઞાન : લોકાલોકના સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવનું જ્ઞાન થાય તે કેવળજ્ઞાન.

આ પાંચે જ્ઞાનોને આવરણ કરનારું જે કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય. આવી રીતે ૮ કર્મ તેના ૧૨૦ ભેદ થાય છે. તે કર્મગ્રન્થ વખતે સમજાવીશું. આ પ્રકૃતિબંધ છે.

(૨) સ્થિતિબંધ : ક્યું કર્મ આત્મા સાથે ક્યાં સુધી રહેશે એમ કાળમાપનું નક્કી થવું તે સ્થિતિબંધ. તેના બે ભેદ છે. જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ. ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ બંધાય તે જઘન્ય અને વધુમાં વધુ સ્થિતિ બંધાય તે ઉત્કૃષ્ટ, બંને આ પ્રમાણે છે.

કર્મ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	કર્મ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
૧. જ્ઞાનાવર.	અંતર્મુહૂર્ત	૩૦ કોડાકોડી	૫. આયુષ્યકર્મ	અંતર્મુહૂર્ત	૩૩ સાગરોપમ
૨. દર્શનાવર.	અંતર્મુહૂર્ત	૩૦ ,,	૬. નામકર્મ	૮ મુહૂર્ત	૨૦ કોડાકોડી
૩. વેદનીય	૧૨ મુહૂર્ત	૩૦ ,,	૭. ગોત્રકર્મ	૮ મુહૂર્ત	સાગરોપમ
૪. મોહનીય	અંતર્મુહૂર્ત	૭૦ ,,	૮. અંતરાયકર્મ	અંતર્મુહૂર્ત	૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ
		કોડાકોડી			

ઉપર મુજબ આઠે કર્મોની સ્થિતિ બંધાય છે. પંચેન્દ્રિય જીવ, જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે છે. બાકીના જીવો મધ્યમ સ્થિતિ બાંધે છે.

(૩) રસબંધ : બંધાયેલાં કર્મો કેટલા જુસ્સાથી પાવરથી ઉદયમાં આવશે

તેવો કર્મોનો પાવર નક્કી થવો તે રસબંધ. તીવ્ર મંદતા, પાવર, જુસ્સો તે રસબંધ, જેમ કે એક કર્મ તાવ લાવે એવું બાંધ્યું પરંતુ તે કર્મ નવાણું ડિઝી તાવ લાવશે કે ૧૦૦ કે ૧૦૩, ૧૦૪ ડીઝી તાવ લાવશે એવું નક્કી થવું તે રસબંધ. આ વાત સમજવા શુભ કર્મો માટે શેરડીના રસનું અને અશુભ કર્મો માટે લીંબડાના રસનું દૃષ્ટાન્ત શાસ્ત્રમાં આવે છે. શેરડી અને લીંબડાના રસ જેવી જે કર્મોના ઉદયમાં મીઠાશ અને કડવાશ હોય તે એકઠાણિયો રસ અથવા એક સ્થાનિક રસ કહેવાય છે. જે શેરડી અને લીંબડાનો રસ ઉકાળી ઉકાળીને બાળી અર્ધો બાળી અર્ધો બાકી રાખ્યો હોય તેના જેવી કડવાશ, મીઠાશ જે કર્મોમાં હોય તે બેઠાણિયો રસ, જે રસના બે ભાગ બાળી નાંખી ત્રીજો ભાગ માત્ર રાખેલો હોય તેના જેવી કડવાશ, મીઠાશ જે કર્મોમાં હોય તે ત્રણઠાણિયો રસ અને જે રસના ત્રણ ભાગો બાળી નાંખી ચોથો ભાગ માત્ર બાકી રાખીએ અને તેના જેવી મીઠાશ-કડવાશ જેમાં હોય તે ચઉઠાણિયો રસ કહેવાય છે.

આવી રીતે શેરડી અને લીંબડાના રસના દૃષ્ટાન્તથી શુભ-અશુભ કર્મોની તીવ્ર-મંદતા સમજાવવા જ્ઞાની પુરુષોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. આઠ કર્મોની કુલ ૧૨૦ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. તેમાં ૪ જ્ઞાનાવરણીય, ૩ દર્શનાવરણીય, ૫ અંતરાયકર્મ, ૪ સંજવલન કષાયો અને ૧ પુરુષવેદ એમ કુલ ૪ + ૩ + ૫ + ૪ + ૧ = ૧૭ કર્મોના રસ ૧ -૨ - ૩- ૪ ઠાણિયો અર્થાત્ એકઠાણિયાથી ચારા ઠાણિયા સુધીનો ચારે પ્રકારનો બંધાય છે. પરંતુ આ ૧૭ સિવાય બાકીની ૧૦૩ પ્રકૃતિઓનો રસ ફક્ત ૨-૩-૪ બેઠાણિયો, ત્રણ ઠાણિયો અને ચાર ઠાણિયો જ બંધાય છે. એકઠાણિયો રસ બંધાતો નથી.

(૪) પ્રદેશબંધ : જ્યારે જ્યારે જીવ કર્મ બાંધે છે ત્યારે ત્યારે અનંતાનંત કર્મ-પરમાણુઓના બનેલા સ્કંધો જ જીવ બાંધે છે. અનંતાનંત પરમાણુઓના સ્કંધો બાંધવા છતાં સૂક્ષ્મ હોવાથી અદૃશ્ય જ રહે છે.

જ્યારે જ્યારે જીવ કર્મ બાંધે છે ત્યારે ત્યારે આ ચારે બંધ નક્કી થાય છે. તેમજ કર્મ બાંધ્યા પછી તેમાં ફેરફાર પણ કરી શકાય છે. પાછળ આવતા પરિણામ, પશ્ચાતાપ, અનુમોદના આદિ પરિણામો વડે આ જીવ બાંધેલાં કર્મોને તોડી પણ શકે છે અને ચીકણું પણ કરી શકે છે. જીવ પોતાના અધ્યવસાયથી જ કર્મમાં ફેરફાર કરી શકે છે. તેથી તેમાં સંક્રમણ, ઊધ્વર્તના અપવર્તના, ઉદીરણા, ઉપશમના, નિધત્તિ, નિકાચના આદિ આઠ કરણો પાછળથી લાગે

છે. જેવું બાંધ્યું હોય તેવું જ જો ભોગવવું પડે તો કોઈ જીવનો ક્યારે પણ મોક્ષ થાય જ નહીં. માટે જીવ ઘણાં કર્મો તોડી પણ શકે છે, તેને નિર્જરા કહેવાય છે. અને નિર્જરા કરતાં કરતાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય થાય તેને જ મોક્ષ કહેવાય છે.

➤ (૯) મોક્ષ તત્ત્વ :

= સંસારી આત્મા જ્યારે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરે અને શુદ્ધ નિરંજન નિરાકાર આત્મા બને ત્યારે તેને મોક્ષ કહેવાય છે. આ મોક્ષ મનુષ્યગતિમાંથી જ પમાય છે. શેષ ગતિઓમાંથી અને ભવોમાંથી મરીને મનુષ્યમાં આવી મોક્ષે જઈ શકાય છે. મોક્ષ એટલે બંધનમાંથી છુટકારો. કર્મ અને શરીર આ બે આત્માને મોટાં બંધન છે. તેમાંથી આત્માનો છુટકારો થવો તે મોક્ષ કહેવાય છે.

કર્મ વિનાના થયેલા આત્માઓ નિર્વાણ પામી લોકના અગ્રભાગે જઈ અલોકને અડીને રહે છે. ધર્માસ્તિકાય આદિની મદદ ન હોવાથી લોકાગ્રથી ઉપર જતા નથી. આઠ કર્મોરહિત હોવાથી આહાર નિહાર, વિહાર, રોગ, શોક, ભયાદિથી મુક્ત છે. વળી અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણો વિકસેલા હોવાથી તેની રમણતાવાળા છે. ગુણોની રમણતા એ જ અનંત મોક્ષસુખ છે. પરભાવદશાનો ત્યાગ અને સ્વભાવદશાની પ્રાપ્તિ એ જ વાસ્તવિક આત્માનું સુખ છે.

કેટલાક એમ પૂછે છે કે મોક્ષમાં ખાવાનું નથી, પીવાનું નથી, હરવા-ફરવાનું નથી. રાજમહેલ કે મોટરગાડી નથી તો સુખ શું ? અનંતકાળ સુધી ત્યાં જ બેસી રહેવાનું ? શું કરવાનું ? ઈત્યાદિ કલ્પનાઓથી પ્રશ્ન પૂછે છે. પરંતુ ઉપરોક્ત ખાવા-પીવા આદિનું સુખ તે પૌદ્ગલિક સુખ છે. તે આ શરીરને ગમે તેટલું આપીએ તો પણ તૃપ્તિ પામતું નથી. પરવશતા જ છે. માટે તે બ્રાહ્મદૃષ્ટિને ત્યજીને અંતર્દૃષ્ટિ ખોલીશું તો આત્માને મોક્ષમાં ગુણનું સ્વાભાવિક સુખ છે. સહજ સુખ છે. સ્વતંત્રતાનું સુખ છે તે સમજાશે.

‘મોક્ષ’ એ બે અક્ષરનો બનેલો સાર્થક શબ્દ છે. માટે તેનાથી વાચ્ય વસ્તુ પણ જગતમાં છે જ. જે જે શબ્દો સાર્થક હોય છે તે તે શબ્દથી વાચ્ય વસ્તુ પણ ઘટ-પટ કળશ આદિની જેમ જગતમાં હોય જ છે. તેમ મોક્ષ પણ છે જ. આજ સુધી મોક્ષમાં ગયેલા જીવોની સંખ્યા અનંતી છે અને ભવિષ્યમાં

પણ અનંતી જ રહેશે. જ્યારે જ્યારે પ્રભુને પૂછશો ત્યારે ત્યારે મોક્ષમાં ગયેલા જીવોની સંખ્યા એક નિગોદનો પણ અનંતમો ભાગ છે. નિગોદમાં અનંતાનંત જીવો ભરેલા છે. પંચેન્દ્રિયાદિમાંથી જેમ જેમ જીવો મોક્ષે જાય છે. તેમ તેમ નિગોદમાંથી એકેક જીવ બહાર આવે છે તેને સાંવ્યવહારિક જીવ કહેવાય છે. અને જે જીવો હજુ નિગોદમાં જ છે, બહાર નીકળ્યા જ નથી તે અસાંવ્યવહારિક જીવ કહેવાય છે. અવ્યવહાર રાશિમાંથી નીકળેલા અને મોક્ષે નહીં ગયેલા જીવોની સંખ્યા હંમેશાં નિયમિત જ રહે છે, કારણ કે જેટલા મોક્ષે જાય તેટલા જ અવ્યવહાર રાશિમાંથી નીકળે છે.

મોક્ષના જીવોને રહેવા માટેનું ઉપર જે ક્ષેત્ર છે, તે ૪૫ લાખ યોજન ક્ષેત્ર છે, કારણ કે અઢી દ્વીપમાંથી મોક્ષે જવાય છે. અઢી દ્વીપનું પ્રમાણ ૪૫ લાખ યોજન છે. જીવો જ્યાંથી મોક્ષે જાય છે ત્યાં જ બરોબર સમલેવલમાં જ ઉપર જઈને રહે છે. આનુપૂર્વી કર્મ ન હોવાથી વાંકા કે આડાઅવળા વસતા નથી. વળી અશરીરી અને અરૂપી હોવાથી અનંતાનંત જીવો એક જગ્યાએ એકીસાથે રહી શકે છે. પરસ્પર કોઈ પણ જાતની બાધા-પીડા થતી નથી. બધા જ જીવો લોકના છેડે જઈને સ્પર્શે છે માટે ઉપરથી સરખા છે. પરંતુ નીચેથી લંબાઈમાં નાના-મોટા છે, કારણ કે મોક્ષે જતાં જીવોની છેદ્યા ભવની લંબાઈમાંથી ૨/૩ લંબાઈ રહે છે. ઘનીભૂત થવાના કારણે ૧/૩ લંબાઈ ઘટી જાય છે તેથી નીચેથી નાનો-મોટો આત્મા હોય છે.

મોક્ષે જનારા કોઈપણ જીવનો કાળ આદિ-અનંત છે. તે જીવ જ્યારે મોક્ષે જાય છે ત્યારે તેની આદિ થાય છે. અને અનંતકાળ ત્યાં રહેવાના છે માટે અનંત છે. પરંતુ સર્વ સિદ્ધ જીવો આશ્રયી અનાદિ અનંતકાળ છે. એટલે જેમ કોઈ પણ એક પુરુષ અથવા તેના પિતા તેના દાદા વિગેરેના જન્મની આદિ છે. પરંતુ તેની પેઢીની આદિ નથી, તેમ એક સિદ્ધને આશ્રયી આદિ છે. પરંતુ સર્વ સિદ્ધને આશ્રયી આદિ નથી. વળી ત્યાંથી પાછા કદાપિ સંસારમાં આવતા નથી. માટે પોતાના અનુયાયીનું રક્ષણ કરવા અને દુષ્ટોનું દમન કરવા પરમાત્મા સંસારમાં પાછા ફરતા નથી. મોક્ષે ગયેલા જીવો અનાદિ કાળમાં અનંત થયા છે. તેથી મોક્ષનું સર્વક્ષેત્ર સિદ્ધ જીવો વડે ભરાયેલું છે. ક્યાંય

ખાલી જગ્યા નથી. પરસ્પર અંતર નથી. લવણસમુદ્ર, કાલોદધિ સમુદ્ર આદિ દરિયાઈ ભાગો ઉપરથી પણ આકાશગામી વિદ્યાથી જતા મહાત્માઓ પરિણામની વિશુદ્ધિ વડે ક્ષપકશ્રેણી માંડી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જાય છે, ગયા છે અને જશે.

સંસારી જીવો ઘણા છે અને મોક્ષે ગયેલા જીવો સંસારી જીવોથી હંમેશા થોડા જ છે. એટલે કે મોક્ષના જીવો સંસારી જીવોથી અનંતમા ભાગના છે.

પૂર્વબદ્ધ કર્મોદયના ચાર ભાવ હોય છે. (૧) ઉપશમભાવ (૨) ક્ષયોપશમ ભાવ (૩) ક્ષાયિકભાવ (૪) ઔદયિકભાવ અને કર્મની અપેક્ષા વિનાનો પાંચમો (૫) પારિણામિક ભાવ એમ કુલ ૪ + ૧ = ૫ ભાવ હોય છે. સંસારી જીવોમાં આ પાંચે ભાવો હોય છે. પરંતુ મોક્ષના જીવોને ફક્ત બે જ ભાવો હોય છે. એક ક્ષાયિક ભાવ અને બીજો પારિણામિક ભાવ. બાકીના ભાવો સિદ્ધ પરમાત્માને નથી.

- (૧) ઉપશમભાવ : મોહનીય કર્મને દબાવવાથી આત્મામાં જે ગુણ પ્રગટ થાય તે.
- (૨) ક્ષયોપશમિક ભાવ : ચાર ઘાતી કર્મોની તીવ્રતાને દબાવી મંદ કરી, મંદ કરેલા તે કર્મને પર રૂપે અથવા સ્વરૂપે ઉદયથી ભોગવતાં જે ગુણો પ્રગટ થાય તે.
- (૩) ક્ષાયિકભાવ : કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરવાથી આત્મામાં જે જે ગુણો પ્રગટ થાય તે.
- (૪) ઔદયિકભાવ : પૂર્વે બાંધેલાં કર્મોના ઉદયથી જે ભાવો પ્રાપ્ત થાય તે ઔદયિકભાવ.
- (૫) પારિણામિક ભાવ : કર્મોની નિમિત્તતા વિના પદાર્થમાં રહેલું જે સહજ સ્વરૂપ, સ્વાભાવિક સ્વરૂપ તે પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે.

મોક્ષના જીવમાં કેવળજ્ઞાનાદિ ક્ષાયિક ભાવના છે. મનુષ્યગતિમાંથી જીવો જ્યારે જ્યારે મોક્ષે જાય છે ત્યારે મનુષ્યભવમાં પંદર પ્રકારની સ્થિતિ વિચારવામાં

આવે છે. તેના કારણે મોક્ષમાં જનારા જીવોના પંદર ભેદ પાડવામાં આવે છે. તે પંદર ભેદોનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે :

- (૧) જિનસિદ્ધ : તીર્થંકર પરમાત્મા થઈને મોક્ષે જાય તે, જેમ કે ઋષભદેવ પ્રભુ.
- (૨) અજિનસિદ્ધ : તીર્થંકર થયા વિના સામાન્ય કેવળી થઈને મોક્ષે જાય તે, જેમ કે પુંડરીકસ્વામી.
- (૩) અતીર્થસિદ્ધ : ભગવાનનું તીર્થ સ્થપાયા પહેલાં જ મોક્ષે જાય તે, જેમ કે મરુદેવામાતા.
- (૪) તીર્થસિદ્ધ : ભગવાનનું તીર્થ સ્થપાયા પછી જ મોક્ષે જાય તે, જેમ કે ગૌતમસ્વામીજી.
- (૫) એકસિદ્ધ : જ્યારે જીવ મોક્ષે જાય ત્યારે એકલો જ હોય તે, જેમ કે ભગવાન મહાવીર સ્વામી.
- (૬) અનેક સિદ્ધ : મોક્ષે ઘણા જીવો એકસાથે જાય તે, જેમ કે ઋષભદેવ પ્રભુ.
- (૭) ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ : ગૃહસ્થના વેશમાં હોય અને કેવળજ્ઞાન પામે તે, જેમ કે ભરત મહારાજા.
- (૮) અન્યલિંગ સિદ્ધ : જૈનેતર સાધુના વેશમાં હોય અને કેવળજ્ઞાન પામે તે, જેમ કે વલ્કલચીરી.
- (૯) સ્વલિંગ સિદ્ધ : જૈન સાધુના વેશમાં હોય અને કેવળજ્ઞાન પામે તે, જેમકે જંબુસ્વામી.
- (૧૦) સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ : સ્ત્રીપણાનું શરીર મળ્યું હોય અને કેવળજ્ઞાન પામે તે, જેમકે મહિનાથ, ચંદનબાળા, મૃગાવતીજી, બ્રાહ્મી, સુંદરી વિગેરે.
- (૧૧) પુરુષલિંગ સિદ્ધ : પુરુષપણામાં જીવ કેવળજ્ઞાન પામે તે, જેમ કે ગૌતમ સ્વામી
- (૧૨) નપુંસકલિંગ સિદ્ધ : નપુંસકપણામાં જીવ કેવળજ્ઞાન પામે તે, જેમ કે ગાંગેય મુનિ.

- (૧૩) સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ : સ્વયં પોતાની મેળે બોધ પામી કેવળજ્ઞાન પામે તે, જેમકે તીર્થંકર ભગવન્તો.
- (૧૪) બુદ્ધબોધિતબુદ્ધિ : ગુરુથી ઉપદેશ પામીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તે, જેમ કે ગૌતમ સ્વામી.
- (૧૫) પ્રત્યેક બુદ્ધસિદ્ધ : સંઘ્યાના વિખરાતા રંગતરંગ પાછળ મૃતાવસ્થા આદિ બાહ્ય નિમિત્તોથી સંસાર અસાર જાણી વૈરાગ્ય પામી કેવળજ્ઞાન મેળવી મોક્ષે જાય તે, જેમ કે કરકંડુ ઋષિ.

ઉપર મુજબ મોક્ષે જતી વખતની પૂર્વાવસ્થાને આશ્રયી સિદ્ધ ભગવંતોના પંદર ભેદો કહ્યા છે. તે પંદરમાં પ્રથમના છ ભેદોમાં બે બે ભેદોના ત્રણ જોડકાં છે. અને પાછલા નવ ભેદોમાં ત્રણ ત્રણ ભેદોના ત્રણ જોડકાં છે. કુલ $૩ + ૩ = ૬$ જોડકાં છે.

મોક્ષમાં જતા જીવો કર્મથી અને શરીરાદિ સંસારના બંધનથી મુક્ત થાય છે. પરંતુ તદ્દન નષ્ટ આત્મા બનતો નથી. આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે. બૌદ્ધ આદિ દર્શનકારો દીપક બુઝાયાનો દાખલો આપી આત્માનું અસ્તિત્વ જ માનતા નથી. પરંતુ તે વાત ભરાબર નથી. આત્મા તદ્દન નષ્ટ થતો નથી. મોક્ષમાં આત્મા ચોક્કસ રહે જ છે. જો પોતાનું અસ્તિત્વ જ ન રહેતું હોય તો કોઈ માણસ પોતાના અસ્તિત્વના વિનાશ માટે પ્રયત્ન ન જ કરે. વળી દિગંબર સંપ્રદાય વસ્ત્ર-પાત્ર વિના જ સંયમ માનતા હોવાથી સ્ત્રીનું શરીર નગ્ન નહીં રહી શકવાના કારણે સંયમ નહીં આવવાથી સ્ત્રી-શરીરધારી જીવોને આ ભવમાં મોક્ષ થતો નથી. ભવાન્તરમાં પુરુષ થઈ મોક્ષે જાય એમ માને છે. આ પ્રમાણે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એમ નવે તત્ત્વોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

નવ તત્ત્વોમાં છેલ્લું મોક્ષ તત્ત્વ સમજાવેલ છે. પરંતુ મોક્ષે જનારા જીવોને પોતાના આચ્છાદિત થયેલા ગુણો પ્રગટ કરવા પડે છે અને દોષોને તજવા પડે છે. એટલે જેમ જેમ ગુણો વધુ પ્રગટ થાય છે તેમ તેમ આ આત્મામાં ગુણસ્થાનક ઊંચું આવે છે. એટલે ગુણસ્થાનકોનું સ્વરૂપ સમજવું જરૂરી છે. માટે હવે જૈનશાસ્ત્રોમાં બતાવેલા ૧૪ ગુણસ્થાનકનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

➤ ૧૪ ગુણસ્થાનકનું સ્વરૂપ

આત્મામાં જ્યાં સુધી આત્મકલ્યાણની સાચી દૃષ્ટિ આવતી નથી. સંસાર જ પ્રિય લાગે છે ત્યાં સુધી જીવ પહેલા ગુણઠાણે છે. પહેલા ગુણઠાણાનું નામ મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક છે. મિથ્યા-અવળી-ઊલટી દૃષ્ટિ છે જેની તે મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. સર્વે જીવોને અનાદિ કાળથી મિથ્યાદૃષ્ટિ નામનું પહેલું ગુણસ્થાનક હોય છે. જ્યાં સુધી ધર્મસંજ્ઞા આવતી નથી, ઈન્દ્રિયસુખ જ પ્યારા લાગે છે. આત્મા, પરમાત્મા, મોક્ષ, સંસાર જેવાં તત્ત્વો સમજાતાં નથી. મોક્ષાદિ ઉપાદેય તત્ત્વો તરફ રુચિ થતી નથી ત્યાં સુધી જીવોને આ પહેલું ગુણઠાણું હોય છે.

પહેલા ગુણઠાણાથી જીવ જ્યારે સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે ચોથા ગુણઠાણે જાય છે. પરંતુ તે ચોથે ગુણઠાણે જવા માટે પહેલા ગુણઠાણમાં જ જીવને નીચે મુજબ પ્રક્રિયા કરવી પડે છે.

પહેલા ગુણઠાણે રહેલા જીવો ત્રણ કરણ કરે છે. કરણ એટલે અધ્યવસાય, વિચાર, પરિણામ. તે ત્રણનાં નામો આ પ્રમાણે છે. (૧) યથાપ્રવૃત્તકરણ (૨) અપૂર્વકરણ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણ. તે ત્રણેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

યથાપ્રવૃત્તકરણ : યથા = જેમતેમ, પ્રયત્ન વિના, સ્વાભાવિક રીતે, પ્રવૃત્ત, આવેલો, પ્રવર્તેલો જે આત્મપરિણામ - વૈરાગ્યવાળો અધ્યવસાય તે યથાપ્રવૃત્તકરણ. જેમ પર્વત પાસે નદી વહેતી હોય અને પર્વતના પથ્થરો નદીમાં પાણીના વહેણથી અથડાતા-પીડાતા કરચલીઓ કપાઈને ગોળ થાય છે તેવી રીતે આ જીવ સંસારમાં રખડતો રખડતો, દુઃખ અનુભવતો કોઈના મરણાદિ જોઈને વૈરાગ્યવાળો બને તે યથાપ્રવૃત્તકરણ કહેવાય છે. આ ન્યાયનું નામ 'નદીગોલઘોલન્યાય' કહેવાય છે.

આવા યથાપ્રવૃત્તકરણના સ્મશાનીયા વૈરાગ્ય જેવા વૈરાગ્યવાળા પરિણામ આવવાથી જીવ આયુષ્ય વિના સાત કર્મોની સ્થિતિ તોડીને માત્ર એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં પણ કંઈક ઓછી બનાવે છે. અભવ્ય અને ભવ્ય બંને પ્રકારના જીવો આ કરણ કરે છે. પછીનાં કરણો ફક્ત ભવ્ય જીવો જ કરે છે. એક કરોડ ગુણ્યા એક કરોડ બરાબર કોડાકોડી કહવાય છે. મોક્ષે જવાને જે યોગ્ય હોય તેને ભવ્ય કહેવાય છે. અને જે મોક્ષે જવાને કદાપિ યોગ્ય નથી તે

અભવ્ય કહેવાય છે. આ બંને ભાવો પારિણામિક છે. કર્મકૃત નથી માટે બદલાતા નથી. ભવ્યના પણ ત્રણ પ્રકાર હોય છે. (૧) આસન્ન ભવ્ય (૨) દુર્ભવ્ય અને (૩) જાતિભવ્ય. જે જીવ નજીકના કાળમાં જ મોક્ષે જવાના હોય તે આસન્નભવ્ય; જે જીવો લાંબા કાળે મોક્ષે જવાના હોય તે દુર્ભવ્ય. જે જીવો મોક્ષે જવાને યોગ્ય હોવા છતાં નિગોદમાંથી નીકળવાના નથી અને મનુષ્યાદિ ભવોનો યોગ ન મળવાથી મોક્ષે નથી જ જવાના તે જાતિભવ્ય કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : અભવ્ય પણ મોક્ષે નથી જવાના અને જાતિભવ્યો પણ મોક્ષે નથી જવાના. તો આ બંનેમાં તફાવત શું ?

ઉત્તર : અભવ્યો મનુષ્યાદિ ભવોરૂપ મોક્ષનાં નિમિત્તોનો યોગ પામે છે. પરંતુ પોતાની યોગ્યતા નથી. જેમ વન્ધ્યા સ્ત્રી પુરુષનો યોગ પામે છે, પરંતુ સંતાનફળની યોગ્યતા નથી. તેમ અભવ્યો પણ મોક્ષફળ પામી શકતા નથી, તેથી પોતાની યોગ્યતાના અભાવે વન્ધ્ય સ્ત્રી જેવા છે. જાતિભવ્યો પોતાની મોક્ષે જવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, પરંતુ મનુષ્યાદિ ભવોરૂપ મોક્ષનાં નિમિત્તોનો યોગ નથી પામતા તેથી વિધવા સ્ત્રી જેવા છે. જેમ વિધવા સ્ત્રીમાં સંતાનફળની યોગ્યતા છે. પરંતુ પુરુષનો યોગ નથી, તેમ જાતિભવ્યોને મનુષ્યાદિ ભવોનો યોગ નથી.

અભવ્યો માત્ર યથાપ્રવૃત્તકરણ જ કરી શકે છે. આગળ વધી શકતા નથી પરંતુ ભવ્ય જીવોમાં કોઈ જીવો યથાપ્રવૃત્તકરણ કરી પાછા પણ ફરી જાય છે. કોઈક ત્યાં ને ત્યાં અટકી પણ જાય છે અને કોઈ કોઈ ભવ્ય જીવ જેનો વધેલો ઉત્સાહ અપૂર્વ છે તેવા જીવો બીજું કરણ ‘અપૂર્વકરણ કરે છે. અપૂર્વ - પહેલાં કદાપિ ન આવેલો જે અધ્યવસાય તે અપૂર્વકરણ. આવું અપૂર્વકરણ કોઈ વૈરાગ્યવાન ભવ્ય જીવો કરે છે. આ કરણ કરવા વડે અનાદિ કાળથી આત્મામાં જે રાગદ્વેષની ગાંઠ હતી તે તૂટી જાય છે એટલે કે ‘ત્રિધિભેદ’ થાય છે. જેમ આખી સોપારી ખાવી દુષ્કર છે, પરંતુ તેનો ચૂરો કર્યો હોય તો ખાઈ શકાય છે. સોપારીનું બળ ઘટી જાય છે તેવી જ રીતે અનાદિ કાળથી આત્મામાં રાગદ્વેષની જે ગાંઠ હતી તેને અપૂર્વકરણ વડે આ આત્મા તોડી નાંખે છે, રાગ-દ્વેષને ઢીલા કરે છે.

ત્યારબાદ ત્રીજું અનિવૃત્તિકરણ કરે છે. જ્યાંથી આત્મા પાછો ન ફરે

પરંતુ ઉત્તરોત્તર પરિણામની ધારા વૃદ્ધિ જ પામે તે અનિવૃત્તિકરણ કહેવાય છે. આ ત્રીજા કરણથી મિથ્યાત્વ ઘણું નબળું પડતું જાય છે. આત્મા પાસે મિથ્યાત્વની જે સ્થિતિ સત્તામાં હાલ છે તે સ્થિતિમાંનો થોડો આઘભાગ ભોગવવા માટે રાખી તેની ઉપરની અન્તર્મુહૂર્ત કાળ પ્રમાણ સ્થિતિનું અંતરકરણ કરે છે. અંતરકરણ એટલે આંતરું કરવું તે. દા. ત. સવારે નવ વાગે એક જીવ સમ્યક્ત્વ પામવા માટે ત્રણ કરણ શરૂ કરે છે. ૮ થી ૧૦માં યથાપ્રવૃત્તકરણ, ૧૦ થી ૧૧માં અપૂર્વકરણ, ૧૧ થી ૧૨માં અનિવૃત્તિકરણ કરતો જીવ ૧૨ થી ૧ વાગ્યાની સ્થિતિમાં જે મિથ્યાત્વ મોહનીય ગોઠવેલી છે તેનું અંતરકરણ કરે છે. એટલે કે તે સ્થિતિમાં રહેલા મિથ્યાત્વનાં દલિતોને જીવ ઉપર-નીચેની બંને સ્થિતિઓમાં નાંખીને ખાલી કરે છે. જેથી મિથ્યાત્વની સ્થિતિના બે ભાગ થાય છે. પ્રથમ ભાગને ભોગવતો, અંતરકરણને ખાલી કરતો અને બીજી સ્થિતિને ઉપશમાવતો ઉપશમાવતો જીવ અનિવૃત્તિકરણ પૂર્ણ કરે છે. જ્યારે અંતરકરણમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પ્રથમ સમયે જ મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મ ન હોવાથી ઉપશમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે જ ચોથું ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. તેનું નામ ‘અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક છે. આ અંતકરણમાં જીવ આવે ત્યારે દૃષ્ટિ સમ્યગ્-સાચી બની જાય છે. પરંતુ ભોગો તરફથી વિરતિ નથી. એટલે ‘અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ’ કહેવાય છે. આ ગુણઠાણે આવેલો જીવ સત્તામાં રહેલી મિથ્યાત્વ મોહનીયના ત્રણ ભાગ કરે છે. ડાંગરની જેમ જે દલિયાં-ચોખ્ખાં થાય છે તે સમ્યક્ત્વમોહનીય, જે અર્ધ ફોતરાવાળી ડાંગરની જેવાં થાય છે તે મિશ્ર મોહનીય. અને હજુ તેવાં ને તેવાં જ રહે છે તે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

અંતરકરણમાં જીવ ઉપશમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. તે સમ્યક્ત્વ ફક્ત અંતઃમુહૂર્ત જ ટકે છે. અંતરકરણ પૂર્ણ થતાં ત્રણે દર્શન મોહનીય સત્તામાં છે. તેમાંથી જો સમ્યક્ત્વ મોહનીય ઉદયમાં આવે તો ગુણઠાણું ચોથું જ રહે છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વ ઉપશમને બદલે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે. કારણ મિથ્યાત્વ મોહનીય હવે દબાયેલી રહી નથી. મંદ થઈ સમ્યક્ત્વ મોહનીય રૂપે ભોગવાય છે. આ ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ વધુમાં વધુ ૬૬ સાગરોપમ કાળ સુધી રહે છે. અસંખ્યાતી વાર આવજા કરે છે.

પરંતુ જો મિશ્ર મોહનીયનો ઉદય થાય તો ત્રીજું ગુણસ્થાનક આવે છે.

ત્રીજાનું નામ મિશ્રદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. તે વખતે ભગવાનના ઘર્મ ઉપર રુચિ પણ નથી હોતી અને અરુચિ પણ નથી હોતી. મધ્યસ્થ પરિણામ રહે છે. આ ત્રીજું ગુણઠાણું ફક્ત અંતઃમુહૂર્ત જ ટકે છે. ત્રીજે ગુણઠાણે આવેલા જીવો ત્રીજેથી ફરી પહેલે પણ જાય છે અને ફરીથી ચોથે પણ જાય છે, પરંતુ બીજે જતાં નથી.

વળી જો મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉદય થાય તો ચોથેથી સીધું પહેલું ગુણઠાણું આવે છે. એમ અંતરકરણ પૂર્ણ થયા પછી ત્રણે મોહનીયના ઉદયમાંથી ગમે તે એકનો ઉદય થાય છે.

પરંતુ અંતરકરણની અંદર જ ઓછામાં ઓછો ૧ સમય અને વધુમાં વધુ ૬ આવલિકા કાળ બાકી રહે ત્યારે મિથ્યાત્વ મોહનીય વિના ફક્ત એકલા અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય થાય છે. તે કારણથી સમ્યક્ત્વ ચાલ્યું જાય છે. તેને 'સાસ્વાદન' નામનું બીજું ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વનો જાણે આસ્વાદ ચાલુ હોય. જેમ ખીર ખાતાં જે મીઠાશ આવે તેવી ગંદી મીઠાશ વમન વખતે આવે છે. તેમ સમ્યક્ત્વ વમતા આ જીવને અંતરકરણની અંદર છેલ્લી છ આવલિકામાં આ સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક આવે છે. આ ગુણઠાણે આવેલો જીવ છ આવલિકા પછી તુરત જ મિથ્યાત્વે જ જાય છે. આ ગુણઠાણું સંસારચક્રમાં ૫ વાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ૧ થી ૪ ગુણઠાણાં પૂર્ણ થયાં.

ચોથા અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણઠાણે જીવો ત્રણ પ્રકારના સમ્યક્ત્વવાળા હોય છે. (૧) ઉપશમ (૨) ક્ષયોપશમ (૩) ક્ષાયિક, / મિથ્યાત્વ મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય તથા અનંતાનુબંધી ૪ કષાય એમ દર્શન સમ્પન્ન ઉપશમથી જે સમ્યક્ત્વ આવે છે તે ઉપશમસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. આ સાતમાંથી સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ઉદય અને શેષ ૬ નો ઉપશમ કરવાથી જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે ક્ષયોપશમ અને દર્શન સમ્પન્નો ક્ષય થવાથી જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સંસારચક્રમાં એક જ વાર પ્રાપ્ત થાય છે. આવેલું પાછું જતું નથી.

આ ત્રણે ઉપશમાદિ સમ્યક્ત્વ ચોથે-પાંચમે, છઠ્ઠે અને સાતમે ગુણઠાણે હોય છે. આઠમા ગુણઠાણાથી ફક્ત ઉપશમ અને ક્ષાયિક એમ બે જ સમ્યક્ત્વ

હોય છે. ક્ષયોપશમ હોતું નથી, કારણ કે સમ્યક્ત્વમોહનીયનો ઉદય હવે નથી.

ઉપશમ-ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક એમ ત્રણે પ્રકારના સમ્યક્ત્વવાળા જીવને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણકાણામાંથી જ્યારે અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાય મંદ થવાથી દેશવિરતિ ગુણ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પાંચમું ગુણકાણું કહેવાય છે. આ ગુણકાણું દેવ નારકીને હોતું નથી. ફક્ત તિર્થંચ મનુષ્યોને જ હોય છે. તેઓ અંશતઃ સંસાર છોડી દેશવિરતિધર બને છે. તે પાંચમું ગુણસ્થાનક.

દેશવિરતિ ત્રણ કરનારાને શ્રાવકનાં બાર વ્રતો હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે :

- (૧) સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત : મોટા જીવો (હાલતા-ચાલતા ત્રસ) જીવોને નિરપરાધીને મારે જાણીબૂઝીને હણવા-હણાવવા નહીં.
- (૨) સ્થૂલ મૃધાવાદ વિરમણ વ્રત : જેનાથી આપણે જૂઠાબોલા કહેવાઈએ, લોકો વિશ્વાસ ન કરે, ઈજાત હલકી થઈ જાય, પ્રતિષ્ઠા ગુમાવાંય તેવું જૂઠું બોલવું નહીં.
- (૩) સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત : જેનાથી આપણે ચોર કહેવાઈએ, ચોરીનો ગુનો લાગુ થાય, ફોજદારી કેસ થાય એવી ચોરી કરવી નહીં. માલિકની રજા વિના માલ લેવો નહીં.
- (૪) સ્વદારાસંતોષ : પરદારાવિરમણ વ્રત : નાતજાતના વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થયેલી પોતાની સ્ત્રી સિવાય અન્ય સ્ત્રીની સાથે વ્યવહાર કરવો નહીં. પરસ્ત્રીનું સેવન કરવું નહીં.
- (૫) પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રત : ધન, મિલકત વિગેરે પરિગ્રહનું માપ ધારવું. ધારેલા માપથી ઉપર જવું નહીં.
- (૬) દિશા પરિમાણ વ્રત : પૂર્વાદિ ચારે દિશાઓમાં ઉપર અને નીચે એમ છએ દિશાઓમાં જવા-આવવાનો જીવનભરનો નિયમ ધારવો; તે ઉપરાંત જવું નહિ.
- (૭) ભોગોપભોગ વિરમણ વ્રત : ઘરમાં રહેલી સામગ્રીમાંથી જે ચીજો એકવાર ભોગવાય તેવી છે તે ભોગ, અને વારંવાર ભોગવાય તેવી ચીજો છે તે ઉપભોગ. જેમ કે રાંધેલું અનાજ, કુટ તે ભોગ

અને વસ્ત્ર, મકાન, સ્ત્રી આદિ તે ઉપભોગ. આ બંનેની સંખ્યાનો નિયમ કરવો, જેમ કે જીવનપર્યન્ત દરરોજ ૩૦, ૪૦, ૫૦ ચીજથી વધારે ખાવીપીવી નહીં. ૨૫, ૩૦ જોડીથી વધારે વસ્ત્રાદિ રાખવાં નહીં.

(૮) અનર્થદંડ વિરમણ વ્રત : જેની જરૂર નથી, જે બિનપ્રયોજનવાળાં પાપો છે તે બહુધા કરવાં જ નહીં. અને કદાચ કરવાં પડે તો પણ તેનું માપ ધારવું તે. જેમ કે નદીમાં નાહવું, સમુદ્રમાં સ્નાન કરવું, હીંચોળે હીંચવું, નાટક, સરઘસ જોવાં વિગેરે અનર્થકારી પાપોનું પ્રમાણ કરવું.

(૯) સામાયિક વ્રત : સમતાભાવની પ્રાપ્તિ તે સામાયિક. આત્મામાં સમતા ભાવ આવે તે માટે ૪૮ મિનિટ ઘરસંસારનો ત્યાગ કરીને સાધુના જેવું જીવન અપનાવવું, સ્વીકારવું તે. સામાયિકવ્રત. મહિનામાં અથવા વર્ષમાં અમુક સામાયિક કરવાં જ. બની શકે ત્યાં સુધી આ સામાયિક ઘરથી દૂર ઉપાશ્રય આદિમાં કરવાં કે જેથી ચિત્તની સ્થિરતા વધે.

(૧૦) દેશાવગાશિક વ્રત : વર્ષમાં એકાદ વખત પણ આ વ્રત કરવું. પોતાના મકાન વિનાની બીજી ભૂમિનો અથવા પોતાની શેરી, ગલી, પોળ, સ્ટ્રીટની ભૂમિ વિનાની બીજી ભૂમિનો ઉપયોગ કરવો નહીં. તે દેશાવગાશિક. આ વ્રત ધાર્યા પછી બહારના ફોન, ટપાલ લેવાય, વંચાય નહીં. આ વ્રત યથાર્થ પાળવા માટે લોકો સવારથી સાંજ સુધી ૮-૧૦ સામાયિક જ કરે છે.

(૧૧) પૌષ્ઠોપવાસ વ્રત : જીવનમાં વર્ષ દરમ્યાન એકાદ-બે પણ પૌષ્ઠ કરવા. ધર્મની પુષ્ટિ કરે તે પૌષ્ઠ. રાત્રિ- દિવસ ઘર- સંસારનો ત્યાગ કરી સાવધયોગનાં પરચખ્ખાણ કરીને સાધુના જેવું જીવન જીવવું તે ભૂમિશયન, એકલાહારી, સચિત્તનો ત્યાગ, પડિલેહણ, દેવવંદન આદિ ધર્મક્રિયાઓ કરવાપૂર્વક વ્રત કરવું તે.

(૧૨) અતિથિ સંવિભાગ વ્રત : રાત્રિ-દિવસનો પૌષ્ઠ કરી, ઉપવાસ વ્રત કરી, બીજા દિવસે એકાસણું કરી અતિથિને (સાધુ-સાધ્વીજી)

વહોરાવીને, તે ન મળે તો વ્રતધારી શ્રાવક-શ્રાવિકાને જમાડીને પછી એકાસણું કરવું તે અતિથિ સંવિભાગ વ્રત.

ઉપર મુજબ શ્રાવકનાં બાર વ્રત છે. તે ઉપરાંત શ્રાવક જીવનમાં ૧૧ પડિમા પણ આવે છે. એકાદ વ્રત ઉચ્ચરીએ તો જઘન્ય દેશવિરતિ ગુણઠાણું અને બારે વ્રત ઉચ્ચરીએ તો મધ્યમ અને ઉપરાંત પડિમાઓ પણ વહન કરીએ તો ઉત્કૃષ્ટ દેશવિરતિ ગુણઠાણું કહેવાય છે. આ ગુણઠાણાનો કાળ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન પૂર્વકોડવર્ષ કાળ હોય છે. કારણ કે દેશવિરતિ ગ્રહણ કરે તેવા કર્મભૂમિના જીવોનું આયુષ્ય પૂર્વકોડવર્ષ જ હોય છે. તેમાં ૮-૯ વર્ષની ઉંમર પછી જ વિરતિ આવે એટલે તેટલો કાળ બાદ કરતાં દેશોન પૂર્વકોડવર્ષ કાળ પાંચમા ગુણઠાણાનો હોય છે.

ત્યારબાદ સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરી મહાવ્રતવાળું સાધુજીવન સ્વીકારે તો છટું-સાતમું ગુણઠાણું આવે છે. છટાનું નામ પ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાનક અને સાતમાનું નામ અપ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાનક. સાધુજીવન સ્વીકારવા છતાં મોહવશ પ્રમાદ દશા આવી જાય તો છટું અને સાવધાનાવસ્થા આવે ત્યારે સાતમું. આ બન્ને ગુણઠાણાં જીવનમાં અન્તર્મુહૂર્તે અન્તર્મુહૂર્તે પરાવર્તન પામ્યા જ કરે છે.

જીવનમાં આત્માની સાધના કરે તે સાધુ. તત્ત્વનું ચિંતન મનન કરે તે મુનિ. શ્રાવકના જીવનમાં અણુવ્રત અને સાધુના જીવનમાં પાંચ મહાવ્રત હોય છે.

- (૧) સર્વથા પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત : નાના-મોટા, અપરાધી-નિરપરાધી કોઈપણ જીવને મારવો નહીં, મરાવવો નહીં, મારતાને વખાણવો નહીં.
- (૨) સર્વથા મૃધાવાદ વિરમણ વ્રત : નાનું-મોટું કોઈપણ પ્રકારનું જૂઠું બોલવું નહીં.
- (૩) સર્વથા અદતાદાન વિરમણ વ્રત : નાની-મોટી કોઈપણ જાતની ચોરી કરવી નહીં.
- (૪) સર્વથા મૈથુન વિરમણ વ્રત : સ્વસ્ત્રી, પરસ્ત્રી આદિ તમામનો ત્યાગ કરવો.
- (૫) સર્વથા પરિગ્રહ વિરમણ વ્રત : સર્વથા ધન, સંપત્તિ, મિલકત બિલકુલ રાખવી નહીં.

આ પાંચ મહાવ્રતો ઉપરાંત છ જીવની કાયાની રક્ષા, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિનું પાલન ઈત્યાદિ જીવનમાં મહાગુણો હોય છે. આ છઠ્ઠું-સાતમું ગુણઠાણું મનુષ્યભવમાં જ આવે છે. હાલ ભરતક્ષેત્રમાં અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં ૧ થી ૭ જ ગુણઠાણા હોય છે. ૪ થી ૭ ગુણઠાણાંમાં સમ્યક્ત્વ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. ફક્ત વિરતિના કારણે જ ગુણઠાણાં જુદાં જુદાં ગણાય છે. ચોથે ગુણઠાણે અવિરતિ છે. પાંચમે દેશવિરતિધર છે અને છઠ્ઠે સાતમે સર્વવિરતિધર છે.

હવે પછીનાં ૮ થી ઉપરનાં તમામ ગુણઠાણાં જીવને ફક્ત શ્રેણીમાં પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રેણી એટલે નિસરણી. નિસરણીમાં જેમ વધુ વખત ઊભું રહેવાતું નથી, નિસરણી ચડવા માંડ્યા પછી સડસડાટ ચડી જ જવાય છે તેવી રીતે આઠમા ગુણઠાણે ચડ્યા પછી જીવ ક્યાંય વિરામ પામતો નથી. ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨ ગુણઠાણાંમાં તુરત ચડી જ જાય છે. દરેક ગુણઠાણે ફક્ત અંતર્મુહૂર્ત જ રોકાય છે. માટે હવે પછીનાં ગુણઠાણાંઓને શ્રેણી કહેવાય છે.

તે ગુણઠાણાઓમાં જીવ બે પ્રકારે ચડે છે. એક મોહનીયકર્મને ઉપશમાવીને અને બીજો મોહનીયકર્મ ખપાવીને ચડે છે. મોહનીયકર્મને ઉપશમાવીને ચડે તેને ઉપશમ શ્રેણી કહેવાય છે અને ખપાવીને ચડે તેને ક્ષેપક શ્રેણી કહેવાય છે ઉપશમ શ્રેણીમાં ૮ થી ૧૧મે જવાય છે. ક્ષેપક શ્રેણીમાં ૮, ૯, ૧૦ થી ૧૨ મે જવાય છે.

તે બન્ને શ્રેણીમાંથી પ્રથમ ઉપશમ શ્રેણીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે;

ઉપશમ શ્રેણીમાં ચડનાર જીવ ઉપશમ સમ્યક્ત્વી હોય છે. અથવા જેણે પહેલાં પરભવનું આયુષ્ય બાંધી લીધું હોય છે તેવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો હોય છે. આવા જીવો છઠ્ઠે-સાતમે ગુણઠાણે બહુવાર ફરતાં ફરતાં સુંદરતમ અધ્યવસાયો આવવાથી આઠમે ગુણઠાણે આવે છે. આઠમા ગુણસ્થાનકનું નામ અપૂર્વકરણ - પહેલાં કોઈ દિવસ ન આવ્યો હોય તેવો સુંદર પરિણામ જીવને આવે તે અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. ત્યારબાદ આવા જ ચઢતા પરિણામોથી જીવ નવમા ગુણઠાણે જાય છે. નવમા ગુણસ્થાનકનું નામ 'અનિવૃત્તિકરણ', જ્યાંથી પાછા ફરવાનું નથી. સરખા અધ્યવસાયવાળા જીવો, આ બન્ને ગુણઠાણાઓમાં ચડતો જીવ નીચે મુજબ મોહને ઉપશમાવે છે.

આઠમા ગુણઠાણે સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણશ્રેણી, ગુણસંક્રમ, અપૂર્વ સ્થિતિબંધ આ પાંચે કાર્યો કરવા મોહનીયકર્મને ઉપશમાવી શકે તેવી પ્રાથમિક ભૂમિકા લઘુકર્મીપણું જીવ પ્રાપ્ત કરે છે. કર્મોને હળવાં કરે છે અને નવમે ગુણઠાણે મોહનીય કર્મની નોકષાય ૯ અપ્રત્યાખ્યાનીય ૪, પ્રત્યાખ્યાનીય ૪, અને સંજ્વલન કોષ-માન માયા ૩ એમ ૨૦ પ્રકૃતિઓનો ક્રમશઃ ઉપશમ કરે છે. ત્યારબાદ જીવ દશમા ગુણસ્થાનકે જાય છે. દસમા ગુણસ્થાનકનું નામ 'સૂક્ષ્મ સંપરાય' જ્યાં ફક્ત હવે એક સૂક્ષ્મ લોભ જ ઉપશમાવવાનો બાકી છે. તે સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનક. આ ગુણસ્થાનકે રહેલો જીવ લોભને પણ ઉપશમાવે છે. (ઉપશમાવવું એટલે દબાવવું, ભારેલા અગ્નિની જેમ ઢાંકવું.)

આ પ્રકારે ૮, ૯, ૧૦ એમ ત્રણ ગુણસ્થાનકોમાં આરોહણ કરતો જીવ મોહનીયકર્મને તદ્દન ઉપશમાવે છે. આ ત્રણ ગુણસ્થાનકોમાં ઉપશમાવતો ચડે ત્યારે આ ઉપશમ શ્રેણી કહેવાય છે. ઉપશમ ફક્ત એક મોહનીય કર્મનો જ થાય છે. ત્યારબાદ જીવ અગ્યારમા ગુણઠાણે જાય છે. અગિયારમા ગુણઠાણાનું નામ 'ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનક' સર્વથા ઉપશમી ગયો છે મોહ જેનો તે ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનક. આ અગિયારમે ગુણઠાણે જ્યારે જીવ આવે છે ત્યારે તેનો મોહ તદ્દન ઉપશમી ગયો હોય છે.

૮, ૯, ૧૦, ૧૧ આ ચારે ગુણઠાણે જીવ આવ્યા પછી કદાચ વચમાં આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય તો મૃત્યુ પણ પામી જાય છે. તેથી જઘન્યથી ૧ સમય કાળ હોય છે. અને વધુમાં વધુ અંતર્મુહૂર્ત કાળ જ રહે છે. તેથી વધારે કાળ આ ચારે ગુણઠાણામાં ક્યાંય રોકાતો નથી. જો મૃત્યુ પામે તો મરીને નિયમા દેવલોકમાં જ જાય છે. અને ઉપરના ચારે ગુણઠાણોમાંથી સીધું ચોથું ગુણઠાણું આવે છે કારણ કે દેવોને ચાર ગુણઠાણાં જ હોય છે અને આ રીતે મરીને દેવલોકમાં જનારાને ભવક્ષયે પડ્યો કહેવાય છે.

હવે જે જીવ 'મૃત્યુ ન પામે' તે પણ ૮, ૯, ૧૦, ૧૧મે ગુણઠાણે જઈને નિયમા ગબડે જ છે. કારણ કે મોહને ઉપશમાવીને આવેલ છે. તે ઉપશમાવેલ મોહ પુનઃ ઉદયમાં શરૂ થાય છે. આગળ ૧૨, ૧૩, ૧૪ ગુણઠાણાઓમાં તો મોહનો ક્ષય કર્યા પછી જ જવાય છે. માટે ઉપશમાવીને

ચડેલો આ જીવ અગિયારમા ગુણઠાણાથી પાછો ફરે છે. તેને કાળક્ષયે પડ્યો કહેવાય છે. અગિયારમા ગુણઠાણાનો કાળ પૂરો થવાથી જે પડે તે કાળક્ષયે પતન કહેવાય છે. તે ૧૦ મે, ૯ મે, ૮ મે, ૭ મે અને ૬ ઠે ગુણઠાણે આવીને અટકે છે. અને ત્યારથી કદાચ ફરીથી પણ ઉપશમ અથવા ક્ષપક શ્રેણી માંડી શકે છે. જો ન અટકે તો પડતો પડતો યાવત પહેલા ગુણઠાણા સુધી પણ પડી જાય છે. પરંતુ આટલાં આટલાં ગુણઠાણાં ચડીને આ જીવ અહીં આવેલ છે. માટે અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તે તો અવશ્ય મોક્ષે જાય જ છે.

એક ભવમાં આ ઉપશમ શ્રેણી વધુમાં વધુ બે વાર શરૂ કરે છે. અને આખા સંસારચક્રમાં ચાર વાર શ્રેણી માંડે છે. જેણે આ ભવમાં એકવાર ઉપશમ શ્રેણી પ્રારંભી હોય તે જીવ આ ભવમાં ક્ષેપક શ્રેણી માંડી શકે છે તેમ કર્મગ્રંથકાર માને છે. અને સિદ્ધાન્તકાર એમ માને છે કે એક ભવમાં ફક્ત એક જ શ્રેણી જીવ માંડે છે. એટલે ઉપશમ શ્રેણી ૧ વાર માંડ્યા પછી ક્ષેપક શ્રેણી માંડતો નથી.

પ્રશ્ન : આ ઉપશમ શ્રેણીમાં ચડનારા જીવો ૮, ૯, ૧૦ ગુણઠાણે મોહનીયકર્મનો ઉપશમ કરે છે એમ કહ્યું. પરંતુ મોહનીયકર્મનો ઉપશમ કર્યા વિના ૮ મા સુધી આવ્યો કેવી રીતે ? કારણ કે મોહનીયનો જો ઉદય હોય તો ૪ થા ગુણઠાણાથી ઉપર આવી જ ન શકાય. માટે ઉપશમાવીને જ આવ્યો હોવો જોઈએ. જો ઉપશમાવીને અહીં શ્રેણીમાં આવ્યો હોય તો ફરીથી ૮, ૯, ૧૦ મે ઉપશમ કહેવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર : ૪થા ગુણઠાણામાંથી ૮મા ગુણઠાણા સુધી જીવ જે ચડે છે તે મોહનીયકર્મનો ઉપશમ કરીને નહીં. પરંતુ ક્ષયોપશમ કરીને ચડે છે. ઉદય અટકાવે છે, પરંતુ ઉપશમ કરતો નથી. ફક્ત ક્ષયોપશમ કરે છે તેથી ૪થી ૮ ગુણઠાણાં સુધી ચડી શકે છે.

પ્રશ્ન : ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ એ બંનેમાં તફાવત શું ?

ઉત્તર : ઉપશમ એટલે કર્મને સર્વથા દબાવી દેવું. જેમાં રસોદય પણ ન હોય અને પ્રદેશોદય પણ ન હોય જેથી ઉપશાન્તાવસ્થા કહેવાય છે. અને ક્ષયોપશમ એટલે કે અપ્રત્યાખ્યાની આદિ

કષાયોને મંદ કરી પોતાના રૂપે ઉપશમ કરી બીજા પ્રત્યાખ્યાનીય સંજ્વલનાદિમાં પ્રવેશ કરી બીજા કષાયરૂપે ભોગવીને ક્ષય કરવો તે ક્ષયોપશમ - આ ક્ષયોપશમમાં અપ્રત્યાખ્યાનીય અને પ્રત્યાખ્યાનીય કર્મના દલિકો સંજ્વલન રૂપે ભોગવાય છે. માટે તેઓનો રસોદય નથી હોતો, પરંતુ પ્રદેશોદય હોય છે. પરકષાયરૂપે વેદન તે પ્રદેશોદય. ઉપશમ શ્રેણીમાં ચડેલો આ આત્મા મોહનીયની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કરવા વડે ક્ષયોપશમને પણ હવે રોકે છે.

૧૧મું ઉપશાન્તમોહ ગુણઠાણું પડવૈયું જ હોય છે. ઉપશમ શ્રેણીવાળા જ જીવો અહિ આવે છે. ક્ષપક શ્રેણીવાળા જીવો ૮, ૯, ૧૦માથી સીધા ૧૨મા ગુણઠાણે જાય છે. ૧૧મે ગુણઠાણે ક્ષપક શ્રેણીવાળા જીવો આવતા નથી.

ક્ષપક શ્રેણીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

૪ થી ૭ ગુણઠાણામાં વર્તતા ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વવાળા જીવ સૌ પ્રથમ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રથમ સંઘયણવાળો, તીર્થંકરાદિના કાળમાં વર્તતો મનુષ્ય જ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મિથ્યાત્વાદિ ત્રણ દર્શનમોહનીય, ને ચાર અનંતાનુબંધી કષાય એમ સાત કર્મોનો ૪ થી ૭ ગુણઠાણામાં વર્તતો જીવ ક્ષય કરીને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારબાદ છઠ્ઠે-સાતમે ગુણઠાણે આવી ક્ષપક શ્રેણી માંડવાની ભૂમિકા સર્જે છે.

ત્યારબાદ ૮ મે ગુણઠાણે અપૂર્વકરણમાં અપૂર્વ પરિણામવાળો થઈ સ્થિતિઘાતાદિ પાંચ કાર્યો કરવા વડે ઘણો જ લઘુકર્મી જીવ બને છે. મોહનીયકર્મનો નાશ કરવા માટે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારબાદ 'અનિવૃત્તિકરણ' નામના નવમા ગુણઠાણે જીવ જાય છે. ત્યાં મોહનીયકર્મની ઉપશમ શ્રેણીની જેમ જ '૨૦' પ્રકૃતિઓ ખપાવે છે. ત્યારબાદ આ જીવ સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણઠાણે જાય છે. ત્યાં સંજ્વલન લોભને ખપાવે છે. આ પ્રમાણે ૮, ૯, ૧૦ એમ ત્રણ ગુણઠાણામાં વર્તતો આ જીવ સર્વથા મોહનીયકર્મનો ક્ષય કરીને બારમા ગુણઠાણે જાય છે. અગિયારમું ગુણઠાણું ઉપશાન્તનું હોવાથી આ જીવ અગિયારમા ગુણઠાણે જતો નથી. દસમાથી સીધો બારમા ગુણઠાણે જાય છે.

૮, ૯, ૧૦ એમ ત્રણ ગુણઠાણાના પ્રયત્નથી ૧ મોહનીયકર્મ ક્ષીણ થાય છે. પરંતુ મોહનીયકર્મ રાજા સમાન હોવાથી તે ગયે છતે બારમા એક જ ગુણઠાણમાં આ આત્મા જ્ઞાનાવરણીય - દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એમ ત્રણ કર્મોનો ક્ષય કરી શકે છે. જે આત્માએ ત્રણ ગુણઠાણાઓમાં એક કર્મનો નાશ કર્યો તે જ આત્મા હવે એક જ ગુણઠાણે ત્રણ કર્મોનો નાશ આત્મબળ વધવાથી કરી શકે છે.

બારમા ગુણઠાણાનું નામ 'ક્ષીણમોહ' ગુણસ્થાનક. આ ગુણઠાણે મોહનીયકર્મનો સર્વથા ક્ષય થયો હોવાથી 'ક્ષીણમોહ' નામ છે. ક્ષપક શ્રેણીનાં ૮, ૯, ૧૦, ૧૨ આ ચારે ગુણઠાણે જીવ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત જ રહે છે. તથા આ ચાર ગુણસ્થાનકોમાં ક્યાંય મૃત્યુ પામતો નથી તેમજ પાછો ઊતરતો નથી. ક્ષીણમોહ ગુણઠાણાના છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ત્રણ કર્મોનો સર્વથા નાશ કરે છે. ત્યારબાદ આ આત્મા તેરમા 'સંયોગીકેવળી' ગુણઠાણે આવે છે.

બારમા ગુણઠાણાના છેડે ઘાતીકર્મનો ક્ષય થવાથી આ આત્મા તેરમે ગુણઠાણે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેથી કેવલી કહેવાય છે. તથા મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિવાળા છે એટલે સંયોગી કહેવાય છે. મનથી જે મન:પર્યવજ્ઞાની અથવા અનુત્તરવાસી દેવો પ્રશ્નો પૂછે છે તેનો ઉત્તર ભગવાન મનથી આપે છે માટે મનયોગ છે. તથા વચનથી ૩૫ ગુણોથી યુક્ત સુંદર વાણી પ્રકાશે છે માટે વચનયોગ પણ છે. અને કાયયોગથી ગામાનુગામ ભગવાન વિહાર કરે છે. આહારાદિ બ્રહ્મ કરે છે. તે તમામ કાયયોગ છે. આ પ્રમાણે ભગવાન 'સંયોગી કેવળી' કહેવાય છે. દિગંબર સંપ્રદાય એમ માને છે કે ભગવાન કેવળજ્ઞાન પામે પછી આહારાદિ લેતા નથી.

આ ગુણઠાણે આવેલા આત્માઓ કેવલીપણે વિચરી, ધર્મોપદેશ આપી પૃથ્વીતલને પાવન કરી પોતાનું મનુષ્યભવનું શેષાયુષ્ય લગભગ પૂર્ણ કરે છે. જ્યારે થોડું આયુષ્ય (અંતર્મુહૂર્ત) આયુષ્ય બાકી રહે છે ત્યારે પોતાનું આયુષ્ય કર્મ થોડું અને શેષ ત્રણ નામ-ગોત્ર અને વેદનીયકર્મ વધારે બાકી છે એમ જો જણાય તો કેવલી ભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે.

કેવલી સુમદ્રઘાત એટલે કે કેવળજ્ઞાની ભગવન્તોએ કરેલો શેષ ત્રણ કર્મોનો જલ્દી જે ઘાત તે કેવલી સમુદ્ઘાત. સમુદ્ઘાતની પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે છે.

કેવળજ્ઞાની ભગવાન પોતાના શરીરમાંથી આત્માના પ્રદેશો બહાર કાઢીને ઊર્ધ્વ અને અધોલોકના છેડા સુધી ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ આત્મપ્રદેશોને લાંબા કરે છે. તે આકાર લાકડી જેવો થવાથી તેને દંડ કહેવાય છે. ઉપર સિદ્ધશિલાથી એક યોજન ઊંચા સુધી, નીચે સાતમી નારકીના તળિયા સુધી આત્મપ્રદેશોને લાંબા કરે છે.

બીજા સમયે આ દંડમાંથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં આત્મપ્રદેશોને લોકના છેડા સુધી પહોળા કરે છે. બે દિશામાં પહોળા થવાથી કમાડ જેવો આકાર બન્યો છે માટે તેને કપાટ કહેવાય છે. ત્રીજા સમયે ઉત્તર-દક્ષિણ આત્મપ્રદેશો લોકના છેડા સુધી લંબાવે છે, જેથી ચારે દિશામાં આત્મા લાંબો થવાથી મન્યાન-રવૈયા જેવો આકાર બન્યો છે માટે મન્યાન ક્યું એમ કહેવાય છે. ચોથા સમયે ચારે ખૂણાઓમાં આત્મપ્રદેશો લંબાવે છે જેથી ચોથા સમયે આ ભગવાન સર્વલોકવ્યાપી બને છે. આ પ્રમાણે ૧ થી ૪ સમયોમાં આત્મા આખા લોકમાં વિસ્તાર પામે છે.

હવે પાંચમા સમયથી તે જ આત્મા પાછો સંકોચાય છે. પાંચમા સમયે આંતરામાંથી પાછો ફરે છે. છઠ્ઠા સમયે મન્યાનમાંથી પાછો ફરે છે. સાતમા સમયે કપાટમાંથી પાછો ફરે છે અને આઠમા સમયે દંડમાંથી પાછો ફરે છે અને જેવા હતા તેવા પુનઃ શરીરસ્થ બની જાય છે. આવી પ્રક્રિયાને કેવલી સમુદ્ઘાત કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : આવી પ્રક્રિયા કરવા માત્રથી નામકર્માદિ ત્રણ કર્મોનો ક્ષય કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર : કેવલી ભગવાનની આ ચમત્કારિક પ્રક્રિયા વિશેષ છે કે જેનાથી તેમનાં ત્રણ કર્મો આ ક્રિયાથી તૂટીને આયુષ્યની સાથે સમાન બને છે. જેમ ધોયેલું સંકેલેલું કપડું પડ્યું હોય તો બાર કલાકે સુકાય તે જ કપડું જો વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું હોય તો ૧ કલાકમાં પણ સુકાઈ જાય છે. તેવી જ રીતે કેવલી ભગવાનનો આત્મા ચૌદ રાજલોકમાં વિસ્તૃત થવા વડે સમસ્ત કર્મોને તોડી શકે છે અને આયુષ્યની સાથે સમાન કરી શકે છે. આ કામકાજ કેવલી જ કરી શકે છે, બીજાથી આ કાર્યવાહી થતી નથી.

આ પ્રમાણે કેવલી સમુદ્ઘાત કર્યા પછી હવે ભગવાન ચૌદમે ગુણઠાણે

જવા માટે તેરમા ગુણઠાણાના છેડે યોગનિરોધ કરે છે. તે આ પ્રમાણે :

➤ યોગનિરોધનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :

સયોગી કેવલી ભગવાન કેવલી સમુદ્ઘાત કર્યા પછી મન, વચન અને કાયાનો યોગનિરોધ કરવા માટે પ્રથમ બાદર મનયોગનો નિરોધ કરે છે. ત્યારબાદ બાદર વચનયોગનો નિરોધ કરે છે. ત્યારબાદ બાદર કાયયોગનો નિરોધ કરે છે, ત્યારબાદ સૂક્ષ્મ મનયોગ, સૂક્ષ્મ વચનયોગ અને સૂક્ષ્મ કાયયોગનો નિરોધ કરે છે. આ સૂક્ષ્મ કાયયોગ નિરોધ કરતી વખતે કેવળ જ્ઞાની ભગવાન પોતાના આત્માને ઘનીભૂત કરે છે. એટલે કે આત્માનું જ્યાં જ્યાં પોલાણ હોય છે તે પૂરીને ઘનીભૂત બને છે.

જેમ એક વાસણમાં ભરેલું અનાજ વધુ જગ્યા રોકે છે, પરંતુ તેને ઠમકોરવાથી પોલાણ પુરાવાથી જેમ જગ્યા ઓછી રોકે છે, તેવી રીતે આ આત્મા પોતાના આત્મપ્રદેશોને ઘનીભૂત કરે છે. તેથી લંબાઈ, પહોળાઈ અને જાડાઈ સંકોચાઈ જાય છે અને ૧/૩ ઓછી થઈ જાય છે. ફક્ત ૨/૩ લંબાઈ આદિ રહે છે. દા.ત., ઋષભદેવ પ્રભુની કાયા પાંચસો ધનુષ્ય લાંબી હતી. તેમની ઘનીભૂતાવસ્થા ૩૩૩.૨/૩ લંબાઈ રહે છે. યોગોનો સર્વથા નિરોધ થાય છે. શાતાવેદનીયનો બંધ અટકી જાય છે. શુક્લલેશ્યા પણ અટકી જાય છે. તેરમું ગુણઠાણું પણ પૂર્ણ થાય છે.

ત્યારબાદ ભગવાન અયોગી કેવલી ગુણસ્થાનકે જાય છે. અહીં મન, વચન અને કાયાના યોગો બીલકુલ નહીં હોવાથી ભગવાન અયોગી કહેવાય છે. આ ગુણઠાણાનો કાળ હ્રસ્વ-અ, ઈ, ઉ, ઋ, લૃ, એમ ગુજરાતી પાંચ હ્રસ્વ સ્વરને બોલતા જેટલો સમય થાય તેટલો જ કાળ આ ગુણઠાણાનો જાણવો.

આ ગુણઠાણે યોગ ન હોવાથી સર્વથા કર્મબંધ નથી. તેથી અનાશ્રવ ભાવ (સર્વથા કર્મનું ન આવવું) છે, તથા સર્વસંવરભાવ કહેવાય છે. વળી આ પરમાત્મા અયોગી હોવાથી મેરુપર્વતની જેમ અત્યન્ત સ્થિર છે. માટે શેલેષીકરણ (શૈલેશ - મેરુપર્વત તેના જેવા સ્થિર) થાય છે.

આયુષ્ય નામ ગોત્ર વેદનીય આ ચારે અઘાતી કર્મોને ખપાવીને એક જ સમયમાં મોક્ષે જાય છે. દેહત્યાગ કર્યા પછી મોક્ષે પહોંચતા ફક્ત એક જ સમય લાગે છે. વળી સમશ્રેણીથી મોક્ષે જાય છે. વાંકાચૂંકા કે આડાઅવળા મોક્ષે જતા નથી. મોક્ષે ગયા પછી અનંતકાળ ત્યાં સ્વભાવદશામાં સદા સ્થિર રહે છે. કેવળજ્ઞાનાદિ સ્વગુણોની રમણતામાં જ મગ્ન રહે છે અને એ જ

સાયું આત્મસુખ છે.

આ પ્રમાણે ચૌદ ગુણાઠાણાનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું.

ચૌદ ગુણસ્થાનકોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. હવે કર્મસંબંધી પણ કેટલીક ચર્ચા જાણવા જેવી છે, માટે કર્મસંબંધી સ્વરૂપ વિચારીએ.

➤ કર્મસંબંધી ચર્ચા :

જગત આખામાં પુદ્ગલાસ્તિકાય ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલો છે. તેમાં આઠ વર્ગજ્ઞાઓ આવે છે. (૧) ઔદારિક (૨) વૈક્રિય (૩) આહારક (૪) તેજસ (૫) શ્વાસ (૬) ભાષા (૭) મન (૮) કાર્મજ્ઞ. ઔદારિક શરીર બનાવવા માટે જે પુદ્ગલો કામ આવે તે ઔદારિક વર્ગજ્ઞા. તેવી રીતે વૈક્રિયશરીરાદિ બનાવવા માટે જે પુદ્ગલો કામ આવે તે વૈક્રિયાદિ વર્ગજ્ઞા કહેવાય છે. તેવી રીતે કર્મ બાંધવા માટે જે પુદ્ગલો કામ આવે તે કાર્મજ્ઞ વર્ગજ્ઞા કહેવાય છે. કાર્મજ્ઞ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો જ આત્માની સાથે જોઈન્ટ થઈને કર્મરૂપ બને છે. કર્મ બાંધવામાં (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ (૩) કષાય અને (૪) યોગ, એમ ચાર કારણો છે, જેમ કપડું ચોખ્ખું હોય તો તેના ઉપર પડેલી ઘૂળને 'રજ' કહેવાય છે. જે બંધેરવાથી નીકળી જાય છે. પરંતુ તે જ વસ્ત્ર જો તૈલાદિના ડાઘવાળું હોય તો તે વસ્ત્ર ઉપર પડેલી ઘૂળ તે 'મેલ' બની જાય છે. રજ અને મેલમાં આટલો ફરક છે. એટલા જ માટે લોગસ્સ સૂત્રમાં વિહુયરયમલા પાઠમાં બંને શબ્દો જુદા લખ્યા છે. તેવી રીતે આત્મા જ્યારે મિથ્યાત્વાદિ દોષવાળો બને ત્યારે તે આત્માની સાથે જે કાર્મજ્ઞ વર્ગજ્ઞા ચોટે છે તે કર્મ બની જાય છે.

(૧) મિથ્યાત્વ : એટલે ઉત્તમ દેવ-ગુરુ ધર્મની શ્રદ્ધા ન કરવી અને કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા કરવી, આત્મહિતની ઉપેક્ષા કરવી અને સંસારાભિનન્દી થવું. સત્યમાર્ગની પ્રીતિ ન કરવી અને અસત્ય અહિતકારક માર્ગ ઉપર તથા તેવા માર્ગોપદેશક ઉપર પ્રીતિ કરવી તે મિથ્યાત્વ.

(૨) અવિરતિ : સાંસારિક ભોગોનો ત્યાગ ન કરવો. બધા જ પ્રકારનાં પાપ આશ્રવો વગેરે ભોગવવા તે, પૃથ્વીકાયાદિ છ કાયાની હિંસા કરવી તથા મન અને ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિયોને છૂટી મૂકવી. ઈષ્ટ વિષયોની પ્રાપ્તિમાં રાગ કરવો અને અનિષ્ટ વિષયોની પ્રાપ્તિમાં દ્વેષ કરવો તે અવિરતિ કહેવાય છે.

(૩) કષાય : ક્રોધ, માન, માયા, લોભ. ક્રોધ એટલે આવેશ-ગુસ્સો,

પાવર. માન એટલે અભિમાન, માયા એટલે જૂઠ-કપટ, લોભ એટલે આસક્તિ, સ્પૃહા આ ચાર કષાયો કર્મબંધનાં કારણો છે. તેમાં ક્રોધ બહારથી દેખાતો કષાય છે. કારણ કે આપણે કોઈની સાથે ઝઘડ્યા હોઈએ તો થાક લાગે છે, માથું દુઃખે છે, તાવ આવે છે. કરનારને પોતાને પસ્તાવો પણ થાય છે. મારામારી વખતે કોઈ છોડાવવા પણ આવે છે. પરંતુ માન, માયા અને લોભ આ ત્રણ અંદરના કષાય છે.

બીજાને બહારથી દેખાતા જ નથી તો વારવા-રોકવા બીજા માણસો ક્યાંથી આવે ? માટે આ આન્તરિક શત્રુઓથી વધારે ચેતવા જેવું છે.

વળી લોભનો અર્થ આપણે ધનની કરકસર એટલો જ કર્યો છે તે બરાબર નથી, કારણ કે તેવો અર્થ કરવાથી જે ધનવાન માણસો હોય છે તેમાં જ લોભ હોય એવી ભ્રાન્તિ થાય છે અને સૌ કોઈને પોતાની પાસે ખાસ ધનવિશેષ નથી એમ જ દેખાય છે. બીજા શ્રીમન્તો જ ધનવાન લાગે છે, એટલે આપણામાં જાણે લોભ છે જ નહીં એમ માની બેસે છે. માટે ધન માત્રમાં લોભ શબ્દ ન ગોઠવતાં લોભ, ઈચ્છા, સ્પૃહા, વાસના, આશા, અપેક્ષા એવો અર્થ કરવો જોઈએ કે જેથી આપણામાં પણ લોભની માત્રા સમજાય.

વળી ચારે કષાયોમાં સૌ પ્રથમ આ જીવને પોતાના મનમાં કોઈ પણ જાતની ઈચ્છા જ લોભ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તે ઈચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે જીવ માયા શરૂ કરે છે. માયા પ્રમાણે ધાર્યું કાર્ય થાય અર્થાત્ માયા સફળ થાય તો જીવને માન ઉત્પન્ન થાય છે. અને જો માયા પ્રમાણે ધાર્યું કાર્ય ન થાય અર્થાત્ માયા નિષ્ફળ જાય તો ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ચાર કષાયોની ઉત્પત્તિનો ક્રમ છે.

(૪) ત્રણ પ્રકારનો યોગ - મન, વચન અને કાયાનો યોગ કર્મબંધનું કારણ છે. ઉપર મુજબ મિથ્યાત્વાદિ કર્મબંધના નિમિત્તોથી આ જીવ કર્મ બાંધે છે. તે કર્મના સામાન્યથી ૮ અને વિશેષથી ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૪૮, ૧૫૮ ભેદો છે તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે :

(૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ : આત્માના જ્ઞાનગુણને ઢાંકે, આચ્છાદિત કરે તે જ્ઞાનાવરણીય. આ કર્મ આંખના આડા પાટા જેવું છે. જેમ આંખોની આડે પાટો મારવાથી આત્મા જ્ઞાની હોવા છતાં કંઈ દેખી શકતો નથી. તેમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયવાળા જીવ પણ સત્તાથી અનંત જ્ઞાનવાન હોવા છતાં પણ કાંઈ જાણી શકતો નથી.

જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનનાં સાધનો, પાટી-પુસ્તક આદિની આશાતના, હત્યા, વિનાશ, અપમાન, ન છાજે તેવું વર્તન, બાળવું વિગેરે કરવાથી જીવ

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે અને જ્ઞાની તથા જ્ઞાનનાં સાધનોની ભક્તિ, બહુમાન, પ્રશંસા, પૂજા, આદર-સત્કાર કરવાથી તથા ભજવા-ભજાવવાથી કર્મને તોડી શકે છે.

આ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કુલ પાંચ ભેદ આ પ્રમાણે છે :

જ્ઞાન પાંચ પ્રકારના છે. એટલે જ્ઞાનોનું આવરણ કરનાર કર્મ પણ પાંચ પ્રકારનું છે.

(૧) મતિજ્ઞાન	: પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનથી થતું જે જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન.
(૨) શ્રુતજ્ઞાન	: ગુરુ અને શાસ્ત્રના આલંબને થતું જે જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન
(૩) અવધિજ્ઞાન	: મર્યાદામાં રહેલાં રૂપી દ્રવ્યોનું ઈન્દ્રિયોની સહાય વિના જે જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન
(૪) મન:પર્યવજ્ઞાન	: સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોના મનોગત ભાવનું જે જ્ઞાન તે મન:પર્યવજ્ઞાન
(૫) કેવળજ્ઞાન	: લોકાલોકનું તથા સર્વકાળનું જે સંપૂર્ણ જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન.

આ પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાનોમાંથી હાલ ભરત-ઐરાવતમાં પ્રાય:મતિ શ્રુત બે જ જ્ઞાન હોય છે. તથા મતિ શ્રુત અને અવધિ આ ત્રણ જ જ્ઞાનો સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ બંને જીવોને હોય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને થાય તો તે ત્રણે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિને થાય તો તે મિથ્યા જ્ઞાન-અજ્ઞાન અર્થાત્ કુજ્ઞાન કહેવાય છે. એટલે મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન કહેવાય છે.

મન:પર્યવજ્ઞાન ફક્ત મનુષ્યગતિમાં જ થાય છે અને તે પણ સાધુ-સંતને થાય છે. અર્થાત્ વિશિષ્ટ મુનિભગવન્તોને જ થાય છે. કેવળજ્ઞાન સર્વથા ઘાતીકર્મોના ક્ષય પછી મનુષ્યને જ થાય છે.

આ પાંચ જ્ઞાનો ઉપરનું આચ્છાદન કરનારું જે કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય. તે પણ ઉપરના નામે પાંચ પ્રકારનું છે. (૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય વિગેરે.

(૨)દર્શનાવરણીય કર્મ : પદાર્થોમાં ધર્મ બે પ્રકારના છે. (૧) સામાન્ય ધર્મ અને (૨) વિશેષ ધર્મ. જેમ કે દૂરથી એક પદાર્થ દેખાય ત્યારે ‘આ કંઈક છે’ એવું જે જ્ઞાન થાય તે સામાન્ય ધર્મનું જ્ઞાન કહેવાય છે. (તેનું જ નામ દર્શન છે.) અને ‘આ માનવ છે’, ‘આ પુરુષ છે’, ‘આ કાન્તિભાઈ

યા મણિભાઈ છે', વિગેરે વિશેષ ધર્મોનું જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે.

વિશેષ ધર્મોના જ્ઞાનને જ્ઞાન કહેવાય છે. પરંતુ સામાન્ય ધર્મોના જ્ઞાનને શાસ્ત્રમાં દર્શન કહેલું છે. તે દર્શનના ચાર ભેદો છે. (૧) ચક્ષુદર્શન (૨) અચક્ષુદર્શન (૩) અવધિદર્શન (૪) કેવળ દર્શન. તેના અર્થો આ પ્રમાણે છે.

- (૧) ચક્ષુદર્શન : ચક્ષુરિન્દ્રિય દ્વારા વિષયનો જે સામાન્ય બોધ થાય તે.
- (૨) અચક્ષુદર્શન : ચક્ષુ વિનાની શેષ ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા જે સામાન્ય જ્ઞાન થાય તે.
- (૩) અવધિદર્શન : અવધિજ્ઞાનવાળા આત્માને રૂપી દ્રવ્યોનું પ્રથમ જે સામાન્ય જ્ઞાન થાય તે.
- (૪) કેવળદર્શન : કેવળજ્ઞાની આત્માને સકળ જગતનું જે સામાન્ય જ્ઞાન થાય તે.

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનવાળાને ચક્ષુ અને અચક્ષુ દ્વારા દર્શન થાય છે, માટે તેઓને બે દર્શન થાય છે. અવધિજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન અને કેવળજ્ઞાનવાળાને કેવળદર્શન હોય છે. મન:પર્યવવાળાને પ્રથમથી જ વિશેષ બોધ થાય છે, માટે મન:પર્યવ જ્ઞાન જ હોય છે. મન:પર્યવદર્શન હોતું નથી.

આ ચારે દર્શનોને ઢાંકનારું જે કર્મ તે દર્શનાવરણીય કર્મ પણ ચાર પ્રકારનું છે. (૧) ચક્ષુદર્શનાવરણીય (૨) અચક્ષુદર્શનાવરણીય (૩) અવધિદર્શનાવરણીય (૪) કેવળદર્શનાવરણીય.

દર્શનાવરણીયના ચાર ભેદો છે. તેમાં અત્યારે અવધિદર્શનાવરણીય અને કેવળદર્શનાવરણીય સર્વથા ઉદય પામેલ છે. એટલે અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન સર્વથા ઢંકાઈ ગયાં છે. પરંતુ ચક્ષુ-અચક્ષુ આ બે દર્શનાવરણીય કર્મો દેશઘાતી છે. માટે પોતાના ગુણને કંઈક ને કંઈક ખુલ્લો રાખે છે. (જો કે તેમાં પણ અપવાદ છે કે એકેન્દ્રિય-બેઈન્દ્રિય અને તેઈન્દ્રિયના ભવમાં ચક્ષુ ન મળવાથી ચક્ષુદર્શનાવરણીય સ્વાવાર્ય ગુણનો સર્વથા ઘાત કરે છે અને અવધિદર્શનાવરણીય કદાચિત્ દેશઘાતી રૂપે પણ ઉદયમાં આવે છે. જેથી અવધિદર્શન પ્રગટ પણ થાય છે. પરંતુ આ સામાન્યથી હાલના મનુષ્ય-તિર્યચોને આશ્રયી સમજાવેલ છે) એટલે હાલના મનુષ્ય-તિર્યચાદિ જીવોને ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન બે યત્કિચિત્ ખુલ્લાં હોય છે. ૧૦૦/૨૦૦ ફૂટ દૂરથી જોઈ - વાંચી શકવાની સાંભળવાની શક્તિઓ ખૂલી હોય છે. પરંતુ તે ખૂલી શક્તિને પણ પાંચ પ્રકારની નિદ્રા (ઊંઘ) ઢાંકી કાઢે છે. જ્યારે નિદ્રા આવે છે ત્યારે જોવા, વાંચવા, સાંભળવા, સૂંઘવા, ચાખવા વિગેરેની ખૂલી રહેલી જે થોડી શક્તિઓ

છે તે પણ દબાઈ જાય છે. માટે પાંચ પ્રકારની નિદ્રાને પણ દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. એટલે ચક્ષુદર્શનાવરણીયાદિ ૪ અને નિદ્રાપંચક એમ કુલ દર્શનાવરણીય કર્મના ૮ ભેદ છે.

- (૧) નિદ્રા : જે નિદ્રા સુખે સુખે ઊઠી જાય, ચપટી વગાડતાં જ માણસ જાગી જાય, દાદરમાં કોઈના પગનો અવાજ આવતાં જ ઊંઘ નીકળી જાય, કૂતરાના જેવી જે ઊંઘ તે.
- (૨) નિદ્રાનિદ્રા : જે નિદ્રામાં દુખે જાગ્રત થવાય, જલ્દી ન જાગે, ઢંઢોળવાથી જાગે અથવા જેને જગાડવા પાણી છાંટવું આદિ પ્રક્રિયા કરવી પડે તેવી ભારે ઊંઘ તે.
- (૩) પ્રચલા : બેઠાં બેઠાં અથવા ઊભાં ઊભાં ઊંઘ આવે તે પ્રચલા.
- (૪) પ્રચલાપ્રચલા : ચાલતાં ચાલતાં જે ઊંઘ આવે તે પ્રચલાપ્રચલા. આ નિદ્રા મુખ્યત્વે બળદ, ઊંટ આદિ પશુમાં વિશેષતઃ હોય છે. મનુષ્યોમાં પણ નિર્ભય રસ્તો હોય, શરીર દરરોજ ચાલવાથી થાકેલું હોય અને વહેલા ઊઠીને ઊંઘ પૂરી થયા પહેલાં ઊઠીને ચાલવાનું હોય ત્યારે મનુષ્યાદિમાં પણ આ નિદ્રા હોય છે.
- (૫) થિણદ્ધિ : જે ઊંઘમાં મનુષ્ય ઊઠીને દિવસે ધારેલું કામકાજ કરી આવે, કોઈની સાથે મારામારી કરીને આવે અને પાછો આવીને સૂઈ જાય તો પણ ખ્યાલ ન આવે કે મેં આવું કામ કર્યું છે તેવી ભારે ગાઢ ઊંઘને થિણદ્ધિ નિદ્રા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે દર્શનાવરણીય કર્મના કુલ ૮ ભેદો છે. આ કર્મ દ્વારપાલ, ચોકીદાર જેવું છે. જેમ દ્વારપાલ બહારથી આવેલા માણસને રોકે

એટલે અંદરનો માલિક તે માણસને જોઈ શકતો નથી. તેવી રીતે દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી અંદર રહેલો આ જીવ બહાર રહેલા પદાર્થને જોઈ શકતો નથી.

મૂર્તિ-મંદિરનો વિનાશ, ઇન્દ્રિયોનો છેદ, જ્ઞાનીનું અપમાન, જ્ઞાનદર્શનનાં સાધનોનો વિનાશાદિ કરવાથી આ દર્શનાવરણીય કર્મ બંધાય છે. તથા તેમની સેવાભક્તિ બહુમાન, સારવાર કરવાથી અને પૂજ્યભાવ રાખવાથી આ કર્મ જીવ તોડી પણ શકે છે.

(૩) વેદનીય કર્મ : સુખ અને દુઃખરૂપે જે વેદાય તે વેદનીય કર્મ કહેવાય છે. તેના બે ભેદો છે. સાતા અને અસાતા. સુખરૂપ વેદાય તે સાતાવેદનીય અને દુઃખરૂપે વેદાય તે અસાતાવેદનીય કહેવાય છે.

આ કર્મ મધથી લેપાયેલી તરવારની ધાર જેવું છે - જેમ મધ ચાટીએ તો સુખ ઊપજે છે અને તરવારથી જીભ કપાય તો દુઃખ થાય છે તેવું આ વેદનીય કર્મ છે. પ્રથમ સુખ પછી દુઃખ એમ ક્રમશઃ પલટાયા જ કરે છે.

ગુરુની ભક્તિ, દુઃખી જીવોની કરુણા, ક્ષમાશીલ સ્વભાવ, વ્રતોનું સારું પાલન, મન-વચન અને કાયાના યોગની શુદ્ધિ અને ગ્રહણ કરેલાં વ્રતોમાં દૃઢતા રાખવાથી આત્મા સાતાવેદનીય કર્મ બાંધે છે. અને તેનાથી વિપરીત વર્તન કરવાથી આ જીવ અસાતાવેદનીય કર્મ બાંધે છે.

તેના સાતા અને અસાતા એમ બે ભેદો છે. નિરોગી અવસ્થા, સારું આરોગ્ય, સુખ-સંપત્તિ એ સાતાવેદનીયનો ઉદય છે. અને રોગી અવસ્થા. દુઃખી અવસ્થા તે સર્વે અસાતાવેદનીયનો ઉદય છે.

(૪) મોહનીય કર્મ : આત્માને સંસારમાં જે મૂંઝાવે, વિવેકહીન કરે તે મોહનીય કર્મ કહેવાય છે. આ કર્મ દારૂ જેવું છે. જેમ મદિરાપાન કરનાર મનુષ્ય હિતાહિતનો વિવેક કરતો નથી. ન બોલવાનું બોલે, ન વર્તન કરવાનું વર્તન કરે, તેવી રીતે મોહનીય કર્મના ઉદયવાળો જીવ પણ હિતાહિતના વિવેક વિનાનો બને છે. માટે આ કર્મ મદિરા જેવું છે.

આ કર્મના કુલ ૨૮ ભેદો છે. તે સમજવા માટે પ્રથમ ૨ ભેદ પાડવામાં આવે છે. (૧) દર્શનમોહનીય, (૨) ચારિત્ર-મોહનીય. અહીં દર્શન એટલે

શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, પ્રીતિ; ભગવન્તના યથાર્થ ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા ન થવા દે, શ્રદ્ધામાં ચલિત કરે, શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ કરવામાં જે મૂંઝવણ ઊભી કરે તે દર્શનમોહનીય. અને ચારિત્ર એટલે સદાચાર તેમાં જે કર્મ વિવેકહીન બનાવે તે ચારિત્રમોહનીય કર્મ.

દર્શન-મોહનીય કર્મના ત્રણ ભેદો છે. (૧) મિથ્યાત્વ મોહનીય (૨) મિશ્ર મોહનીય (૩) સમ્યક્ત્વ મોહનીય - આ ત્રણે મોહનીય ત્યજવા લાયક છે.

- (૧) મિથ્યાત્વ મોહનીય :- જે કર્મ ભગવન્તના ધર્મ ઉપર રુચિ ન થવા દે, અરુચિ જ ઉત્પન્ન કરે, સુદેવાદિ ગમે નહીં-માત્ર કુદેવાદિ જ ગમે તે મિથ્યાત્વ મોહનીય.
- (૨) મિશ્ર મોહનીય :- જે કર્મના ઉદયથી ભગવન્તના ધર્મ ઉપર ન રુચિ થાય અને ન અરુચિ થાય, તટસ્થતા રહે તે મિશ્ર મોહનીય કર્મ.
- (૩) સમ્યક્ત્વ મોહનીય :- પ્રાપ્ત થયેલા સમ્યક્ત્વમાં જે મૂંઝવણ ઉત્પન્ન કરે, બરાબર શ્રદ્ધા ન થવા દે, થયેલી શ્રદ્ધામાં પણ શંકા-કાંક્ષા, આદિ અતિચારો ઉત્પન્ન કરે તે સમ્યક્ત્વ મોહનીય. મિથ્યાત્વ અને મિશ્ર મોહનીય સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરે છે અને સમ્યક્ત્વમોહનીય સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરતી નથી પરંતુ સમ્યક્ત્વને મલીન અતિચારવાળું કરે છે એટલે સમ્યક્ત્વ મોહનીય પણ હેય હોય છે. તેનો સમ્પ્રતી તત્પુરુષ સમાસ કરવો. 'સમ્યક્ત્વે મોહયતીતિ', આ મોહનીયના ઉદયથી જ શંકા કાક્ષાદિ અતિચારો આવે છે. માટે જ મુહપત્તીના ૫૦ બોલમાં આ ત્રણે દર્શન-મોહનીયને પરિહરવાનું કહ્યું છે. સમ્યક્ત્વ મોહનીય પણ સારી છે એમ ન જાણવું

જેમ ખેતરમાં ડાંગર અથવા મદનકોદ્રવ નામનું એક જાતનું ધાન્ય પાકે ત્યારે ફોતરાંવાળું જ હોય છે પરંતુ ઘેર લાવ્યા પછી તેને છણવાથી તે એક જ પ્રકારનું ધાન્ય ત્રણ પ્રકારનું બને છે. કેટલુંક ફોતરાં વિનાનું, કેટલુંક અર્ધ ફોતરાંવાળું અને કેટલુંક ફોતરાંવાળું જ. એવી જ રીતે જ્યારે બંધાય છે ત્યારે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ એક જ બંધાય છે, પરંતુ આત્મા પોતાના પરિણામથી તેને ત્રણ પ્રકારનું બનાવે છે - શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ અર્થાત્ તેનાં

અનુક્રમે સમ્યક્ત્વ મોહ, મિશ્ર મોહ અને મિથ્યાત્વ મોહ નામ પડે છે.

સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ઉદય ૪ થી ૭ ગુણઠાણામાં હોય છે. તેને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળો જીવ કહેવાય છે. મિશ્ર મોહનીયનો ઉદય ત્રીજા જ ગુણઠાણે હોય છે અને મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉદય ફક્ત પહેલા જ ગુણઠાણે હોય છે. ઉપશમ-ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળાને તથા સાસ્વાદનને આ ત્રણમાંથી એકનો પણ ઉદય હોતો નથી.

હવે ચારિત્ર મોહનીયનું વર્ણન સમજાએ.

આત્માના ચારિત્ર ગુણને મલીન કરે, નિન્દિત કરે, હલકું બનાવે એવું જે કર્મ તે ચારિત્ર મોહનીય કર્મ. તેના મુખ્યપણે બે ભેદ છે. (૧) કષાય મોહનીય અને (૨) નોકષાય મોહનીય. કષ-સંસાર, આય-વૃદ્ધિ જેનાથી જન્મમરણની પરંપરા વધે, સંસાર વધે તેનું નામ કષાય. અને જે પોતે કષાય ન હોય પરંતુ કષાયને લાવે, કષાયને પ્રેરણા કરે, મદદ કરે તે નોકષાય કહેવાય છે.

- (૧) અનંતાનુબંધી : અનંતા સંસારને વધારે એવો તીવ્ર કષાય તે અનંતાનુબંધી.
- (૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય : જે કષાયથી કોઈપણ જાતનું પર્યખ્યાણ ન આવે તે અપ્રત્યાખ્યાનીય
- (૩) પ્રત્યાખ્યાનીય : જે કષાયથી સર્વવિરતિ પર્યખ્યાણ માત્ર ન આવે તે પ્રત્યાખ્યાનીય.
- (૪) સંજવલનકષાય : જે કષાય આત્માને કંઈક ડંખે, કંઈક તાપ કરે તે સંજવલન.

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ ચારે કષાયો ઉપરોક્ત ચાર ચાર પ્રકારના છે. એટલે કષાયોના કુલ ૧૬ ભેદ બને છે. તે ૧૬ ભેદો સમજાવવા માટે શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે ૧૬ દૃષ્ટાન્તો આપેલ છે.

- (૧) જેમ હોડીથી પાણીના બે ભાગ થાય અને હોડી આગળ જાય એટલે પાણી ભેગું થઈ જાય તેની જેમ જે એક દિવસ ક્રોધથી, ઝઘડાથી જુદા પડે અને બીજા-ત્રીજા દિવસે યાવત પંદર દિવસે પણ જલ્દી ભેગા થઈ જાય તે સંજવલન ક્રોધ કહેવાય છે. આ ક્રોધ જલની રેખા સમાન સમજવો.

- (૨) જેમ નદીની સૂકી રેતીમાં કરેલા ચીરા પવન જ્યારે આવે ત્યારે જ બુઝાય; પાણીની જેમ જલ્દી ન પુરાય. તેની જેમ ઝઘડેલા માનવીઓ પંદર દિવસને બદલે વધારે કાલે યાવત ચાર મહિને ભેગા થાય તે રેતીની રેખા સમાન પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ.
- (૩) જેમ ગામડાનાં તળાવની માટીમાં પાણી સુકાય પછી જે ચીરા પડે છે તે ફરીથી બાર મહિને જ્યારે વરસાદ આવે અને તળાવની માટી પીગળે ત્યારે જ પુરાય છે. તેની જેમ ઝઘડેલા જે માણસો બારે મહિને સંવચ્છરી પ્રતિક્રમણ આદિ કરવા દ્વારા ભેગા થાય તે 'માટીની રેખા' સમાન અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ.
- (૪) જેમ પર્વતમાં પડેલી ચીરાડ કેમે કરી ભેગી થતી નથી તેની જેમ ઝઘડેલા જે માનવીઓ કેમે કરી ભેગા ન જ થાય તે પર્વતની રેખા સમાન અનંતાનુબંધી ક્રોધ.
- (૫) નેતરની સોટી જેમ વાળો તેમ જલ્દી વળી જાય. તેની જેમ જે આત્મામાં એવું માન હોય કે સહેજ સમજાવીએ એટલે તુરત માન છોડી નમી જાય તે સંજ્વલન માન.
- (૬) લાકડાની સોટી જેમ નેતરની સોટી કરતા મુશ્કેલીથી વળે તેની જેમ જેનું માન વધારે કડક હોય, મુશ્કેલીથી સમજે તે પ્રત્યાખ્યાનીય માન.
- (૭) હાડકું જેમ જલ્દી વળે જ નહીં, ઘણી જ મુશ્કેલીઓથી વળે અને કદાચ ભાંગી પણ જાય; તેની જેમ ઘણું જ સમજાવતાં કદાચ નરમ થાય તે અપ્રત્યાખ્યાનીય માન.
- (૮) પથ્થરનો સ્તંભ જેમ કોઈપણ રીતે વળે જ નહીં, તેની જેમ જે માણસ બહુ સમજાવવા છતાં ન જ સમજે, પોતાનું માન ન જ મૂકે તે અનંતાનુબંધી - માન.
- (૯) વાંસલાથી લાકડું છોલવામાં આવે ત્યારે તેની છાલમાં જે વળાંક હોય છે કે જે સહેજ હથેળીમાં ચીમળાવાથી જ ભાંગી જાય તેની જેમ જેના પેટમાં રહેલી માયા-વળાંક સહેજ સમજાવવાથી દૂર થઈ જાય તે સંજ્વલન માયા.

(૧૦) ગાડે જોડેલો બળદ ચાલતાં ચાલતાં જે મૂત્રધારા કરે છે. તે શરીર ચલિત હોવાથી વળાંકવાળી છે. તે પાછળથી રેતી ભેગી થાય ત્યારે વળાંક ભાંગી જાય છે. તેની જેમ જેના વળાંક થોડી મુશ્કેલીઓથી દૂર થાય તે પ્રત્યાખ્યાનીય માયા.

(૧૧) ઘેટાના શીંગડામાં જે વળાંકો છે તે કોઈ રીતે દૂર કરી શકાતા નથી. કદાચ અતિ ઘણા પ્રયત્ને તે વળાંક જાય તેની જેમ જેની માયા દુષ્કર હોય તે અપ્રત્યાખ્યાનીય માયા.

(૧૨) વાંસના ઝાડના મૂળમાં જેમ આકરી અને કઠિન ગાંઠો હોય છે, કે જે કોઈપણ પ્રકારે વક્તા મૂકતી નથી તેની જેમ જેના પેટમાં રહેલી માયા હજારો ઉપાય વડે પણ ન જાય એવી તીવ્ર માયા તે અનંતાનુબંધી માયા.

(૧૩) હળદરનો રંગ કપડા ઉપર અથવા શરીર ઉપર લાગ્યો હોય તો સાબુ આદિના સામાન્ય પ્રત્યનોથી દૂર થાય છે. તેમ જેના મનમાં રહેલી સ્પૃહા, વાસના, ઈચ્છા સહેજ સમજાવતાં જ દૂર થઈ જાય તે સંજ્વલન લોભ.

(૧૪) કાજળનો રંગ કપડાં ઉપર અથવા શરીર ઉપર લાગ્યો હોય તો તેને દૂર કરવા હળદરના રંગ કરતા વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. તેની જેમ જેના મનમાં રહેલો લોભ વધારે મહેનતપૂર્વક સમજાવવાથી જાય તે પ્રત્યાખ્યાનીય લોભ.

(૧૫) ગાડાનાં પૈડાંમાં જે તેલનો મેલ છે, જેને ગુજરાતમાં 'મળી' કહેવામાં આવે છે તેના ડાઘ ઘણી જ મુશ્કેલીથી અને બહુ જ ઉપાયોથી જાય છે. તેની જેમ જેનો લોભ ઘણી જ સમજાવટથી જાય, તુરત ન શમે તે અપ્રત્યાખ્યાનીય લોભ.

(૧૬) કીરમજીનો (મજીઠનો) જે રંગ તે અતિશય પાકો રંગ. કોઈપણ ઉપાયોથી જાય જ નહીં. કોઈપણ પ્રકારે ન જાય એવો જે લોભ તે અનંતાનુબંધી લોભ.

ઉપર મુજબ કષાય મોહનીય કર્મના ૧૬ ભેદો છે. આ સોળે કષાયો તરતમતાવાળા છે, પરંતુ સંસાર વધારનારા છે. ચીકણા કર્મ બંધાવનારા છે.

અલ્પ પણ તેનો ભરોસો કરવાલાયક નથી, માટે જીવનમાંથી બની શકે તેટલા દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ થવું.

હવે નવ નોકષાય : જે કષાયસ્વરૂપ નથી, પરંતુ કષાયોના ઉત્તેજક છે. જેમ બે મનુષ્યો ચોરી કરવા ગયા. એક અંદર ચોરી કરે છે અને એક બહાર ખબર રાખે છે. તો દેખીતી ચોરી અંદર ગયેલો એક જ માણસ કરે છે. બહારવાળો ચોરી નથી કરતો. પરંતુ તે અંદરના ચોરને મદદગાર છે. પ્રેરક છે. તેવી રીતે નોકષાયો કષાયોના પ્રેરક છે. ઉદ્દીપક છે. સહાયક છે. તેના ૯ ભેદો છે.

- (૧) હાસ્ય મોહનીય : જે કર્મના ઉદયથી જીવને હસવું આવે તેવી હાંસી કરવી, મઝાક કરવી, કોઈની ઉડાવવી, પટ્ટી પાડવી. આ બધા પ્રસંગો પ્રારંભમાં મીઠા લાગે પરંતુ અંતે એકબીજાને ખોટું લાગતાં મહાન કષાય સર્જે છે.
- (૨) રતિ મોહનીય : રતિ એટલે પ્રીતિ, પ્રેમ કરવો, રાગ કરવો, સ્નેહ બતાવવો. આ પણ પ્રારંભમાં મીઠો લાગે છે. પ્રહી કામરાગ થતાં જીવનું પતન થાય છે.
- (૩) અરતિ મોહનીય : અરતિ એટલે ઉદ્વેગ, કંટાળો, તિરસ્કાર, અપ્રીતિ. આ અપ્રીતિ પણ પરસ્પર ક્લેશ કરાવનારી છે.
- (૪) શોક મોહનીય : અત્યંત શોક કરવો, દુઃખ લાગવું, છાતીફાટ રડવું, વિગેરે.
- (૫) ભય મોહનીય : ડરવું, ડરપોકપણું, બીકણપણું, આ પણ જૂઠું બોલાવે છે.
- (૬) જુગુપ્સા મોહનીય : જુગુપ્સા એટલે અણગમો, નાખુશી ભાવ.
- (૭) સ્ત્રીવેદ : સ્ત્રીઓના જીવોને પુરુષની સાથેના સંભોગની જે ઈચ્છાઓ થાય છે તે સ્ત્રીવેદ કહેવાય છે. અહીં શરીરનો આકાર તે વેદ ન લેવો પરંતુ સંભોગની અભિલાષા તે વેદ સમજવો.
- (૮) પુરુષવેદ : પુરુષના જીવોને સ્ત્રીઓની સાથે સંભોગની જે ઈચ્છાઓ થાય છે તે પુરુષવેદ કહેવાય છે.

(૯) નપુંસકવેદ : સ્ત્રી-પુરુષ ઉભયનાં ચિહ્નો હોય અને ઉભયની સાથેના ભોગસુખની જે ઈચ્છા થાય તે નપુંસકવેદ. આ પ્રમાણે દર્શનમોહનીય કર્મના ૩ ભેદ, કષાયમોહનીય કર્મના ૧૬ ભેદ અને નોકષાય મોહનીય કર્મના ૯ ભેદો એમ કુલ ૨૮ ભેદો મોહનીય કર્મના થાય છે.

જિનેશ્વર પ્રભુના ધર્મ કરતાં ઊલટી દેશના આપવાથી, અને સાચી ધર્મદેશનાનો નાશ કરવાથી, દેવમૂર્તિ, આદિના રક્ષણ માટે રખાયેલાં દ્રવ્યોનું ભક્ષણ કરવાથી જિનેશ્વરપ્રભુ, ચતુર્વિઘસંઘ, જૈન ત્યાગી મુનિપુરુષો વિગેરે મહાત્માઓની નિન્દા-કુથલી કરવાથી જીવ દર્શનમોહનીય કર્મ બાંધે છે.

કોઘાદિ કષાયો કરવાથી કષાયમોહનીય બંધાય છે. અને હાસ્યાદિ નોકષાયો કરવાથી નોકષાય મોહનીય કર્મ બંધાય છે.

આ મોહનીય કર્મને તોડવા માટે સત્ય જે દેશના આપવી, યથાર્થ અભ્યાસ કરવો, આત્મલક્ષી સ્વાધ્યાય કરવો, ઉપકારક વીતરાગપ્રભુ અને વૈરાગી સાધુ આદિની પ્રશંસા કરવી તેથી દર્શનમોહનીય કર્મ તૂટે છે.

ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા અને સંતોષ આદિ ગુણોના સેવન વડે કષાયમોહનીય અને નોકષાયમોહનીય કર્મ તૂટે છે. શાસ્ત્રોમાં કર્મ બાંધવાના અને તોડવાના એમ બંને ઉપાયો કહ્યા છે. આપણે આપણા જીવનને તપાસી લેવાનું. બાંધવાનાં કારણો ઉપર કહ્યાં મુજબ જીવનમાં હોય તો તેને ઓછાં કરવાનો અને તોડવાનાં કારણો વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૫) આયુષ્ય કર્મ : પોતપોતાના ભવમાં જીવને જે કર્મ જિવાડે છે તે આયુષ્યકર્મ. આયુષ્યકર્મ જીવને ભવમાં જિવાડવાનું પકડી રાખવાનું કામ કરે છે. આ કર્મ શાસ્ત્રોમાં બેડી જેવું કહ્યું છે. જેમ બેડીવાળો મનુષ્ય નિયત મુદત સુધી પોતાની જેલમાંથી નીકળી શકતો નથી તેવી રીતે આયુષ્યકર્મવાળો જીવ પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી નીકળી શકતો નથી.

આ આયુષ્યકર્મના ચાર પ્રકાર છે. દેવાયુષ્ય, મનુષ્યાયુષ્ય, તિર્યંચાયુષ્ય અને નરકાયુષ્ય. આ ચારે ગતિનાં ચાર આયુષ્યકર્મ છે. તે તે આયુષ્યકર્મ જીવને તે તે ભવમાં જિવાડે છે, ધારણ કરે છે.

(૧) મહાન આરંભ સમારંભ કરવાવાળો, ક્ષાઈખાના, શિકારીનો ધંધો, મચ્છીમારાદિનો ધંધો કરવાવાળો જીવ નરકાયુષ્ય બાંધે છે. ધન ઉપરની ઘણી

જ મૂર્છાવાળો અને અતિશય ભયંકર કષાય પરિણામવાળો જીવ નરકાયુષ્ય બાંધે છે.

(૨) જેનું દ્વદય ગૂઢ હોય, ઊંડું હોય, પેટમાં વાત બીજી હોય અને જણાવે બીજી વાત, શલ્યવાળું જેનું મન હોય, શલ્ય એટલે કપટ, માયા, તે કપટયુક્ત ચિત્ત હોય, આવો માયાવી જીવ તિર્યંચાયુષ્ય બાંધે છે.

(૩) જેણે પોતાના સ્વભાવને કેળવી કેળવીને પાતળા કષાયવાળો બનાવ્યો છે. તથા જીવનમાં મધ્યમસરના પણ શોભાસ્પદ ગુણો વસાવ્યા છે અને દાન-ધર્મની રુચિ વર્તે છે, એવો જીવ મનુષ્યાયુષ્ય બાંધે છે.

(૪) જેણે સંસાર છોડી સાધુતા પ્રાપ્ત કરી છે અને દેવ, ગુરુ, ધર્માદિ ઉપકારક તત્ત્વો ઉપર જેનો રાગ છે તેવા જીવો દેવાયુષ્ય બાંધે છે.

આ આયુષ્યકર્મ ભવમાં એક જ વાર બંધાય છે. અને તે પણ આવતા ભવનું જ આ ભવમાં બંધાય છે. ત્રીજા ભવનું આયુષ્ય બીજા ભવમાં જ બંધાય છે. ચોથા ભવનું આયુષ્ય ત્રીજા ભવમાં જ બંધાય છે. એમ એકેક ભવમાં એકેક ભવનું જ આયુષ્ય બંધાય છે. વધારે આયુષ્ય સાથે બંધાતાં નથી.

દેવતા અને નારકીના જીવો પોતાના ભવના ૬ માસ જેટલું આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે પરભવાયુષ્ય બાંધે છે. જ્યારે મનુષ્ય અને તિર્યંચો પોતાના આ ચાલુ ભવના ત્રીજા ભાગમાં પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. દા.ત., આ ભવમાં ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય હોય તો ૬૭મા વર્ષ પછી પરભવનું આયુષ્ય બંધાય છે.

પ્રશ્ન : જો ત્રીજા ભાગે આયુષ્ય બંધાતું હોય તો ૬૬ વર્ષ સુધી બે ભાગ જાય ત્યાં સુધી તો લહેર જ કરવાનીને ! ત્રીજા ભાગમાં ૬૭ થી ૧૦૦માં આયુષ્ય બાંધવાના સમયે ચેતનવંતા રહીશું તો ચાલશેને ? ભવ સારો મળશેને?

ઉત્તર : આ ભવનું આયુષ્ય આપણું પૂરેપૂરું ૧૦૦ વર્ષનું છે. તેની શી ખાતરી ? કાલની પણ ખબર નથી. યુવાન અને બાળમનુષ્યો પણ ચાલ્યાં જાય છે તો આપણે કેટલા જીવીશું એ કંઈ જ ખબર નથી. માટે કાયમ ત્રીજા ભાગમાં જ છીએ એમ સમજીને સદાય ચેતનવંતા જ રહેવું જોઈએ. કારણ કે આપણું મૃત્યુ ક્યારે થશે તેની કંઈ જ ખબર નથી માટે સદાકાળ આરાધક જ રહેવું જોઈએ. જ્યારે આયુષ્ય બંધાય ત્યારે શુભ જ બંધાય.

પ્રશ્ન : તિથિના દિવસે આયુષ્ય બંધાય એવો પાઠ આવે છે તેનું શું ?

ઉત્તર : તિથિના જ દિવસે આયુષ્ય બંધાય એવો નિયમ નથી. પરંતુ જીવ સદા આરાધક જ રહે તેવા આશયથી તિથિઓની રચના કરવામાં આવી છે.

જે દિવસોમાં પ્રભુના વધુ કલ્યાણકો હોય, અથવા આરાધનાનાં કોઈ કારણવિશેષ હોય તેથી ૨, ૫, ૮, ૧૧, ૧૪ તિથિઓ ગોઠવવામાં આવી છે. દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એમ બે પ્રકારની વિરતિના આરાધન માટે બીજ છે. મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનની આરાધના માટે પાંચમ છે. જાતિમદ કુલમદ આદિ આઠ પ્રકારના મદની નાબૂદી માટે આઠમ આરાધવાની છે. શ્રાવકની અગિયાર પડિમા વહન કરવાના આશયથી અગિયારસ આરાધવાની છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ માટે ચૌદસ આરાધવાની છે.

આ પ્રમાણે પાંચમાંની કોઈપણ એક તિથિનું આરાધન કરનાર જીવ પૂર્વ દિવસે = અગાઉના દિવસે આરાધન કરવાનું છે તેનાં પરિજ્ઞામોના ઉદ્ધાસવાળો હોય છે. અને પાછળના દિવસે પૂર્વના દિવસમાં કરેલા વ્રતનિયમની અનુમોદનાવાળો હોય છે. દા.ત., આઠમની આરાધના કરતો જીવ સાતમ, આઠમ અને નોમ એમ ત્રણ દિવસ આરાધક બને છે. તેથી સદા આરાધક બનવાથી ગમે ત્યારે આયુષ્ય બંધાય છે, તો પણ શુભ જ બંધાય છે.

➤ **અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષ્યની ચર્ચા :**

બાંધેલું આયુષ્ય બે પ્રકારનું છે. (૧) અપવર્તનીય અને (૨) અનપવર્તનીય.

અપવર્તનીય એટલે જેટલાં વર્ષોનું બાંધ્યું હોય તેટલાં વર્ષો કરતાં વેળાસર ભોગવાઈ જાય તે. જેમકે વીજળીકરંટ, અગ્નિસ્નાન, એક્સિડંટ આદિ નિમિત્તોથી ૧૦૦ વર્ષનું બાંધેલું આયુષ્ય પણ ધારો કે ૬૦ મા વર્ષે તૂટી જાય તો ૬૦ થી ૧૦૦નું બાકી રહેલું આયુષ્ય ભેગું થઈને એકસાથે એક મિનિટમાં જ ભોગવાઈ જાય છે. તેને અપવર્તનીય આયુષ્ય કહેવાય છે.

આ અપવર્તનીય આયુષ્યમાં ભોગવવાનો કાળ ઓછો થાય છે. પરંતુ આયુષ્યકર્મ બાકી રહેતું નથી. જેમ ૧૦૦ ફૂટ લાંબું દોરડું એક છેડાથી સળગાવીએ અને એક ફૂટ બળતાં એક મિનિટ થતી હોય તો ૬૦ મિનિટમાં ૬૦ ફૂટ બળ્યા પછી ૬૦ થી ૧૦૦ ફૂટના દોરડાનું ગૂંચળું વાળી ભક્ષામાં નાખીએ તો ૬૦ થી ૧૦૦ ફૂટનું તે દોરડું ૧ મિનિટમાં બળી શકે છે. આ

દૃષ્ટાન્તમાં જેમ દોરું બળવાનું કામકાજ પૂરેપૂરું થયું છે, ફક્ત કાળ જ ટૂંકો થયો છે તેવી રીતે આયુષ્યકર્મ પૂરેપૂરું જ ભોગવાય છે. માત્ર ભોગવવાનો કાળ જ ટૂંકાય છે. આ ભવનું આયુષ્ય પૂરેપૂરું ભોગવીને જ જીવ મૃત્યુ પામે છે.

અનપવર્તનીય આયુષ્ય : જે આયુષ્યકર્મ જેટલું બાંધ્યું હોય તે આયુષ્યકર્મ તેટલા કાળ સુધી ભોગવાય, ગમે તેવા નિમિત્તો આવે પરંતુ ટૂંકા સમયમાં ન જ ભોગવાય તે અનપવર્તનીય આયુષ્યકર્મ, તીર્થંકર પરમાત્મા, ચકવર્તી, વાસુદેવો, બળદેવો, પ્રતિવાસુદેવો, તે જ ભવે મોક્ષે જનારા જીવો, યુગલિક મનુષ્ય તિર્યંચો, દેવતા અને નારકી-આટલા જીવોનું આયુષ્યકર્મ અનપવર્તનીય હોય છે. બાકીના મનુષ્ય તિર્યંચોનું આયુષ્ય અપવર્તનીય પણ હોય છે અને અનપવર્તનીય પણ હોય છે.

પ્રશ્ન : વીજળીના કરંટાદિ નિમિત્તથી ૬૦ થી ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય એકીસાથે મરતી વખતે ભોગવાઈ જાય, એટલે શું થતું હશે ? વધારે વેદના થતી હશે ? આટલું બધું આયુષ્યકર્મ ભેગું ભોગવે એટલે એકીસાથે શું અનુભવ થતો હશે ?

ઉત્તર : પીડા થવી એ આયુષ્યકર્મનો વિષય નથી, વેદનીયકર્મનો વિષય છે. આયુષ્યનો વિષય તો માત્ર ભવધારણીયતા (ભવમાં જિવાડવું એ જ) છે. જેથી જે આયુષ્યકર્મ આ આત્માને ૬૦ થી ૧૦૦ વર્ષ જિવાડનાર હતું તે જ આયુષ્ય ભેગું થઈ જવાથી ફક્ત હવે ૧ મિનિટ જ આ ભવમાં પકડી રાખે. ધારી રાખે. વધારે વખત ન રાખે એવો અર્થ કરવો. વધારે પીડા થવી તે આ કર્મનો વિષય નથી. વળી જે અપવર્તનીય (તૂટે એવું) આયુષ્ય હોય છે તે નિયમા 'સોપકમી' જ હોય છે. સોપકમી એટલે કોઈ ને કોઈ નિમિત્તોવાળું. નિમિત્તોથી તૂટવાવાળું અને અનપવર્તનીય જે જે આયુષ્યકર્મ હોય છે. તે તે સોપકમી અને નિરુપકમી એમ બે જાતનું હોય છે. ભલે તૂટવાવાળું ન હોય તો પણ નિમિત્તવાળું પણ હોય અને વિના નિમિત્તવાળું પણ હોય છે. દા.ત., ખંધકમુનિના શિષ્યો ગજસુકુમાલમુનિ ઇત્યાદિનું આયુષ્ય આટલું જ હતું. તદ્ભવ મોક્ષગામી હોવાથી તૂટ્યું નથી. પરંતુ ઘાણી અને માથા ઉપર આગની પાઘડી આદિ નિમિત્તો મળ્યાં છે, તેથી સોપકમી હતું અને તીર્થંકર

પરમાત્માનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય નિરૂપકમી હોય છે.

ગમે તેટલો ઝડપી જીવ મૃત્યુ પામે તો પણ પરભવનું આયુષ્ય બાંધીને પછી જ મરે છે. મરતાં પહેલા ક્યાં ઉત્પન્ન થવાનું છે તેનું આયુષ્ય બંધાઈ જ જાય છે. પછી જ મૃત્યુ થાય છે. જેમ સંસારમાં વરરાજાનો વરઘોડો ક્યાં ઊતરવાનો છે ? તે માંડવો નક્કી થયા પછી જ વરઘોડો ચડે છે. વળી એક ભવમાં આવતા એક જ ભવનું આયુષ્ય બંધાય છે.

(૬) નામકર્મ : જે કર્મથી આત્માને શરીર-ઈન્દ્રિયો રૂપ, રંગ, આદિની પ્રાપ્તિ થાય તે નામકર્મ કહેવાય છે. તેના કુલ ૬૭, ૯૩, ૧૦૩, ૪૨ ભેદો શાસ્ત્રોમાં આવે છે. આ કર્મ ચિતારા જેવું છે. જેમ ચિતારો રંગ-બેરંગી ચિત્રો ચીતરે છે. તેમ આ નામકર્મ પણ શરીરાદિના જુદા જુદા આકારો, રંગો વગેરે બનાવે છે. હજારો માણસો ભેગા થયા હોય તો પણ કોઈપણ માણસનું મોઢું કોઈની સાથે એકસરખું મળતું ન આવે. કંઈક તો અવશ્ય જુદું પડે જ તેથી ચિતારા જેવું છે. આ નામકર્મના ભેદ-પ્રતિભેદો ઘણા છે. તે સમજવા માટે પ્રથમ બે ભેદ છે.

- (૧) પિંડ પ્રકૃતિ : જેમાં બે-ચાર-પાંચ ભેદો સાથે સાથે હોય તે, તેવા ૧૪ ભેદો છે.
- (૨) પ્રત્યેક પ્રકૃતિ : જે એકેક જુદી જુદી જ પ્રકૃતિ હોય તે, તેના ૨૮ ભેદો છે.

પિંડપ્રકૃતિના ૧૪ ભેદો આ પ્રમાણે છે.

- (૧) ગતિ નામકર્મ : દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નરક એમ ચાર ભવોમાં જીવને જે કર્મ લઈ જાય, ભવ પ્રાપ્ત કરાવે, ભવ તરફ ગમન કરાવે તે ગતિમાન કર્મ. તેના ૪ ભેદ છે. દેવગતિ નામકર્મ, નરકગતિ નામકર્મ, તિર્યચગતિ નામકર્મ, મનુષ્ય ગતિ નામકર્મ.

પ્રશ્ન : ગતિ અને આયુષ્ય આ બેમાં તફાવત શું ?

ઉત્તર : ગતિ નામકર્મ ભવ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અને આયુષ્યકર્મ ભવમાં

જિવાડે છે.

(૨) જાતિ નામકર્મ : જે કર્મ જીવને એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય આદિની જાતિમાં લઈ જાય, જાતિ અપાવે તે જાતિનામ કર્મ. તેના પાંચ ભેદ છે.

(૧) એકેન્દ્રિય જાતિ, (૨) બેઈન્દ્રિય જાતિ, (૩) તેઈન્દ્રિયજાતિ (૪) ચરિન્દ્રિય જાતિ અને (૫) પંચેન્દ્રિય જાતિ.

(૩) શરીર નામકર્મ : જે કર્મથી જીવને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે શરીરનામકર્મ. તેના પણ પાંચ ભેદ છે. શરીર એટલે જે અવશ્ય નાશ પામે તે:

(૧) ઔદારિક શરીર : જે હાડમાંસ-રુધિરાદિથી બનેલું હોય, આ શરીર તિર્યચ મનુષ્યોને જ હોય છે. ઉદાર એટલે સૌથી મોટું આ શરીર છે. બીજો અર્થ ઉદાર એટલે વધારેમાં વધારે તેજસ્વી તીર્થંકર ભગવન્તાદિની અપેક્ષાએ આ શરીર તેજસ્વી હોય છે. અને ત્રીજો અર્થ ઉદાર એટલે દાનેશ્વરી. સૌથી મોટું દાન મોક્ષનું દાન. આ શરીર જ જીવને કરે છે માટે ઔદારિક કહેવાય છે.

(૨) વૈક્રિય શરીર : વિકાર કરે, નાનું-મોટું થાય, ભૂચર-ખેચર થાય, દૃશ્ય-અદૃશ્ય થાય એવું ફરતું શરીર તે વૈક્રિય શરીર, દેવતા અને નારકોને જન્મથી મરણ સુધી આ જ શરીર હોય છે. માટે ભવપ્રત્યયિક વૈક્રિય કહેવાય છે. જેમ પક્ષીને ભવના કારણે ઊડવાની શક્તિ મળે છે, માછલીને ભવના કારણે તરવાની શક્તિ મળે છે તેમ દેવ-નારકીને ભવના કારણે આ શરીર મળે છે. તથા મનુષ્ય-તિર્યચોને તપ-સ્વાધ્યાય આદિ ગુણોના નિમિત્તે આ શરીર મળે છે. માટે ગુણપ્રત્યયિક - લબ્ધિપ્રત્યયિક કહેવાય છે.

(૩) આહારક શરીર : ચૌદ પૂર્વ ભણેલા પૂર્વધર સાધુ મુનિ ભગવન્તો જ જ્યાં શાસ્ત્રમાં પોતાને સંદેહ પડે ત્યારે પ્રશ્નો પૂછવા માટે મહાવિદેહમાં વિચરતા તીર્થંકરાદિના દર્શનાર્થે આ શરીર બનાવે

છે તે આહારકં શરીર કહેવાય છે.

- (૪) તૈજસ શરીર : ખાધેલા આહારને જે શરીર પકાવે, ગરમી રાખે, તે તૈજસ શરીર છે. માણસ મૃત્યુ પામે ત્યારે જે શરીર ઠંડું પડી જાય છે. એનો અર્થ તૈજસ-ગરમી જે હતી તે જીવની સાથે ચાલી ગઈ. તે તૈજસ શરીર છે.
- (૫) કાર્મણ શરીર : બાંધેલાં કર્મોનું બનેલું જે શરીર તે કાર્મણ શરીર.
- (૪) અંગોપાંગ નામકર્મ : ઉપર સમજાવેલાં પાંચ શરીરોમાંથી ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક આ ત્રણ શરીરને જ અંગોપાંગ વગેરે અવયવો છે. માટે (૧) ઔદારિક અંગોપાંગ, (૨) વૈક્રિય અંગોપાંગ (૩) આહારક અંગોપાંગ એમ ત્રણ અંગોપાંગ છે.
- (૫) સંઘાતન નામકર્મ : જેમ દંતાલી ખેતરમાં ઘાસ એકઠું કરે છે તેમ જે કર્મ ઔદારિકાદિ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોને એકઠાં કરી આપે તે સંઘાતન નામકર્મ તે શરીરના નામે જ ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારકાદિ એમ પાંચ પ્રકારના છે.
- (૬) બંધન નામકર્મ : શરીરરૂપે બનેલાં પુદ્ગલોની સાથે પ્રતિદિન અંદર ઉમેરાતા ઔદારિકાદિના પુદ્ગલોને જે કર્મ શરીર સાથે એકમેક કરી એકરૂપ બનાવે તે બંધન નામકર્મ. તે પણ ઔદારિકાદિ નામે પાંચ પ્રકારે છે.
- (૭) સંઘયણ નામકર્મ : સંઘયણ એટલે હાડકાંનો બાંધો-રચના-મજબૂતાઈ મનુષ્ય તિર્યચોને જ હોય છે. તેના ૬ ભેદો છે. (૧) વજ્ર ઋષભ નારાય (૨) ઋષભ નારાય (૩) નારાય (૪) અર્ધ નારાય (૫) કીલીકા (૬) છેવટૂં. તે છએ સંઘયણનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. : જેમ માંકડાનું બચ્ચું એની માતાના પેટે એવું વળગે છે કે તે છલંગ મારી એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષ ઉપર કૂદે તો પણ પડે નહીં. ઊછળતી વખતે આ બચ્ચું ઊંધું થઈ જાય છે છતાં પડતું નથી. તેવા બંધને મર્કટબંધ કહેવાય છે. નારાય શબ્દનો અર્થ આવો મર્કટબંધ થાય છે. જેમના શરીરમાં આવા મર્કટબંધની જેમ હાડકાં એકબીજામાં સામસામાં ગોઠવાયેલાં હોય તેના જેવી મજબૂતાઈ હોય, તે ત્રીજું

નારાય સંઘયણ કહેવાય છે. જેના શરીરમાં મર્કટબંધ અને તેના ઉપર પાટો મજબૂત વીટિલો હોય તેના જેવી મજબૂતાઈ હોય, તે બીજું ઋષભનારાય. ઋષભ એટલે પાટો, નારાય એટલે મર્કટબંધ. તથા જે બે હાડકાંની વચ્ચે મર્કટબંધ હોય તેની ઉપર પાટો વીટિલો હોય અને તેના ઉપર ખીલી મારેલી હોય તેના જેવી મજબૂતાઈ જે હાડકામાં હોય તે વજ્રઋષભ નારાય પ્રથમ સંઘયણ કહેવાય છે.

- (૧) વજ્ર = ખીલી, ઋષભ = પાટો, નારાય = મર્કટબંધ આ ત્રણે વસ્તુઓ હોય તેવી હાડકાંની મજબૂતાઈ જ્યાં હોય ત્યાં પ્રથમ સંઘયણ.
- (૨) ઋષભનારાય : ખીલી વિના માત્ર પાટો અને મર્કટબંધ બે હોય અને તેના જેવી મજબૂતાઈ જે હાડકામાં હોય તે બીજું ઋષભનારાય સંઘયણ.
- (૩) નારાય : કેવળ ફક્ત મર્કટબંધના જેવી મજબૂતાઈ હોય તે ત્રીજું સંઘયણ.
- (૪) અર્ધનારાય : જે બે હાડકાંમાંનું એક હાડકું બીજા હાડકાની આરપાર વીંટળાયેલું હોય અને બીજી બાજુ ખુલ્લું હોય એવું સંઘયણ તે અર્ધનારાય.
- (૫) કીલીકા : જે બે હાડકાંની વચ્ચે મર્કટબંધ ન હોય પરંતુ ફક્ત ખીલી જ મારેલી હોય - સાંડસીની જેમ તે કીલીકા સંઘયણ.
- (૬) છેવટું સંઘયણ : જ્યાં બે હાડકાં માત્ર અડીને જ રહેલાં હોય - બીજી કોઈ પણ જાતની મજબૂતાઈ ન હોય તે છટું 'છેવટું' અથવા 'છેદસ્પૃષ્ટ' સંઘયણ કહેવાય છે. છેદ = છેડા, સ્પૃષ્ટ = અડેલા છે જ્યાં તે છેવટું. આ પ્રમાણે સંઘયણ નામકર્મ છ પ્રકારનાં છે
- (૮) સંસ્થાન નામકર્મ : સંસ્થાન એટલે શરીરની રચના, શરીરનો આકાર. તેના પણ ૬ ભેદો છે. તે ભેદોનાં નામો તથા અર્થો આ પ્રમાણે છે.
- (૯) સમચતુરસ્ર : ચારે ખૂણા જેના સરખા છે. (૧) જમણા ઢીંચણથી

ડાબો ખભો (૨) ડાબા ઢીંચણથી જમણો ખભો, (૩) કપાળથી પલોઢીનો મધ્ય ભાગ (૪) બે ઢીંચણ વચ્ચેનો ભાગ - આ ચારે ખૂણાનું અંતર જ્યાં સરખું હોય તે.

- (૨) ન્યગ્રોધ પરિમંડળ : ન્યગ્રોધ એટલે વડવૃક્ષ. જેમ વડલાનું ઝાડ ઉપરથી શોભાવાળું છે અને નીચેથી વડવાઈઓના કારણે શોભા વિનાનું છે તેવી રીતે જે શરીરોમાં નાભિની ઉપરનો ભાગ શોભાવાળો અને નીચેનો ભાગ શોભા વિનાનો છે તે બીજું સંસ્થાન. અહીં શોભા એટલે પ્રમાણસર હોય તે.
- (૩) સાદિ સંસ્થાન : બીજા સંસ્થાનથી વિપરીત, શાલ્મલી વૃક્ષ જેવું. નાભીથી નીચેના અવયવો પ્રમાણસરના હોય અને નાભિથી ઉપરના અવયવો બીજા પ્રમાણસરના હોય તે સાદિ.
- (૪) વામન સંસ્થાન : જે શરીરમાં હાથ, પગ, માથું અને પેટે આ ચાર અવયવો જ પ્રમાણસરના હોય બાકીના અવયવો પ્રમાણ વિનાના હોય તે ચોથું વામન સંસ્થાન.
- (૫) કુબ્જ સંસ્થાન : જે ચોથાથી વિપરીત, અર્થાત્ હાથ, પગ, માથું અને પેટ આ ચાર અવયવો જેના પ્રમાણ વિનાના હોય અને બાકી અવયવો પ્રમાણવાળા હોય તે કુબ્જ સંસ્થાન.
- (૬) હુંડકસંસ્થાન સર્વે અવયવો જેના પ્રમાણ વિનાના જ હોય તે હુંડક-સંસ્થાન. આ પ્રમાણે આ શરીરમાં છ જાતનાં સંસ્થાન પ્રાપ્ત થાય તે ૬ જાતનાં સંસ્થાન નામકર્મ.
- (૯) વર્ણ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવને પોતાના શરીરમાં કાળો, નીલો, ઘોળો, પીળો અને લાલ રંગ ચામડી આદિનો પ્રાપ્ત થાય તે વર્ણ નામકર્મ. તેના પાંચ ભેદ છે. કાળા આદિ વર્ણોનાં. નામ ઉપરથી જ (૧) કૃષ્ણ (૨) નીલ (૩) શ્વેત (૪) પીત અને (૫) રક્ત.
- (૧૦) ગંધ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી શરીરમાં સુગંધ અથવા દુર્ગંધ પ્રાપ્ત થાય તે ગંધ નામકર્મ. તેના બે ભેદો છે. (૧) સુરભિ (૨) દુરભિ.

(૧૧)રસ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી શરીરમાં માંસાદિ પદાર્થોનો રસ-સ્વાદ પ્રાપ્ત થાય તે રસ નામકર્મ. તેના પણ પાંચ ભેદો છે. (૧) તિક્ત (૨) કટુ (૩) કષાય (૪) આમ્લ (૫) મધુર.

(૧૨)સ્પર્શ નામકર્મ : શરીરની ચામડીનો સ્પર્શ મુલાયમ આદિ પ્રાપ્ત થાય તે. તેના આઠ ભેદો છે. (૧) ગુરુ, (૨) લઘુ, (૩) શીત, (૪) ઉષ્ણ, (૫) સ્નિગ્ધ, (૬) રુક્ષ, (૭) મૃદુ, (૮) કર્કશ વગેરે.

(૧૩)આનુપૂર્વી નામકર્મ : જીવ એક ભવ પૂરો કરીને જ્યારે બીજા ભવમાં જતો હોય ત્યારે પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન તરફ જીવને જે વાળે, વળાંક આપે તે ગાડે જોડેલાં બળદની નાથની જેમ આનુપૂર્વી કર્મ કહેવાય છે. તેના ચાર ભેદો છે. દેવાનુપૂર્વી, નરકાનુપૂર્વી, તિર્ય્યાનુપૂર્વી, મનુષ્યાનુપૂર્વી.

(૧૪)વિહાયોગતિ નામકર્મ : વિહાયો = આકાશ, ખુલ્લી જગ્યા, તેમાં પગની જે ચાલ તે વિહાયોગતિ. જેમના પગની ચાલ હાથી અને હંસની જેમ માનવંતી, મોભાવાળી હોય તે શુભવિહાયોગતિ અને જેમના પગની ચાલ ઊંટ અને ગઘેડાની જેમ અશુભ હોય તે અશુભ વિહાયોગતિ એમ બે ભેદ છે.

આ પ્રમાણે ચૌદ પિંડ પ્રકૃતિઓના અર્થપૂર્ણ કર્યા.

હવે પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ ૨૮ છે. તેના અર્થ સમજાવાય છે. તે આ પ્રમાણે

(૧) પરાઘાત નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી માણસનો એવો પ્રભાવ થાય કે સામેનો બળવાન માણસ અને વિરોધી માણસ પણ દબાઈ જાય. તે પરાઘાત નામકર્મ.

(૨) ઉશ્વાસ નામકર્મ : જીવ સુખે સુખે શ્વાસ લઈ શકે તેવા શ્વાસની લબ્ધિ તે શ્વાસોશ્વાસ.

(૩) આતપ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવનું શરીર ઠંડું હોય પરંતુ પ્રકાશ ગરમ હોય, જગતને ગરમી આપે તે આતપ નામકર્મ. આ કર્મનો ઉદય સૂર્યના વિમાનમાં જે રત્નો છે. તે રત્નોમાં જે પૃથ્વીકાયના જીવો છે, તેઓને જ હોય છે. બાકીના જીવોને આતપ

નામકર્મ હોતું નથી.

- (૪) ઉદ્યોત નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવનું શરીર ઠુંડું હોય અને પ્રકાશ પણ જગતને ઠંડો આપે તે ઉદ્યોત નામકર્મ. આ કર્મનો ઉદય ચન્દ્ર-ગ્રહ-નક્ષત્ર અને તારાનાં વિમાનોમાં જે પૃથ્વીકાય જીવો છે, તેઓને હોય છે.
- (૫) અગુરુલઘુ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવને પોતાનું શરીર ન ભારે લાગે અને ન હલકું લાગે. શરીરનું વજન ન લાગે તે અગુરુલઘુ નામકર્મ.
- (૬) તીર્થંકર નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ ત્રણે જગતને પૂજનિક બને, યોગીસ અતિશયની સમૃદ્ધિવાળો બને તે તીર્થંકર નામકર્મ.
- (૭) નિર્માણ નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવના શરીરના અવયવો બધા પોતપોતાના સ્થાને બરોબર ગોઠવાય તે નિર્માણ નામકર્મ.
- (૮) ઉપઘાત નામકર્મ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ પોતાના જ શરીરના અવયવોથી પોતે દુઃખી થાય, એવી શરીરમાં જે વિચિત્રતા પ્રાપ્ત થાય તે ઉપઘાત; જેમ કે રસોળી, ખૂંધ, ડબલ દાંત, કોઢ, તલ વગેરે. આ આઠ એકેક પ્રકૃતિઓ હોવાથી પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. હવે પછી જે ૨૦ પ્રકૃતિઓ સમજાવાય છે તેમાં ૧૦ શુભ અને ૧૦ અશુભ એમ સામસામે જોડકારૂપ હોવાથી વીસ પ્રકૃતિઓ સાથે જ સમજાવવામાં આવે છે.

૧-૨ : ત્રસ અને સ્થાવર : સુખદુઃખના સંજોગોમાં ઈચ્છા પ્રમાણે હરીફરી શકે તેને ત્રસ કહેવાય છે. અને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ન હાલીચાલી શકે તે સ્થાવર.

૩-૪ : બાદર અને સૂક્ષ્મ : જીવનું શરીર મોટું મળે જે આંખે જોઈ શકાય તે બાદર અને આવું સૂક્ષ્મ શરીર મળે કે જે આંખે ન જોઈ શકાય તે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે.

૫-૬ : પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા : જીવને આહારાદિ જે છ પર્યાપ્તિઓ છે તે પૂર્ણ કરી શકે તે પર્યાપ્તા અને પૂર્ણ ન કરી શકે તે અપર્યાપ્તા કહેવાય છે.

૭-૮ : પ્રત્યેક અને સાધારણ : જે જીવવાર સૌને જુદું જુદું શરીર મળે તે પ્રત્યેક નામકર્મ અને અનંતા જીવો વચ્ચે એક જ શરીર મળે તે સાધારણ.

૯-૧૦: સ્થિર અને અસ્થિર : શરીરમાં દાંત-હાડકાં વિગેરે અવયવો સ્થિર પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્થિરનામકર્મ, અને જીભ, પાંપણ વિગેરે ચલિત પ્રાપ્ત થાય તે અસ્થિર.

૧૧-૧૨: શુભ અને અશુભ : શરીરમાં નાભિથી ઉપરના અવયવો સ્વાભાવિક રીતે જ શુભ પ્રાપ્ત થાય કે જેનો સ્પર્શ બીજાને આનંદકારી બને તે શુભ. અને નાભિથી નીચેના અવયવો અશુભ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે પગ આદિના સ્પર્શથી જીવને દુઃખ થાય છે. તે અશુભ નામકર્મ.

૧૩-૧૪: સૌભાગ્ય અને દૌર્ભાગ્ય : ઓછું કામ કરવા છતાં જીવ બીજાને વહાલો લાગે તે સૌભાગ્ય અને વધુ કામકાજ કરે છતાં જીવ બીજાને વહાલો ન લાગે તે દૌર્ભાગ્ય નામકર્મ કહેવાય છે.

૧૫-૧૬: આદેય અને અનાદેય : આપણું બોલેલું વચન લોકો જલ્દી ગ્રહણ કરે તે આદેય અને યુક્તિપૂર્વકનું બોલેલું હોવા છતાં જે વચન લોકો ગ્રાહ્ય ન કરે તે અનાદેયનામ કર્મ.

૧૭-૧૮: સુસ્વર અને દુઃસ્વર : પ્રાણીનો સ્વર કોયલ જેવો મધુર પ્રાપ્ત થાય તે સુસ્વર અને ગધેડા-ઉટ જેવો ખરાબ સ્વર મળે તે દુઃસ્વરનામ

૧૯-૨૦: યશ અને અયશનામકર્મ : જીવની ચારે દિશામાં પ્રસિદ્ધિ ગુણગાન થાય તે યશનામકર્મ અને જીવ સારું કામકાજ કરે છતાં લોકો પ્રશંસે નહીં. લોકોને ગમે નહીં તે અયશનામકર્મ.

આ પ્રમાણે નામકર્મની પ્રકૃતિઓના અર્થ સમજાવ્યા તેમાં નામકર્મની ૪૨-૯૩-૧૦૩-૬૭ એમ ચાર જાતનો આંક બનાવવામાં આવે છે. ૧૪ પિંડપ્રકૃતિઓ + ૮ પ્રત્યેક + ૧૦ ત્રસદશકશુભ + ૧૦ સ્થાવર દશક અશુભ = ૪૨.

હવે ૧૪ પિંડપ્રકૃતિઓના પાછળ સમજાવ્યા મુજબ પેટાભેદો જો ગણવામાં

આવે તો ગતિ ૪ / જાતિ ૫/શરીર ૫/અંગોપાંગ ૩/સંઘાતન ૫/બંધન ૫/સંઘયણ ૬/સંસ્થાન ૬/વર્ણ ૫/ગંધ ૨/રસ ૫/સ્પર્શ ૮/આનુપૂર્વી ૪/વિહાયોગતિ ૨, એમ કુલ ૧૪ પિંડપ્રકૃતિઓના ૬૫ ભેદો થાય છે. તે ૬૫ ઉત્તરભેદો + ૮ પ્રત્યેક + ૧૦ ત્રસદશક + ૧૦ સ્થાવર દશક = ૯૩ પ્રકૃતિઓ.

કેટલાક આચાર્યો પાંચ બંધનને બદલે પંદર બંધન માને છે. તેથી ૧૦ પ્રકૃતિઓનો આંક વધારે થાય છે. એટલે ૯૩ ને બદલે ૧૦૩ ગણાય છે.

પ્રશ્ન : પંદર બંધનો કેવી રીતે થાય છે ?

ઔદારિક શરીરની સાથે ૪, વૈક્રિય શરીરની સાથે ૪, આહારક શરીરની સાથે ૪, તેજસ શરીરની સાથે ૨, અને કાર્મણ શરીરની સાથે ૧ એમ કુલ ૧૫ થાય છે.

(૧) ઔદારિક ઔદારિક બંધન (૨) ઔદારિક તેજસ બંધન (૩) ઔદારિક કાર્મણ બંધન અને (૪) ઔદારિક તેજસ કાર્મણ બંધન (૫) વૈક્રિય વૈક્રિય બંધન (૬) વૈક્રિય તેજસ બંધન (૭) વૈક્રિય કાર્મણ બંધન અને (૮) વૈક્રિય તેજસ કાર્મણ બંધન (૯) આહારક આહારક બંધન (૧૦) આહારક તેજસ બંધન (૧૧) આહારક કાર્મણ બંધન (૧૨) આહારક તેજસ કાર્મણ બંધન (૧૩) તેજસ તેજસ બંધન (૧૪) તેજસ કાર્મણ બંધન અને (૧૫) કાર્મણ કાર્મણ બંધન.

આ પ્રમાણે જે આચાર્યો ૧૫ બંધન સ્વીકારે છે. તેમના મતે પિંડપ્રકૃતિઓના ભેદ ૬૫ને બદલે ૭૫ થાય છે. તેથી ૭૫ + ૮ + ૧૦ + ૧૦ મેળવતાં ૧૦૩ ભેદો થાય છે. નામકર્મના ૬૭ ભેદો આ પ્રમાણે છે.

ચૌદ પિંડ પ્રકૃતિઓના જે પાંચ બંધન ગણતાં ૯૩ ભેદો પૂર્વે કહ્યા છે. તેમાંથી પાંચ બંધન અને પાંચ સંઘાતન શરીરના નામવાળા જ છે. તથા શરીરની સાથે સંબંધવાળા છે. એટલે શરીરમાં જ ગણી લેવાના છે. તેથી ૧૦ જુદાં ગણવા નહીં. તથા વર્ણ ૫/ગંધ ૨ / રસ ૫ / સ્પર્શ ૮ એમ જે ૨૦ ભેદો કહ્યા છે, તેને બદલે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એમ ચાર જ મુળભેદ ગણવા. તેથી ૧૬ બીજા પણ ઓછા કરવા તેથી ૯૩ માંથી ૧૦ + ૧૬ = ૨૬ ભેદો ઓછા કરતા નામકર્મના ૬૭ ભેદો થાય છે.

નામકર્મમાં બંધમાં ૬૭ ભેદો ગણાય છે. ઉદય- ઉદીરણમાં પણ ૬૭

ભેદો ગણાય છે. પરંતુ સત્તામાં ૯૩/૧૦૩ ભેદો ગણાય છે. આ પ્રમાણે ૬૭-૯૩-૧૦૩ એમ ત્રણ આંકનો વ્યવહાર થાય છે. ૪૨ના આંકનો વ્યવહાર થતો નથી. પરંતુ ૪૨નો આંક ૬૭-૯૩-૧૦૩ એ ત્રણ આંક નીપજાવવા માટે બનાવેલ છે. નામકર્મના સર્વ ભેદોની સંક્ષેપમાં રૂપરેખા આ પ્રમાણે છે.

૪ ગતિ	૫ વર્ણ	૧ પરાધાત
૫ જાતિ	૨ ગંધ	૨ ઉચ્ચાસ
૫ શરીર	૫ રસ	૩ આતપ
૩ અંગોપાંગ	૮ સ્પર્શ	૪ ઉદ્યોત
૫ બંધન	૪ આનુપૂર્વી	૫ અગુરુલઘુ
૫ સંઘાતન	૨ વિહાયોગતિ	૬ તીર્થંકર
૬ સંઘયજ્ઞ	---	૭ નિર્માણ
૬ સંસ્થાન	૬૫ પિંડપ્રકૃતિ	૮ ઉપધાત

૧ ત્રસ	સ્થાવર	
૨ બાદર	સૂક્ષ્મ	૬૫
૩ પર્યાપ્ત	અપર્યાપ્ત	૮
૪ પ્રત્યેક	સાધારણ	૧૦
૫ સ્થિર	અસ્થિર	૧૦
૬ શુભ	અશુભ	---
		૯૩

૭ સૌભાગ્ય	દૌર્ભાગ્ય	
૮ સુસ્વર	દુસ્વર	૫ બંધન
૯ આદેય	અનાદેય	૫ સંઘાતન
<u>૧૦ યશ</u>	<u>અયશ</u>	<u>૧૬ વર્ણાદિ</u>
૧૦	૧૦	૬૭

નામકર્મના ઉપર મુજબ ૬૭ ભેદોમાંથી પુણ્યતત્ત્વમાં ૩૭ ભેદો આવે છે. અને પાપ તત્ત્વમાં ૩૪ ભેદો આવે છે. વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ પુણ્ય અને પાપ બંનેમાં આવે છે. એટલે કુલ ભેદો ૬૭ને બદલે ૩૭ + ૩૪ =

૭૧ ભેદો થાય છે.

સરળ સ્વભાવ અને સંસારની આસક્તિ ઓછી, રુદ્ધિની તથા શરીરના સુખ શૈલ્યપણાની અને ખાવાપીવાની આસક્તિ જેને ઓછી હોય તે જીવ નામકર્મની પુણ્યતત્ત્વમાં આવતી ૩૭ પ્રકૃતિઓ બાંધે છે. અને વક્ત્રસ્વભાવવાળો જીવ, ખાવાપીવા, પૈસા, અને શરીરાદિની ઘણી જ મમતાવાળો જીવ નામકર્મની પાપતત્ત્વમાં આવતી ૩૪ પ્રકૃતિઓ બાંધે છે.

હવે નામકર્મનું સ્વરૂપ પૂર્ણ કરીને ગોત્ર કર્મ સમજાવીશું.

(૭) ગોત્ર કર્મ :

જીવ જે કર્મના ઉદયથી ઊચ્ચકુલોમાં અને નીચ કુલોમાં જન્મ ધારણ કરે તે ગોત્રકર્મ. તેના ૨ ભેદો છે. (૧) ઉચ્ચગોત્ર અને (૨) નીચગોત્ર. ઊંચા પ્રશંસીય અને સંસ્કારી કુલોમાં આત્માનો જે જન્મ થાય તે ઉચ્ચગોત્ર. નીચા તુચ્છ, બીન સંસ્કારી કુલોમાં આત્માનો જે જન્મ થાય તે નીચ ગોત્ર. આ ગોત્ર કર્મ કુંભાર જેવું છે. જેમ કુંભાર સારો ઘડો પણ બનાવે છે કે જે ઘટ કુંભસ્થાપનાદિ શુભ કામમાં વપરાય છે. તથા ખરાબ ઘટ પણ બનાવે છે કે જે ઘટ મદિરાદિ ભરવામાં વપરાય છે. તેવી રીતે ગોત્રકર્મ પણ જીવને ઊંચા નીચા ઘરોમાં લઈ જાય છે, માટે ગોત્રકર્મ કુંભાર જેવું છે.

પોતાની નિન્દા અને પરની પ્રશંસા કરનારો જીવ, તથા ગુણોને જ જોનારો જીવ, તથા અભિમાનાદિથી રહિત જીવ, અને જિનેશ્વરાદિની ભક્તિ કરનારો આત્મા ઉચ્ચગોત્ર કર્મ બાંધે છે. અને તેનાથી વિપરીત વર્તન કરનારો જીવ એટલે કે પોતાની પ્રશંસા અને બીજાની નિન્દા કરનારો જીવ, તથા બીજાના દોષો જ જોનારો અને અભિમાનાદિથી ભરેલો આત્મા નીચગોત્રકર્મ બાંધે છે.

(૮) અંતરાય કર્મ :

દાનાદિ આપતાં આત્માને જે રુકાવટ કરે - વિઘ્નભૂત બને તે અંતરાયકર્મ કહેવાય છે. તેના પાંચ ભેદો છે. (૧) દાનાન્તરાય (૨) લાભાન્તરાય (૩) ભોગાન્તરાય (૪) ઉપભોગાન્તરાય (૫) વીર્યાન્તરાય.

(૧) આપણી પાસે સંપત્તિ હોય, યોગ્ય પાત્ર લેવા માટે આવ્યાં હોય, દાનનું ફળ આપણે જાણતા હોઈએ છતાં આપવાનું મન જ ન

થાય તે દાનાન્તરાય.

- (૨) દાનેશ્વરીને ઘેર લેવા જઈએ, વિનયથી માગણી કરીએ છતાં આપણને પ્રાપ્ત ન થાય, અને પ્રાપ્ત થાય તો ઢોળાઈ જાય, લૂંટાઈ જાય તે લાભાન્તરાય.
- (૩) એક વખત ભોગવાય એવી જે વસ્તુઓ તે ભોગ જેમકે રાંધેલું અનાજ, ફુટ તે ઘરમાં હોવા છતાં માંદગી-અપચો અજીર્ણ અથવા તેવા પ્રકારના રોગાદિના કારણે આપણે ખાઈ-પી ન શકીએ તે ભોગાન્તરાય.
- (૪) વારંવાર વપરાય એવી જે વસ્તુઓ તે ઉપભોગ. જેમ કે કપડાં, સ્ત્રી, અલંકાર આદિ, તે બધું હોવા છતાં શરીર એવા રોગોથી ઘેરાયેલું હોય કે તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ ન કરી શકીએ તે ઉપભોગાન્તરાય.
- (૫) યુવાવસ્થાદિ હોવા છતાં આત્મા શરીરથી દુર્બળ બને તે વીર્યાન્તરાય કર્મ.

આ અંતરાયકર્મ 'ભંડારી' જેવું છે. મંત્રી જેવું છે. જેમ મંત્રી માલિકને આડુંઅવળું સમજાવે કે જેથી માલિકની દાનાદિ આપવાની ઈચ્છા હોવા છતાં આપી ન શકે તેમ અન્તરાય કર્મના ઉદયથી જીવ દાનાદિ આપી શકતો નથી. જિનેશ્વર પરમાત્મા, કેવલી પરમાત્મા, સાધુસંતો, મહાત્મા પુરુષો આદિની સેવા-પૂજન-ભક્તિનો નિષેધ કરનારા, અને હિંસા, જૂઠ-ચોરી-મૈથન તથા પરિગ્રહ આદિ પાપોમાં જ આસક્ત રહેનારા જીવો આ અંતરાયકર્મ બાંધે છે અને જિનેશ્વર પરમાત્મા આદિની સેવા-પૂજન-ભક્તિ કરનારા જીવો તથા હિંસાદિનો નિષેધ કરનારા જીવો આ અંતરાયકર્મ તોડે છે.

આ પ્રમાણે આત્મા આઠ પ્રકારનાં કર્મો બાંધે છે. આયુષ્યકર્મ ભવમાં એક જ વાર બંધાય છે. અને શેષ સાત કર્મો આત્મા સમયે સમયે બાંધે છે. આયુષ્યકર્મ સાત ગુણઠાણા સુધી જ બંધાય છે. મોહનીયકર્મ નવમા ગુણઠાણા સુધી જ બંધાય છે. વેદનીયકર્મ તેરમા ગુણઠાણા સુધી બંધાય છે અને શેષ સર્વે કર્મો દસમા ગુણઠાણા સુધી બંધાય છે.

બંધ, ઉદય, ઉદીરણા અને સત્તામાં કર્મોની વિવક્ષા સંખ્યામાં ઓછીવત્તી

પૂર્વાચાર્યોએ વિવક્ષી છે. તેની સમજ આ પ્રમાણે છે.

➤ વિશેષતા

નંબર	કર્મનું નામ	બંધમાં	ઉદયમાં	ઉદીરાણામાં	સત્તામાં	પુણ્ય	પાપ
૧.	જ્ઞાનાવરણીયકર્મ	૫	૫	૫	૫	×	૫
૨.	દર્શનાવરણીયકર્મ	૯	૯	૯	૯	×	૯
૩.	વેદનીયકર્મ	૨	૨	૨	૨	૧	૧
૪.	મોહનીયકર્મ	૨૬	૨૮	૨૮	૨૮	×	૨૬
૫.	આયુષ્યકર્મ	૪	૪	૪	૪	૩	૧
૬.	નામકર્મ	૬૭	૬૭	૬૭૯૩/૧૦૩		૩૭	૩૪
૭.	ગોત્રકર્મ	૨	૨	૨	૨	૧	૧
૮.	અંતરાય કર્મ	૫	૫	૫	૫	×	૫
	કુલ સંખ્યા	૧૨૦	૧૨૨	૧૨૨	૧૪૮	૪૨	૮૨
					૧૫૮		

આઠે કર્મો જીવ જેમ અશુભ પરિણામ આવે તો બાંધી શકે છે. તેમ સારા પરિણામ આવે તો તોડી શકે છે. સર્વે કર્મો ભોગવવાં જ પડે એવો નિયમ નથી. નિર્જરા પણ થાય છે, તેથી જ જીવ મોક્ષે પણ જાય છે. કર્મો પ્રદેશોદયથી ભોગવવા જ પડે છે. પરંતુ રસોદયથી ભોગવવાં જ પડે એવો નિયમ નથી, તેથી તે કર્મને તોડવા પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ.

આ આઠે કર્મોનું સ્વરૂપ સામાન્ય રૂપરેખા માત્રથી સમજાવ્યું છે. વિશેષ વર્ણન બીજાં પુસ્તકો વખતે લખીશું.

જૈન દર્શનનો અનેકાન્તવાદ અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ

તીર્થંકર પરમાત્માઓ જ્યારે જ્યારે કેવળજ્ઞાન પામીને પ્રથમ દેશના આપે છે. ત્યારે ગણધરભગવંતોને 'ઉપનેઈવા, ધુવેઈ વા, વિગમેઈવા' એવાં ત્રણ પદો સમજાવે છે. તેનો અર્થ એ છે કે આ જગતના તમામ પદાર્થો ઉત્પન્ન થવાવાળા છે. નાશ પામવાવાળા છે. અને ધ્રુવ રહેવાવાળા છે. ઉત્પન્ન થાય તથા વ્યય થાય એટલે અનિત્ય છે. અને ધ્રુવ રહે છે એટલે નિત્ય રહે છે. અર્થાત્ સર્વે પદાર્થો નિત્યાનિત્ય છે.

જેમ કે આત્મા એકભવ પૂર્ણ કરીને બીજા ભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બીજો ભવ પૂર્ણ કરીને ત્રીજા ભવમાં જાય છે. નવા નવા ભવોની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિ

અને વિનાશવાળો છે. પરંતુ દરેક ભવોમાં આત્મા તેનો તે જ રહે છે. એવી જ રીતે એક ભવમાં પણ બાલ્ય, યુવા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં અવસ્થાથી બદલાતો છે. અને પુરુષ પણ તેનો તે જ છે, માટે ધ્રુવ છે.

યુવાવસ્થામાં વર્તતો પુરુષ બાલ્યાવસ્થાના ચરિત્રથી શરમાય છે. અને ભાવિની વૃદ્ધાવસ્થાના સુખ માટે પ્રયત્નશીલ છે. એનો અર્થ એ છે કે ત્રણે અવસ્થામાં આત્મા દ્રવ્ય તેનું તે છે. ધ્રુવ છે. જો બીજો જ આત્મા બનતો હોય તો શેનો શરમાય? માટે ધ્રુવ પણ છે. તેમજ યુવાવસ્થામાં બાલ્યાવસ્થાના કાર્યો નથી કરતો તેથી બદલાયો પણ છે. તેથી અનિત્ય પણ છે.

સોનાનું કુંડું ભંગાવી કુંડલ બનાવ્યું તેમાં કડાપણાનો વિનાશ, કુંડલપણાની ઉત્પત્તિ અને સોનાપણાની બંને અવસ્થામાં ધ્રુવતા પણ રહેલી છે. શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટાંતો આવે છે કે એક બાળક સોનાના કડાનો અર્થાં હતો તેથી સોનાના કડાથી તે રમતો હતો. તેને કડાથી રમતો જોઈ બીજા બાળકે કુંડળથી રમવાનો ક્લેશ કર્યો. આ બંને બાળકના પિતા પાસે બીજા સોનાની જોગવાઈ ન હતી. તેથી પિતા બંને બાળકને લઈને સોની પાસે કુંડું ભંગાવી પોતાના તે જ સોનામાંથી બીજા બાળકના આત્માની શાન્તિને માટે કુંડલ બનાવવાનો આદેશ આપે છે. સોની જેમ જેમ કુંડું ભંગી કુંડલ બનાવે છે તેમ તેમ પ્રથમ બાળક રડે છે. કારણ કે તે પોતાના ઈષ્ટ કડા પર્યાયનો નાશ દેખે છે. બીજો બાળક હર્ષ પામે છે કારણ કે તે પોતાના ઈષ્ટ કુંડલ પર્યાયનો ઉત્પાદ દેખે છે. પિતા ઉદાસીન મધ્યસ્થ રહે છે. કારણ કે તે તો કડા અને કુંડલ એમ બન્ને પર્યાયોમાં પોતાના સોના દ્રવ્યની ધ્રુવતા જ દેખે છે. દૂધથી દહીં બને છે. ત્યારે દૂધનો વિનાશ થાય છે. દહીંનો ઉત્પાદ થાય છે અને ગોરસ પણ તે દ્રવ્ય ધ્રુવ રહે છે. એટલા જ માટે ‘આજનો દિવસ દૂધ જ પીવું’ એવો નિયમ જોણે લીધો હોય તે આત્મા દહીં જમતો નથી. અને આજનો દિવસ દહીં જ જમવું. એવા નિયમવાળો આત્મા દૂધ પીતો નથી. તથા આજનો દિવસ ‘અગોરસ જ લેવું’ અર્થાત ગાયનું દૂધ અને દૂધથી બનેલું ન લેવું. એવા નિયમવાળો દૂધ, દહીં બન્ને ખાતો નથી. તેથી દૂધનો નાશ, દહીંનો ઉત્પાદ અને ગોરસની ધ્રુવતા રહેલી છે. આ પ્રમાણે જગતના સર્વે પદાર્થો ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવતાવાળા છે.

અહીં કેટલાક એવી શંકા કરે છે કે નિત્ય અને અનિત્ય બંને શબ્દો

પરસ્પર વિરોધી છે. માટે એકસ્થાને વિરોધી એવા નિત્યાનિત્ય બંને સાથે કેવી રીતે રહે ? જેમ અંધકાર હોય ત્યાં પ્રકાશ ન હોય અને પ્રકાશ હોય ત્યાં અંધકાર ન હોય તે બંને પરસ્પર વિરોધી હોવાથી સાથે રહેતા નથી. તેવી રીતે નિત્ય-અનિત્ય વિગેરે સાથે કેમ રહે ?

ઉત્તર : ઉપર ઉપરની દૃષ્ટિથી વિરોધ લાગે. પરંતુ થોડીક સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ ચલાવીએ તો વિરોધ શમી જાય છે. જેમ તમે કહ્યું કે પ્રકાશ અને અંધકાર બંને વિરોધી હોવાથી એક સાથે રહેતા નથી. પરંતુ આ વાત સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારશો તો જણાશે કે જે કોઈ એક પ્રકાશ છે. તે પોતે અંધકારની અપેક્ષાએ પ્રકાશ છે. અને બીજા અધિક પ્રકાશની અપેક્ષાએ અંધકાર પણ છે. જેમ બપોરે બાર વાગે ઘરમાં પડતો પ્રકાશ તે રસ્તાના તડકાની અપેક્ષાએ અંધકાર છે. અને ભોંયરાના અંધકારની અપેક્ષાએ પ્રકાશ છે. હવે કહો કે ઘરમાં પડતો પ્રકાશ તે પ્રકાશ કહેવાય કે અંધકાર કહેવાય કે બન્ને કહેવાય ?

પંદર વર્ષનો એક પુત્ર દશ વર્ષવાળા પુત્રની અપેક્ષાએ મોટો છે અને વીસ વર્ષવાળા પુત્રની અપેક્ષાએ નાનો પણ છે. એટલે કે અપેક્ષાએ નાનો મોટો બન્ને છે. વિરોધી દેખાતા બન્ને ભાવો અપેક્ષાએ સાથે જ રહે છે.

જૈનદર્શનની આ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિને નહિ સમજનારા અને ઉપર-ઉપરથી શબ્દોના જ પરસ્પર વિરોધને દેખીને કેટલાક દર્શનશાસ્ત્રીઓ જૈનદર્શનની એવી ટીકા કરે છે કે જૈનો તો એક જ માણસને બાપ પણ કહે છે અને બેટો પણ કહે છે. પરંતુ જે બાપ હોય તે બાપ જ કહેવાય બેટો કેવી રીતે કહેવાય ? એવી જ રીતે જે માતા છે તેને જ જૈનો પત્ની માને છે. જે માતા હોય તે પત્ની કેવી રીતે કહેવાય ? જૈનો આવા વિરોધીને માનનારા છે જે વાત બરાબર નથી. ખોટી છે. ઇત્યાદિ લોકો બોલે છે. પરંતુ જરાક શાંતિથી અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જો તપાસવામાં આવે તો કોઈપણ જાતનો વિરોધ આવતો જ નથી. જે માણસ એકનો (પોતાના પુત્રનો) પિતા છે. તે જ માણસ બીજાનો (પોતાના પિતાનો) પુત્ર પણ છે જ. અર્થાત્ એક જ માણસ પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા, અને પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે જ. એમાં વિરોધની વાત શી છે ? અર્થાત વિરોધ છે જ નહીં. જેની અપેક્ષાએ તે માણસ પિતા છે તેની જ અપેક્ષાએ પુત્ર છે. એમ જો જૈનો માને તો વિરોધ આવે. પરંતુ જૈનો એમ

માનતા નથી. અન્યની અપેક્ષાએ પિતા અને અન્ય અપેક્ષાએ પુત્ર માને છે. તેવી જ રીતે જે સ્ત્રી પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ માતા છે. તે જ સ્ત્રી પોતાના પતિની અપેક્ષાએ પત્ની પણ છે જ. એમાં વિરોધ જેવું શું છે ? અર્થાત્ કંઈ જ નથી. એવી જ રીતે એક પુત્રી પોતાના પિયરપક્ષની અપેક્ષાએ પુત્રી કહેવાય છે. તે જ સાસરિયાપક્ષની અપેક્ષાએ પુત્રવધૂ કહેવાય છે. માટે આ જગતના તમામ પદાર્થો પરસ્પર વિરોધી દેખાતા હોવા છતાં બે ભાવોથી અપેક્ષાએ અવિરોધિપણે ભરેલા છે.

આત્મા જેમ નિત્યા નિત્ય છે, તેમ શરીરાદિથી ભિન્ના ભિન્ન પણ છે. શરીરની સાથે આત્મા પ્રદેશે પ્રદેશે વ્યાપ્ત છે. તન્મય છે. એકમેક છે માટે અભિન્ન છે તથા શરીર પુદ્ગલ છે. જડ છે અને આત્મા ચેતન છે. જ્ઞાનવાન્ છે માટે ભિન્ન પણ છે જ. માટે મૃત્યુ વખતે શરીર અહીં રહે છે અને આત્મા પરભવમાં જાય છે.

વળી દરેક આત્માઓ 'સામાન્ય વિશેષાત્મક' છે. આત્મા પણે દરેક આત્માઓ સરખા છે. અને દેવ-મનુષ્ય-તિર્યંચાદિ પણે વિશેષ-વિશેષ પણ છે. તમામ મનુષ્યો પણ મનુષ્યપણે સમાન છે. પરંતુ સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસકાદિપણે વિશેષ પણ છે જ.

આ રીતે સર્વે દ્રવ્યો પૂર્વ-ઉત્તર પર્યાયોની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ-વ્યયવાળા એટલે કે અનિત્ય છે. અને દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ એટલે કે નિત્ય જ છે. ભિન્નાભિન્ન પણ છે. સામાન્ય વિશેષ પણ છે. અસ્તિ અને નાસ્તિરૂપ પણ છે. પોતાના રૂપે અસ્તિ છે. અને બીજાના રૂપે નાસ્તિ છે. જેમ માટીનો ઘડો તે ઘડાપણે અસ્તિ છે, પરંતુ કોડિયાપણે નાસ્તિ છે.

કેટલાક દર્શનકારો (વેદાન્ત-ન્યાય-વૈશેષિક અને સાંખ્ય આદિ) આત્માને એકાન્તે નિત્ય જ માને છે. ભવ બદલાવા છતાં આત્મા તેનો તેજ છે એમ કહે છે. પરંતુ આ વાત બરાબર નથી. જેમ ભવ બદલાય છે તેમ આત્મા પણ પર્યાયથી બદલાય છે. જો આત્મા એકાન્તે નિત્ય જ હોય તો આ આત્મા મનુષ્યના ભવમાંથી સિંહના ભવમાં જાય ત્યારે દયાળુમાંથી હિંસક કેમ બની જાય છે ? બાલ્યાવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં આવતાં અવિકારીમાંથી વિકારી કેમ બની જાય છે ? માટે આ આત્મા દ્રવ્યસ્વરૂપે નિત્ય હોવા છતાં પર્યાયથી

ચોક્કસ બદલાતો છે, એટલે કે અનિત્ય પણ છે. આ પ્રમાણે નિત્યાનિત્ય જ છે.

કોઈ કોઈ દર્શનકારો (બૌદ્ધદર્શન વિગેરે) આત્મા આદિ સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક છે. માત્ર ક્ષણવર્તી જ છે. અનિત્ય જ છે એમ માને છે. તે પણ વાત બરાબર નથી. જો એકાન્તે ક્ષણિક જ હોય તો એક ક્ષણ પછી આત્મા સર્વથા નાશ પામે છે. નવો જ આત્મા આવે છે એવો અર્થ થાય છે. જો એમ હોય તો બાલ્યાવસ્થાનું સ્મરણ યુવાવસ્થામાં કેમ થાય ? યુવાવસ્થામાં વર્તતો મનુષ્ય વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખી થવા માટે પ્રયત્નશીલ કેમ બને ? આ ભવમાં રહેલો જીવ બીજા ભવના કલ્યાણ માટે શા માટે પ્રયત્ન કરે ? ગયા ભવોમાં કરેલા કર્મોને અનુસારે આ ભવમાં જીવ જન્મતાં જ દુઃખી-સુખી કેમ થાય ? માટે આત્મા આદિ સર્વે પદાર્થો પર્યાયથી ક્ષણવર્તી હોવા છતાં પણ દ્રવ્યથી ચોક્કસ નિત્ય જ છે. અર્થાત્ તે જ આત્મા તે છે.

આ પ્રમાણે જગતના તમામ પદાર્થો નિત્યાનિત્ય, ભિન્નાભિન્ન છે. ગુણોથી ગુણી દ્રવ્ય પણ ભિન્નાભિન્ન છે. બંને ભાવો હોવાથી જે કાળે જે ઉપકારક હોય તેની પ્રધાનતા કરાય છે. જે ઉપકારક ન હોય તેની ગૌણતા કરાય છે. જેમ કે આત્મા કર્મ બંધતો હોય ત્યારે બંધમાંથી અટકાવવા નિત્ય વિચારવો જરૂરી છે. કે હે આત્મન્ ! તું કર્મો બાંધે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં ભવાન્તરોમાં તારે જ ભોગવવાનું છે. તું નિત્ય છે. જે બંધ કરે છે, તે જ ફળ ભોગવે છે, માટે બંધથી વિરામ પામ.

અને જ્યારે પુણ્ય-પાપ કર્મોનો ઉદય ચાલતો હોય ત્યારે અનિત્ય વિચારવો જરૂરી છે. જેમ કે પુણ્યોદય હોય કે પાપોદય હોય ત્યારે હે આત્મન્ ! આ દુઃખ-સુખનો દશકો ક્ષણિક છે. સંપત્તિ-વિપત્તિ વિનાશવંત છે. કાયમ કદાપિ રહી નથી અને રહેતી પણ નથી. માટે તું હર્ષશોક ન કર, અભિમાન માયા ન કર, નહિ તો બહુ ચીકણા કર્મો બંધાશે અને તારે જ ભોગવવા પડશે. ઈત્યાદિ.

સારાંશ કે સર્વે પદાર્થો દ્રવ્યથી નિત્ય-સદાકાળ સ્થિર છે. ધ્રુવ છે પર્યાયથી અનિત્ય, ક્ષણભંગુર, નાશવંત, ઉત્પત્તિવાન છે. બદલાતું છે. એમ નિત્ય અનિત્ય બંને હોવાથી અપેક્ષાએ જ બોલવું તે સ્યાદવાદ કહેવાય છે. સ્યાદ્-અપેક્ષા

અને વાદ એટલે બોલવું. અપેક્ષાએ જ બોલવું તે સ્યાદ્વાદ. તેનું બીજું નામ અપેક્ષાવાદ છે. ત્રીજું નામ અનેકાન્તવાદ છે. આ વાત સમજાવવા માટે જૈનશાસ્ત્રોમાં છ આંધળા માણસોની અપેક્ષાએ એક હાથીનું સ્વરૂપ સમજાવતું દૃષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે.

એક હાથીને છ આંધળા માણસો જુદા જુદા અવયવોથી પકડે છે. પછી પરસ્પર વિવાદ કરે છે. કહો હાથી કેવો છે ? જેના હાથમાં સૂંઢ આવી છે, તે કહે છે કે હાથી સાંભેલા જેવો છે. જેના હાથમાં ષગ આવે છે તે કહે છે કે હાથી થાંભલા જેવો છે. જેના હાથમાં કાન આવ્યા છે તે કહે છે કે હાથી સુપડા જેવો છે. જેના હાથમાં પૂંછડું આવ્યું છે તે કહે છે કે હાથી દોરડા જેવો છે. અને જેના હાથમાં પેટ આવ્યું છે તે કહે છે કે હાથી કોઠી જેવો છે. કહો કે આ છમાંથી કોણ સાચો અને કોણ જૂઠો ? આપણે કહેવું જ પડશે કે હાથી છએ પુરુષોના બોલાયેલા સમુચિત સ્વરૂપવાળો છે પણ કોઈ એક સ્વરૂપવાળો નથી. તેવી રીતે જગતના તમામ પદાર્થો બે ભાવથી ભરેલા છે. એક ભાવવાળા નથી માટે જ અનેકાન્તમય છે. તે જ અનેકાન્તવાદ-સ્યાદ્વાદ કહેવાય છે.

આજ નિત્યાનિત્ય, ભિન્નાભિન્ન, સામાન્ય વિશેષ અને અસ્તિનાસ્તિ આદિ ઉભયભાવમય સ્વરૂપ છે. તેમાંથી જ વસ્તુનું સ્વરૂપ વિવક્ષાએ સાત પ્રકારનું બોલાય છે. તેને સપ્તભંગી કહેવાય છે. જેમ કે (૧) સ્યાત્ નિત્ય (૨) સ્યાત્ અનિત્ય (૩) સ્યાત્ અવક્તવ્ય. (૪) સ્યાદ્ નિત્યાનિત્ય (૫) સ્યાદ્ નિત્યાવક્તવ્ય (૬) સ્યાદ્ અનિત્યાવક્તવ્ય (૭) સ્યાદ્ નિત્યાનિત્યા વક્તવ્ય. એમ કુલ સાત ભાંગે જગતનું સ્વરૂપ જાણવા જેવું છે. તેવી જ રીતે ભિન્નાભિન્નમાં (૧) સ્યાદ્ ભિન્ન (૨) સ્યાદ્ અભિન્ન (૩) સ્યાદ્ અવક્તવ્ય. (૪) સ્યાદ્ ભિન્ના ભિન્ન (૫) સ્યાદ્ ભિન્નાવક્તવ્ય (૬) સ્યાત્ અભિન્નાવક્તવ્ય અને (૭) સ્યાદ્ ભિન્નાભિન્ન અવક્તવ્ય એમ સાત ભાંગા છે. સાત ભાંગે જગતનું સ્વરૂપ છે. માટે કોઈપણ એક ભાંગે જ સ્વરૂપ બોલીને બીજા ભાંગાઓનો અપલાપ કરીએ તો તે મિથ્યાત્વ થાય છે.

સ્યાદ્વાદ એટલે કે અપેક્ષાવાદ, અપેક્ષાએ જ બોલવું. તેને જ અનેકાન્તવાદ કહેવાય છે. તે સમજાવવા માટે જૈનદર્શનમાં સાત નયો કહ્યા છે. નય એટલે દૃષ્ટિ, નય એટલે કે વિવક્ષા, નય એટલે અપેક્ષા જેમ કે આપણી માતાને

આપણે માતા કહીએ ત્યારે સમજવું જોઈએ કે આ આપણી અપેક્ષાએ માતા છે. બાકી તેમની માતાની અપેક્ષાએ તો એ પુત્રી પણ છે. આ પ્રમાણે અપેક્ષાએ બોલવું તે સ્યાદ્વાદ, અપેક્ષાવાદ કહેવાય છે.

સાત નયો આ પ્રમાણે છે (૧) નૈગમનય (૨) સંગ્રહનય (૩) વ્યવહારનય (૪) ઋજુસૂત્રનય (૫) શબ્દનય (૬) સમભિરૂઢનય (૭) એવંભુતનય. તે સાત નયો અપેક્ષાવાદને સમજાવનારા છે. જ્યારે જે નય સમજીશું ત્યારે તેની વાત તદ્દન સાચી જ લાગવાની છે. પરંતુ તેની વાત અપેક્ષાએ જ સાચી સમજવી. એકાન્તે સાચી ન સમજવી.

(૧) નૈગમનય : જે દૂર દૂર કારણને પણ કાર્યનું કારણ માને, ઉપચારને પણ સ્વીકારે, આરોપિત સ્વરૂપને પણ સ્વીકારે તે. જેમ કે પશુ ઘાસ ખાય તો જ તેમાંથી દુધ દહીં દ્વારા ઘી બને છે. માટે ઘાસ એ પરંપરાએ ઘીનું કારણ છે. તેથી ઘાસમાં ઘીની શક્તિ માનવી તે નૈગમનય. નયસારાદિના ભવોમાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીના આત્માને ભગવાન થવાના છે એમ માનવું તે નૈગમનય. અપુનર્બંધકાવસ્થામાં આવેલા મન્દમિથ્યાત્વી જીવને ધર્મી સમજવો તે નૈગમનય. દૂર દૂર કારણમાં કાર્યશક્તિ માપવી તે નૈગમનય.

(૨) સંગ્રહનય : વસ્તુનું જે એકીકરણ કરે જેમ બને તેમ વિશેષને ગૌણ કરી સામાન્યને મુખ્ય કરે તે સંગ્રહનય. જેમ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચારે પ્રકારના મનુષ્યો 'સમાન' જ છે. માનવ જ છે. એમ માને દેવ-નારકો, તિર્થંચ, મનુષ્યાદિ સર્વે જીવો સર્વે આત્માઓ સમાન છે.

(૩) વ્યવહારનય : વસ્તુનું જે પૃથક્કરણ કરે, જેમ બને તેમ વિશેષને જ મુખ્ય કરે અને સામાન્યને ગૌણ કરે તે વ્યવહારનય. સંગ્રહનયની જે વાત છે તેને ભેદે તે વ્યવહારનય. જેમ કે બધા માનવ સરખા નથી. કોઈ બ્રાહ્મણ છે. કોઈ ક્ષત્રિય છે. કોઈ વૈશ્ય છે. કોઈ શૂદ્ર છે. સંસારી સર્વે જીવો સરખા જ છે. એવી સંગ્રહનયની વાત બરાબર નથી. કોઈ નારકી છે. કોઈ તિર્થંચ છે. કોઈ મનુષ્ય છે અને કોઈ દેવ છે. ઈત્યાદિ. આ નય ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન

ત્રણે કાળને માન્ય રાખે છે. જે હાલ રાજા નથી. પરંતુ રાજાનો પુત્ર છે તેને પણ ભાવિમાં રાજા થવાનો હોવાથી રાજા કહેવાય છે. ભગવાન તીર્થંકર દેવ જન્મે ત્યારથી જ ભાવિમાં થવાના હોવાથી આ નયે તીર્થંકર કહેવાય છે. ધી ભરવાના ઉદ્દેશથી લવાયેલા ઘડાને ધીનો ઘડો કહેવાય છે. પહેલા જેમાં ધી ભર્યું હોય, હાલ ખાલી હોય તો પણ ધીનો ઘડો જ કહેવાય છે. એમ આ નય ત્રિકાળગ્રાહી છે.

- (૪) ઋજુસૂત્રનય : આ નય ફક્ત વર્તમાન કાળને જ મુખ્ય કરે છે. જે વસ્તુ જે કાળે જેવી હોય તે કાળે તેને તેવી જ માનવી. શેઠના છોકરાને શેઠનો છોકરો જ કહેવાય શેઠ ન કહેવાય. રાજાના પુત્રને રાજપુત્ર જ કહેવાય રાજા ન કહેવાય. ભગવાન મહાવીર સ્વામીને જન્મ્યા ત્યારથી તીર્થંકર ન કહેવાય, પરંતુ જ્યારે કેવળજ્ઞાન પામે ત્યારે ૪૨થી ૭૨ વર્ષમાં જ તીર્થંકર માનવા તે.
- (૫) શબ્દનય : શબ્દોને મુખ્ય કરીને જે અર્થ કરે તે, લિંગ, વચન અને જાતિ પ્રમાણે જે જુદા જુદા અર્થો કરે તે જેમ કે સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ કરે. એકવચન- બહુવચનનો જે ભેદ કરે, એક હોય તો એક જ કહે, બહુ હોય તો બહુ જ કહે.
- (૬) સમભિરૂઢનય : જે એક જ વસ્તુ માટે વપરાતા પર્યાયવાચી શબ્દોમાં પણ અર્થનો ભેદ કરે તે સમભિરૂઢનય. જેમ કે ભૂપ, નૃપ અને રાજા. આ ત્રણેના અર્થ જુદા કરે. જે પૃથ્વીનું જ પાલન કરે તે ભૂપ. અને જે મનુષ્યોનું જ પાલન કરે તે નૃપ અને જે શરીરને શોભાવે તે રાજા. એવી જ રીતે તીર્થંકર પરમાત્મા-વીતરાગ શબ્દોના પણ અર્થનો ભેદ કરે તે.
- (૭) એવંભૂતનય : જે શબ્દનો જે વાચ્ય અર્થ થતો હોય, તેવા અર્થ પ્રમાણે ક્રિયાકાલ હોય તો જ અર્થ ગ્રહણ કરે. ક્રિયાપરિણત અર્થને જે નય સ્વીકારે તે. જેમકે રાજાને રાજા ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે શરીરે ટાપટીપ કરીને શોભાવે ત્યારે. ભૂપને ભૂપ ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે લડાઈમાં ઊતરી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરતો હોય. નૃપને નૃપ

ત્યારે જ કહેવાય કે મનુષ્યોનું રક્ષણ કરતો હોય. તીર્થંકર પ્રભુને તીર્થંકર ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તીર્થની સ્થાપના કરતા હોય ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે ૭ નયો છે. જો કે તેના પણ ૭૦૦ પ્રતિભેદો છે. આ વિષય વધારે સૂક્ષ્મ હોવાથી ધીરે ધીરે સમજાય તેવો છે. આગળ બીજાં પુસ્તકોમાં વધારે સમજાવીશું.

જૈનશાસ્ત્રમાં કોઈ પણ કાર્યને કરનારાં પાંચ કારણો બતાવ્યાં છે. કાળ સ્વભાવ-નિયતિ (ભવિતવ્યતા), પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ. આ પાંચે સાથે મળે તો જ કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે. તેમને સમવાચીકારણ કહેવાય છે. પાંચેના સમુચ્ચયથી જ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. જેમ પાંચ આંગળીઓ ભેગી મળે તો જ લોટો ઊંચકાય છે. આવું સ્વરૂપ હોવા છતાં કેટલાક એકાન્તવાદીઓ એકેકને જ બહુ પ્રધાન કરીને બીજાનો અપલાપ કરે છે. તે મિથ્યાદૃષ્ટિ : એકાન્તવાદીઓ જાણવા.

(૧) કાળવાદી : એમ કહે છે કે આ દુનિયામાં તમામ કાર્યો કાળ જ કરે છે. ઠંડી શિયાળામાં જ પડે ગરમી ઉનાળામાં જ પડે, વરસાદ ચોમાસામાં જ આવે આંબાગરમીમાં જ પાકે માટે બધાં કાર્યો કાળે જ થાય છે. કાળ જ સર્વનો કર્તા છે. જગતમાં કાળ જેવું બીજું કોઈ કર્તા કારણ નથી ઇત્યાદી. કાળને જ પ્રધાન કહે છે. તેની દૃષ્ટિમાં કાળ એ જ કારણ છે એમ તેને લાગે છે. આ કાળનો એકાન્તવાદ છે.

(૨) સ્વભાવવાદી : એમ કહે છે કે આ દુનિયામાં તમામ કાર્યો સ્વભાવ જ કરે. લીંબુ ખાટાં જ હોય છે. કાંટા અણીદાર જ હોય છે. લીંબડા સ્વભાવે કડવા જ હોય છે. પશુઓ સ્વભાવે જ શીંગડા પૂંછડાવાળા હોય છે. સર્પો સ્વભાવે જ ડંખીલા હોય છે. સિંહ, વ્યાઘ્રો સ્વભાવે જ હિંસક હોય છે, માટે જગતના તમામ કાર્યો સ્વભાવ જ કરે છે. સ્વભાવ એ જ કર્તા છે ઇત્યાદિ. આ પણ સ્વભાવનો એકાન્તવાદ છે.

(૩) નિયતિવાદી : ભવિતવ્યતાને જ મુખ્ય કરનારાઓ એમ કહે છે કે જે થવાનું હોય તે બધું નિયત જ હોય છે. નક્કી જ હોય છે અને તે તેમજ થાય છે. વિધિના બધા લેખ લખાયેલા જ હોય છે. ક્રમસર થવાવાળા પર્યાયો

ગોઠવાયેલા જ છે. તેને કમબદ્ધ પર્યાય કહેવાય છે. જેમ થવાનું હોય તેમ જ થાય છે. તમે લાખો ઉપાય કરો તો પણ થવાનું હોય તે જ થાય છે. જેમ કે રામચંદ્રજીને જે સમયે રાજગાદી મળવાની હતી તે જ સમયે તેમને વનવાસ જવાનું બન્યું. માટે ભાવિમાં થવાવાળું બધું નિયત જ છે. નક્કી જ છે. આ પણ નિયતિનો એકાન્તવાદ છે.

(૪) પ્રારબ્ધવાદી : આ પણ મત એવો છે કે પ્રારબ્ધ એટલે કર્મ-કર્મ કરે તે જ થાય - આપણા પુણ્યકર્મ હોય તો તે કર્મ સારું કરી આપે છે અને પાપકર્મ હોય તો અશુભ કરી આપે છે. માટે કર્મ જ શુભાશુભ કરનાર છે. ભગવાન મહાવીર સ્વામી જેવા આત્માને પણ કર્મના ઉદયથી જ કાનમાં ખીલા નંખાયા. ખંધક મુનિની જીવંત છાલ ઉતારી. શ્રેણિક જેવા મહારાજા કેદમાં પુરાયા. પાર્શ્વનાથને મેઘમાલીનો ઉપદ્રવ થયો. માટે કર્મ જ બધું કરનાર છે. આ પણ પ્રારબ્ધનો એકાન્તવાદ છે.

(૫) પુરુષાર્થવાદી : આપણે પુરુષાર્થ કરીએ તો જ ફળ પ્રાપ્ત થાય. માણસ નોકરી ઘંઘો કરે તો જ પૈસા મળે છે. રસોઈ બનાવીએ તો જ ભોજન મળે છે. કામકાજ કરીએ તો જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ખેડૂત ખેતી કરે તો જ અનાજ પાકે છે. માટે પુરુષાર્થ કરીએ તો જ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે. સર્વ કાર્યો પુરુષાર્થથી જ થાય છે. પુરુષાર્થ એ જ મુખ્ય કારણ છે. આ પણ પુરુષાર્થનો એકાન્તવાદ છે.

ઉપર સમજાવેલા બધા એકાન્તવાદો મિથ્યા છે. દરેક પોતપોતાની વાત અતિશય આગ્રહથી કહે છે અને બીજાનો અપલાપ કરે છે માટે બરાબર નથી. પરંતુ પાંચેનો યોગ એ જ વાસ્તવિક કાર્યને કરનાર છે. આપણે છન્નસ્થ છીએ, કેવળજ્ઞાની નથી. ત્યાં સુધી આત્મકલ્યાણ કરવા માટે પુરુષાર્થને મુખ્ય કરવો. બીજા ચારનો અપલાપ ન કરવો. ધન કમાવામાં, પરિવારની સુખાકારીમાં ભવિતવ્યતા પ્રારબ્ધ કે કાળને કોઈ મુખ્ય કરતું નથી. અને ધર્મમાં જ ભવિતવ્યતા આગળ કરીને પુરુષાર્થને ઉડાડે છે તે બરાબર ઉચિત નથી.

ધરમાં કોઈ માંદું હોય તો દરેક સગાંવહાલાં તેની દવા કરાવશે. ડૉક્ટરો લાવશે. દવાખાને લઈ જશે. ડૉક્ટરો આશા છોડી દે તો પણ દવા અપાવશે. એનો અર્થ એ છે કે ભવિતવ્યતાથી, કાળથી, કર્મથી જે બનવાનું હોય તે

ભલે બને પરંતુ આપણે દર્દીને જિવાડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કદાચ આ પ્રયત્નથી તેનું આયુષ્ય બચવાનું હોય તો બચી પણ જાય.

જો આ રીતે સંસારી કાર્યોની અંદર પાંચેમાં પુરુષાર્થ જ પ્રધાન હોય તો પછી ધર્મનાં કાર્યોમાં પુરુષાર્થને પ્રધાન કેમ ન કરવો જોઈએ ? કોઈપણ ઘંઘામાં ચારપાંચ વાર નિષ્ફળ ગયા હોઈએ પૈસા ખોયા હોય છતાં છઠ્ઠી વખતે પણ યથાર્થ લાઈને દેખાય તો કમાવા માટે પુરુષાર્થ જ કરીએ છીએ તો કર્મક્ષય નિમિત્તે અને ધર્મપ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થને મુખ્ય કેમ ન કરાય ? તેથી છત્રસ્થ આત્માઓએ ધર્મપ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ જ મુખ્ય કરવો જોઈએ. પુરુષાર્થ કરવા છતાં ફળપ્રાપ્તિ ન થાય અને આત્માને અફસોસ અથવા આર્તઘ્યાન થતું હોય તો ત્યારે ભવિતવ્યતા અને પ્રારબ્ધને મુખ્ય કરવા જોઈએ. પરંતુ કાર્યસિદ્ધિ માટે પ્રથમ તો પુરુષાર્થને જ આગળ કરી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. અને પાંચેના સમૂહથી કાર્યસિદ્ધિ માનવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદ-અનેકાન્તવાદ સમજાવ્યો તથા કાળ-સ્વભાવ, નિયતિ-પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થના સમુચ્ચયથી કાર્ય થાય છે તે સમજાવ્યું.

જૈન દર્શનના પ્રાથમિક કેટલાક વિષયોનો આપણે આ વિષયોમાં સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વિષયો ઘણા છે. સમજવા જેવા છે. પરંતુ પ્રાથમિક થોડો પારિભાષિક શબ્દોનો પરિચય તથા અભ્યાસ થાય તો વિષય સુખકારક રીતે સમજાય તે માટે અલ્પ પ્રયત્ન કર્યો છે. આ અલ્પ અભ્યાસરૂપ પ્રયત્નથી સર્વે જીવો જ્ઞાનાભ્યાસ કરીને આત્મકલ્યાણ કરનાર બને.

એ જ અભિલાષા સાથે.....

કઠિન શબ્દોના ગુજરાતી અર્થો

● પાના નં. ૫ :

મૌલિક	: મૂળભૂત, પાયાસ્વરૂપ
શ્રદ્ધા	: વિશ્વાસ, પ્રીતિ - રુચિ
બીજભૂત	: કારણસ્વરૂપ બીજરૂપે.
અનાદિકાળનો	: જેની આદિ જ નથી. શરૂઆત વિનાનો આ ધર્મ છે.

● પાના નં. ૬ :

વહેરાવતા	: કહેતા, સમજાવતા, લહેરાવતા.
અંશરૂપ	: ભાગરૂપ, પેટાભેદરૂપ, વિભાગરૂપે.
નિરુક્તાર્થ	: શબ્દના અક્ષરોથી ગોઠવેલો અર્થ, ઉપજાવેલો અર્થ.
વ્યુત્પત્તિ અર્થ	: વ્યાકરણના નિયમોને અનુસારે ઘાતુ-પ્રત્યયથી બનેલો અર્થ.
અંતરંગ શત્રુઓ	: અંદરના દુશ્મનો, આત્માના દુશ્મનો - રાગ, દ્વેષ, મોહ.

● પાના નં. ૭ :

ઘાતીકર્મો	: આત્માના ગુણોનો નાશ કરનારાં કર્મો, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહ, અંતરાય
-----------	---

● પાના નં. ૮ :

અશરીરી	: શરીર વિનાના, શુદ્ધ આત્મા.
નિરંજન	: રાગદ્વેષ વિનાના, વીતરાગ.
સાકાર	: શરીરવાળા, સશરીરી, દેહસહિત.
નિરાકાર	: દેહ વિનાના, શરીર વગરના, દેહાતીત.
અપરિપૂર્ણ	: અધૂરા અને પૂર્ણતા વિનાના
પરિપૂર્ણ	: પૂર્ણ દશાને પામેલા.
ગુરુ	: ગૃણાતિ હિતમ્: જે શિષ્યોને હિત સમજાવે તે ગુરુ કહેવાય છે....

● પાના નં. ૯ :

પૌદ્ગલિક

: પુદ્ગલોની બનેલી જે જડ વસ્તુઓ તે.

● પાના નં. ૧૧ :

શાશ્વતસુખ

: કાયમ રહેવાવાળું જે સુખ.

રાજ

: આ પારિભાષિક શબ્દ છે, અસંખ્યાતા યોજન એટલે એક રાજ.

અસુરો

: દાનવો, રાક્ષસો.

સ્વતંત્ર

: જુદા-જુદા, ભિન્ન-ભિન્ન.

● પાના નં. ૧૨ :

એક ક્ષેત્રવર્તી

: એક જ જગ્યાએ સાથે સાથે રહેનારા.

સહજસિદ્ધ

: પોતાની મેળે આપોઆપ બનેલા, કોઈના બનાવેલા નહીં.

● પાના નં. ૧૩ :

અપૂર્વ

: પહેલાં કોઈ દિવસ ન આવેલા એવા અદ્ભુત ગુણો.

પૂજનીય

: પૂજવા લાયક, પૂજવા યોગ્ય.

ભામંડળ

: સૂર્યના પ્રકાશ જેવો તેજનો પુંજ.

● પાના નં. ૧૪ :

અવ્યાબાધ

: વ્યાબાધ એટલે પીડા, પીડા વિનાનું.

● પાના નં. ૧૫ :

ગણધર

: ગચ્છના નાયક, ભગવન્તના પ્રથમ શિષ્યો.

દ્વાદશાંગી

: ગણધરોએ રચેલા પ્રથમ બાર શાસ્ત્રો.

● પાના નં. ૧૬ :

કલ્પિતગુરુ

: મનથી માનેલા ગુરુ, આરોપિત ગુરુ.

સ્થાનકવાસી

: પોતાના સ્થાનમાં રહીને ધર્મક્રિયા કરનારા.

ત્યાગરૂપ

: છોડી દેવારૂપ, તજવારૂપ.

સ્વીકારરૂપ

: આદરવા સ્વરૂપ, ગ્રહણકરવા સ્વરૂપ.

● પાના નં. ૧૭ :

વિલક્ષણતા	: જુદાઈ, ભિન્નતાપણું, અલગતા.
ભૌતિક	: પૌદ્ગલિક, સાંસારિક સુખો આપનારાં રૂપો તરફ.
અંતરદૃષ્ટિ	: આત્માના સ્વરૂપ તરફની દૃષ્ટિ.
● પાના નં. ૧૮ :	
સહજાનંદી	: સ્વાભાવિક આનંદવાળો
ભૂમિશયન	: પૃથ્વી ઉપર સૂવું તે.
● પાના નં. ૧૯ :	
કામવિકાર	: શરીરમાં ભોગની વાસના ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે.
માદક પદાર્થો	: શરીરમાં વાસના ઉત્પન્ન કરે તેવા પદાર્થો.
હિતાવહ	: ફાયદાકારક, લાભ કરનાર.
● પાના નં. ૨૦ :	
બુદ્ધિયાતુર્ય	: અક્કલની હોંશિયારી, બુદ્ધિની ચતુરાઈ.
અમર્યાદિત	: સીમા વિનાના, નિરંકુશ.
સમભાવમુદ્રા	: સમતા ભાવવાળી મુદ્રાવાળા.
સહિયારી સોબત'	: સાથે રહેવાપણાની સોબત.
● પાના નં. ૨૧ :	
વિધેયાત્મક	: સ્વીકાર કરવારૂપ, આદરવા સ્વરૂપ.
આરંભ - સમારંભ	: જે કાર્યોમાં જીવોની હિંસા થાય તે.
યત્કિંચિત્	: થોડા, અલ્પ.
અણગાર	: સાધુ, મુનિ.
● પાના નં. ૨૨ :	
નિઃસંદેહ	: શંકા વિનાની.
સમિતિ	: સારા કામમાં પ્રવૃત્તિ કરવી.
ગુપ્તિ	: અશુભ કામોમાંથી મન - વચન - કાયાને રોકવી તે.
નિવૃત્તિ કરવી	: અટકવું, રોકાઈ જવું.

● પાના નં. ૨૩ :

નિર્દોષ	: દોષ વિનાનાં.
સ્વ-પર-કલ્યાણકારી	: પોતાના અને પરના કલ્યાણને કરનારી.
ગવેષણા	: તપાસ કરવી.
આદાન-પ્રદાન	: લેવું મૂકવું.
માઠા વિચારો	: ખરાબ વિચારો.
જયણાપૂર્વક	: ઉપયોગપૂર્વક.

● પાના નં. ૨૪ :

નિર્જીવ	: જીવ વિનાની, જડ.
આરાધ્ય	: આરાધવા યોગ્ય.
શાસન	: ભગવાનની આજ્ઞા - ધર્મ - ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ.
ઓળખાણ	: પરિચય.
ગુરુવંદનીય	: ધર્મ સમજાવનારા ગુરુ વંદનયોગ્ય છે.
અધ્યાત્મી	: આત્મચિંતન કરનારા, સંસાર ઉપરના વૈરાગ્યવાળા.
યોગી	: આત્માને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તેવી દશામાં રહેનારો.
સાધકદશા	: આત્માને મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થાય તેવી દશામાં રહેનારા.
યતિધર્મો	: સાધુને પાળવાના ધર્મો.
ક્ષમા	: માફી આપવી.
પ્રધાનધર્મ	: મુખ્ય ધર્મ છે.
અપરાધો	: બીજાની ભૂલો, ક્ષતિઓ.
ક્ષમાશ્રમણ	: ક્ષમાની મુખ્યતાવાળા સાધુ.

● પાના નં. ૨૫ :

આત્મશુદ્ધિ	: આત્માની નિર્મળતા, આત્માની ચોખ્ખાઈ.
લક્ષ્ય	: ધ્યાન, દરકાર.
હરિયાળી ખૂંટી હોય	: લીલી લીલી વનસ્પતિ ચાંપી હોય.
અજુગતું	: અયોગ્ય, અઘટિત.

- અડાડવામાં : લગાડવામાં.
- પાના નં. ૨૬ :
- સ્વતંત્ર જીવન : પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જીવન જીવવું તે.
- લૂંટી લેવાય : છીનવી લેવાય, પડાવી લેવાય, લઈ લેવું તે.
- પરાયા જીવનને : પારકા જીવનને, બીજાના જીવનને.
- કર્મબંધમાં : કર્મો બાંધવામાં (તો જરૂર ન્યાય છે જ.)
- અભક્ષ્ય : ન ખાવા યોગ્ય, ખાવાને અયોગ્ય.
- અનંતકાય : અનંતા જીવો જેમાં છે તે અનંતકાય જેમ કે બટાકા વગેરે.
- કપડું : વસ્ત્ર.
- શુદ્ધિ કરવા માટે : નિર્મળતા કરવા માટે, ચોખ્ખાઈ કરવા માટે.
- પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે : કરેલી ભૂલનો પસ્તાવો કરવા માટે.
- શલ્ય રહિત : કપટ રહિત, માયા વિનાનો.
- માયાશલ્ય : કપટ કરવું તે, ડૈયામાં જુદું હોય અને હોઠે જુદું બોલવું તે.
- મિથ્યાત્વશલ્ય : સાચા દેવ - ગુરુ - ધર્મ ન માનવા. એ ઊલટાને માનવા તે.
- નિયાણાશલ્ય : જે કંઈ ધર્મ જીવનમાં કર્યો હોય તેના ફળમાં સંસારનાં સુખોની માગણી કરવી તે.
- અશુભ : સારાં નહિ તે. માઠાં કર્મો.
- અકલ્યાણ : ખરાબ કરનારાં, અશુભ - અહિત કરનારાં.
- કાઉસગ્ગ : કાયાની તમામ ચેષ્ટાઓનો ત્યાગ.
- સમસ્ત ચેષ્ટા : તમામ પ્રવૃત્તિઓ. તમામ ચેષ્ટાઓ.
- પાના નં. ૨૭ :
- આત્મચિંતન-મનન : આત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન-મનન કરવું તે. આત્માના સ્વરૂપમાં લીન બની જવું તે.
- લીન : તન્મય બનવું - ઓતપ્રોત બનવું તે.
- પૂર્વકૃત કર્મો : પૂર્વે કરેલાં કર્મો.

ધ્યાન	: સ્થિરતા - એકાગ્રતા - લીનતા.
સ્વાધ્યાયાદિ	: આત્માસંબંધી જ્ઞાન મેળવવું, ભણવું.
પરમ ઉપાય	: ઊંચામાં ઊંચો ઉપાય.
એકદમ સ્થિર	: અત્યન્ત સ્થિર થવું તે.
પ્રતિજ્ઞા	: નિયમ, બાધા.
આગાર	: છૂટછાટ, નિયમ લેતી વખતે રખાતી છૂટછાટ તે.
આગાર	: નાના આગાર. તે જ સ્થાનમાં ઊભા રહીને સેવાની છૂટ.
મહા આગાર	: મોટા આગાર. એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને જવા છતાં કાઉસગ્ગ ભાગે નહિ તે.
ભાવિના આવનારા	: ભવિષ્યકાળમાં આવવાવાળા.
આકસ્મિક	: અકસ્માત્, અણધાર્યા, ન કલ્પેલા.
સૂક્ષ્મ અંગોનું	: ઝીણા-ઝીણા, નાના-નાના અવયવોનું.
દૃષ્ટિ	: નજર.
સ્થાનાન્તર	: એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને જવું પડે તે.
● પાના નં. ૨૮ :	
આર્તધ્યાન	: મનને પીડા થાય તેવા વિચારો.
રૌદ્રધ્યાન	: ભયંકર હિંસા - જૂઠાદિના વિચારો.
અમાપ કાળ સુધી	: જેનું કોઈપણ માપ નથી, તેટલા સમય સુધી.
આસન્ન ઉપકારી	: નજીકના જ ઉપકારી, છેલ્લા ઉપકારી.
વર્તમાન ચોવીશી	: હાલની ચોવીશી. ઋષભદેવથી મહાવીર સ્વામી સુધી.
ચૌવીસત્યો	: લોગસસ - ચોવીસ ભગવાનની સ્તુતિ.
સંવચ્છરી પ્રતિક્રમણ	: વર્ષે વર્ષે કરાતું પ્રતિક્રમણ.
● પાના નં. ૨૯ :	
ચોમાસી પ્રતિક્રમણ	: ચાર ચાર માસે કરાતું પ્રતિક્રમણ.
પખ્ખી પ્રતિક્રમણ	: પંદર-પંદર દિવસે કરાતું પ્રતિક્રમણ.

કુસ્વખાદિ નિવારણ	: ખરાબ સ્વખો આવ્યાં હોય તેને દૂર કરવા માટે.
દુઃખક્ષયાદિનિમિત્તે	: સંસારિક દુઃખોના નાશ માટે.
અનભ્યાસી	: અભ્યાસ વિનાના, બાળજીવોની.
સુલભતા ખાતર	: સરળતા માટે.
આદેશ લેનાર	: સૂત્ર બોલવા માટેની રજા લેનાર.
ઉચિત નથી	: યોગ્ય નથી.

● પાના નં. ૩૦ :

જંબૂદ્વીપના	: આ નામનો એક દ્વીપ છે, જેની ફરતો લવણસમુદ્ર આવેલો છે. હાલ આપણે જેમાં રહીએ છીએ તે.
-------------	--

ભરતક્ષેત્રમાં	: જંબૂદ્વીપમાં આવેલું એક ક્ષેત્ર છે.
ત્રીજા-ચોથા આરામાં	: જેમ સત્યયુગ - દ્વાપરયુગ - ત્રેતાયુગ - અને કળીયુગ. એમ કાળના ભેદો છે. તેમ આ પણ છ કાળના ભેદો છે. તેને છ આરા કહેવાય છે. તેમાં ત્રીજો અને ચોથો.

શાસનની સ્થાપના	: ધર્મની સ્થાપના, ચતુર્વિધસંઘની સ્થાપના.
ઉત્સર્પિણી	: ચડતો કાળ, જેમાં બુદ્ધિ-આયુષ્ય વધતાં જાય તે.

અવસર્પિણી	: પડતો કાળ, જેમાં બુદ્ધિ-આયુષ્ય વગેરે ઘટતાં જાય તે.
-----------	---

સામ્ય	: સમાનપણું - તુલના - સમાનતા.
ધર્મની ગ્લાની	: ધર્મની ઓછાશ, ધર્મની ક્ષતિ.
યુક્તિયુક્ત	: દલીલોથી ભરેલું - દલીલપૂર્ણ.
ધર્માનુષ્ઠાનો	: ધાર્મિક ક્રિયાઓ.
પરોપકાર કરવાની	: બીજાનું ભલું કરવાની મનોવૃત્તિઓ.

● પાના નં. ૩૧ :

ઉપાર્જન કરનારા	: મેળવનારા, પ્રાપ્ત કરનારા.
યુક્તિ	: દલીલ - તર્ક - સંકલના.

ઉચ્ચ ગ્રહો	: મંગળ - શનિ વગેરે ગ્રહોમાં ઉચ્ચ કોટિના ગ્રહો.
નક્ષત્રાદિ	: સ્વાતિ - મઘા - વગેરે નક્ષત્રોમાં ઊંચામાં ઊંચા નક્ષત્રો.
ધર્માભિમુખ	: ધર્મને સન્મુખ, ધર્મ તરફ.
મહાસ્વપ્નો	: મોટાં સ્વપ્નો.
કલ્યાણક	: કલ્યાણ કરનાર, હિત કરનાર, ઉદ્ધાર કરનાર.
અક્રાપક્રા	: કાવાદાવા - છળ - પ્રપંચ.
ઉપસર્ગો	: કોઈ પશુ - પક્ષી - માણસ અથવા દેવ તરફથી દુઃખો આવે તે.
પરિષહો	: કુદરતી રીતે - સહજપણે દુઃખો આવે તે.
સર્વજ્ઞ	: સઘળું જાણનારા - પૂર્ણજ્ઞાની.
જરા	: ઘડપણ
મેલ	: કચરો - કર્મરૂપી કચરો.
● પાના નં. ૩૨ :	
ઉત્તમ સમાધિ	: ઊંચામાં ઊંચો સમભાવ, સમતાભાવ.
સમ્યક્ત્વ	: સાચા દેવ - ગુરુ - ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા.
સમાધિમરણ	: સમતાવાળું મરણ
મહાદુર્લભ	: અતિશય કઠિન, ઘણું અઘરું.
સમ્યગ્દર્શન	: સાચી શ્રદ્ધા.
સમ્યગ્જ્ઞાન	: સાચી સમજણ
સામાયિક	: સમતાભાવ.
ઈષ્ટવસ્તુ	: મનગમતી ચીજ
અનિષ્ટ વસ્તુ	: અણગમતી ચીજ
સમતોલ મનોવૃત્તિ	: મનગમતી અને અણગમતી વસ્તુ મળવા છતાં પણ મનની વૃત્તિ સરખી રાખે તે.
વ્યવસાયાદિ	: ધંધા-રોજગાર - ઘરનાં કામો
નિવૃત્ત થઈને	: ઘરનાં કામોમાંથી પરવારીને - છૂટા થઈને.
પર્યાખ્યાણ	: ત્યાગ કરવો, છોડી દેવું; ન વાપરવું તે.

વોસિરાવું છું	: તજી દઉં છું, છોડી દઉં છું.
આવશ્યક	: અવશ્ય કરવાલાયક, નિત્ય કરવાલાયક.
ગર્ભિત રીતે	: સૂક્ષ્મ રીતે.
● પાના નં. ૩૩ :	
સામાયિકાવશ્યક	: સમભાવમાં રહેવું તે, પહેલું આવશ્યક.
ચઉવીસત્થો	: ચોવીસ ભગવાનની સ્તુતિ કરવી તે, બીજું આવશ્યક.
વંદનાવશ્યક	: ગુરુ આદિ વડીલોને નમસ્કાર કરવા તે, ત્રીજું આવશ્યક.
પ્રતિકમણાવશ્યક	: કરેલાં પાપોથી પાછા હઠવું તે ચોથું આવશ્યક.
પચ્ચખ્ખાણ	: પાપ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરવો તે છઠ્ઠું આવશ્યક.
સાવધભાવો	: પાપવાળાં કામો.
પજુસણ	: શ્રાવણ વદ ૧૨થી ભાદરવા સુદ ૪ સુધીના દિવસો.
જ્ઞાનપંચમી	: જ્ઞાન આરાધવા માટેનો દિવસ. કારતક સુદ પાંચમ.
મૌનએકાદશી	: મૌન આરાધવા માટેનો દિવસ. માગસર સુદ અગિયારસ.
રામનવમી	: રામચંદ્રજીના જન્મનો દિવસ. ચૈત્ર સુદ નોમ.
જન્મષ્ટમી	: કૃષ્ણ ભગવાનના જન્મનો દિવસ. શ્રાવણ વદ આઠમ
મહાશિવરાત્રિ	: શંકર ભગવાનના જન્મનો દિવસ. મહા વદ ચૌદસ.
ગળથૂથીથી	: જન્મથી જ, નાનપણથી જ, બચપણથી.
આર્યકુળ	: સંસ્કારવાળું કુળ.
દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા	: લાંબી નજરવાળા, વિશાળ દૃષ્ટિવાળા.
વિરાધનાથી	: પાપથી.
પડિલેહણાની :	જોવા-તપાસવાની.

વિનીતભાવદર્શક : વિનયવાળા ભાવને બતાવનાર.
 સમાલોચના : વિચારણા.

● પાના નં. ૩૫ :

સુમધુર પ્રશ્નોત્તરી : મીઠા લાગે તેવા પ્રશ્નો અને તેવા ઉત્તરો.
 સદાચાર : સારા આચારો.
 યથાશક્તિ : પોતાની શક્તિને અનુસારે.
 અચિત્ત : નિર્જીવ, જીવ વિનાનું.
 સચિત્ત : સજીવ, જીવવાળું.
 વિજાતીય વાયુના ઘર્ષણથી : જુદી જુદી જાતના વાયુના અથડાવાથી.

● પાના નં. ૩૬ :

જ્ઞાનવાનુ : જ્ઞાનવાળો, સમજણવાળો, ચેતનાવાળો.
 અનાદિકાળ : જેનો પ્રારંભ નથી, આદિ નથી, શરૂઆત નથી
 એવો આત્મા.
 અનંતકાળ : જેનો અંત નથી, છેડો નથી. અપાર.
 દર્શનકારો : સિદ્ધાન્તકારો - બીજા ધર્મના નેતાઓ.

● પાના નં. ૧૬ :

ઉપરોક્ત : ઉપર કહેલી વાતો.
 દેહવ્યાપી : શરીર માત્રમાં જ રહેવાવાળો.

● પાના નં. ૩૭ :

સંકોચ : ટૂંકાવું. સંક્ષેપ થવો તે.
 વિસ્તાર : પહોળા થવું, વિસ્તૃત થવું.
 જ્ઞાનપ્રાપ્તિ : જ્ઞાન મળવું, આવડત મળવી, સમજણ આવવી.
 ઈન્દ્રિયો : જેનાથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થાય તે. શરીરના અમુક
 અવયવો.
 સ્થાવર : સ્થિર રહે તે, જે ગમે તેવા દુઃખી-સુખી સંજોગોમાં
 હાલે-ચાલે નહિ તે.
 ગમનાગમન : જતાં - આવતાં - ચાલવાની ક્રિયા કરતાં.
 ઈધન : બળતણ, લાકડાં - છાણાં - ગૌસ - કેરોસીન

વિગેરે.

- વિકલેન્દ્રિય : ઓછી ઈન્દ્રિયોવાળા. પૂરી પાંચ ઈન્દ્રિયો જેને નથી તે.
- વિકલાંગ : ઓછાં અંગવાળા, શરીરનાં પૂરાં અંગો જેમને નથી તે.

● પાના નં. ૩૮ :

- પરિમિતપણું : માપસર, પ્રમાણસર.
- પ્રત્યેક : એક શરીરમાં એકેક જીવ હોય તે.
- સાધારણ : એક શરીરમાં અનંત જીવો હોય તે.
- નિગોદ : એટલે અનંતકાય. અનંત જીવોનું એક શરીર.
- કંદમૂળ : એટલે પણ અનંતકાય, અનંત જીવોનું એક શરીર.
- સૂક્ષ્મ : આંખે ન દેખાય તેવું, અતિશય બારીક.
- બાદર : આંખે દેખી શકાય તેવું, સ્થૂલ - મોટું.

● પાના નં. ૩૯ :

- નિશ્ચિંત : ચિંતા વિનાના. કોઈ પણ જાતના ટેન્શન વિનાના.
- સજગ : જાગ્રત, સમજુ, હોંશિયાર.
- અનુમોદન : પ્રશંસા કરવી. વખાણવું. સારું છે એમ માનવું.
- પરભવમાં : આવતા ભવમાં. આગળ આવનારા ભવમાં.
- દોરાવાક્ષેત્ર : ઈંચનો પણ નાનામાં નાનો ભાગ, સૂતરના એક ટુકડા જેટલો ભાગ.

● પાના નં. ૪૦ :

- ઔદારિક શરીર : મનુષ્ય તિર્યચોનું જે શરીર; માંસ-હાડકાં આદિનું બનેલું જે શરીર.
- તેજસ શરીર : તેજનું બનેલું શરીર, ખાધેલા આહારને પચાવનારું શરીર.
- કાર્મણ શરીર : કર્મોનું બનેલું શરીર.

પર્યાપ્તિ	: શક્તિ; આહાર લેવાની શક્તિ, લીધેલા આહારને પચાવવાની શક્તિ.
ધર્માસ્તિકાય	: આ નામનું એક દ્રવ્ય છે, જે ચાલવામાં સહાય કરે છે.
અધર્માસ્તિકાય	: આ નામનું એક દ્રવ્ય છે; જે ઊભા રહેવામાં સહાય કરે છે.
આકાશાસ્તિકાય	: આ નામનું એક દ્રવ્ય છે, જે જગ્યા આપવામાં સહાયક છે.
કાળ	: આ નામનું પણ એક દ્રવ્ય છે. વખત - અવસર - ટાઈમ.
પુદ્ગલાસ્તિકાય	: આ નામનું એક દ્રવ્ય છે, જે સંસારનાં ભોગસુખોમાં સહાય કરે છે.
અરૂપી	: જેમાં વર્ણ ગંધ - રસ - સ્પર્શ ન હોય તે રૂપાદિ વિનાનું.
અદૃશ્ય	: આંખે ન દેખાય તેવું.
સિદ્ધશિલા	: સિદ્ધોને રહેવા માટેની જે જગ્યા - તે સિદ્ધશિલા.
● પાના નં. ૪૧ :	
સહાયક	: મદદગાર, સહાય આપનાર.
લોકમાં વ્યાપ્ત	: આખા લોકમાં ભરેલાં છે. લોકમાં કોઈ જગ્યા ખાલી નથી.
ગતિસહાયક	: ગતિમાં મદદ કરનાર, ચાલવામાં સહાય કરનાર.
સ્થિતિસહાયક	: ઊભા રહેવામાં સહાય કરનાર.
અવગાહસહાયક	: જગ્યા આપવામાં મદદ કરનાર.
અનંતા	: જેનો પાર નથી તે. અપાર.
સમસ્ત લોકમાં	: આખા લોકમાં, સંપૂર્ણ લોકમાં.
સ્કંધ	: આખી વસ્તુ. પૂર્ણ વસ્તુ.
નિર્વિભાજ્ય	: જેના બે ભાગ ન થઈ શકે તે, બે ટુકડા જેના ન થાય તે.

પરમાણુ : પરમ એવો અણુ - અત્યન્ત નાનામાં નાનો જે અણુ તે.

વર્ગણ : પુદ્ગલોનાં જથ્થા.

● પાના નં. ૪૨ :

મહાવિદેહ : એ નામનું એક ક્ષેત્ર છે. જંબુદ્વીપની બરોબર મધ્યમાં આવેલું છે.

તેજોલેશ્યા : આગનું બનેલું શરીર, તેજમય શરીર.

શીતલેશ્યા : ઠંડું શરીર, પાણીમય બનેલું શરીર.

બાદર, પરિણામી : સ્થૂલ - મોટું દેખાય તે, આંખે દેખી શકાય તે.

રાજલોકમાં : અસંખ્યાતા યોજનનો એક રાજ થાય છે.

● પાના નં. ૪૩ :

નિશ્ચયથી : વાસ્તવિક, તાત્ત્વિક રીતે, સાચી રીતે.

વ્યવહારથી : ઔપચારિક રીતે, કલ્પનાથી.

વર્તનાસ્વરૂપ : વર્તવું - હોવું - થવું વિદ્યમાનપણું.

વ્યવહારકાળ : ઔપચારિકકાળ, અતાત્ત્વિકકાળ, કલ્પનાકૃત કાળ.

નિર્વિભાજ્યકાળ : જેના બે ભાગ ન થઈ શકે તેવું અવિભાજ્યકાળ.

આવલિકા : કાળનો એક અંશ, નાનો કાળ.

મુહૂર્ત : ૪૮ મિનિટ, બે ઘડી, ૧ દિવસના ૧૫ મુહૂર્ત.

અહોરાત્ર : રાત્રિ-દિવસ.

યુગ : પાંચ વર્ષને યુગ કહેવાય છે.

પલ્યોપમ : પલ્ય એટલે કૂવો - કૂવાની ઉપમાવાળો કાળ તે પલ્યોપમ.

● પાના નં. ૪૪ :

કોડાકોડી : એક કોડને એક કોડ વડે ગુણીએ અને જે આંક આવે તે.

સાગરોપમ : સાગરની ઉપમાવાળો જે કાળ તે.

ઉત્સર્પિણી : ચડતો કાળ, દિવસે દિવસે બુદ્ધિ આયુષ્ય શરીર વધે તે.

અવસર્પિણી	: પડતો કાળ, દિવસે દિવસે બુદ્ધિ આયુષ્ય શરીર ઘટે તે કાળ.
કાળચક્ર	: ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એમ બંને મળીને જે કાળ થાય તે.
પૂર્વ	: ચોર્યાસી લાખને ચોર્યાસી લાખ વડે ગુણતાં જે આવે તે.
શુદ્ધકલ્મવ	: નાનામાં નાનો ભવ - ૨૫૬ આવલિકા બરાબર શુદ્ધકલ્મવ
ઉપચરિતકાળ	: ઉપચારકાળ, વ્યવહારકાળ અથવા આરોપિત કાળ.

● પાના નં. ૪૫ :

શોકાતુર	: શોકથી ભરેલો, શોકમાં ડૂબેલો.
સંસારીભાવો	: સંસારનાં સુખો, સગપણો - સંબંધો વિગેરેથી
અલિપ્ત	: અનાસંકત, સ્પૃહા વિનાનો તેમાં ન ડૂબેલો
જલકમલ	: પાણીમાં રહેલું કમળ જેમ અધ્ધર હોય છે તેમ.
ભાવપુણ્ય	: મોહના ક્ષયથી થયેલા ગુણો - વિનય, વિવેક વિગેરે.
પૂર્વકૃત	: પૂર્વે કરેલાં કર્મો, જૂનાં કર્મો.

● પાના નં. ૪૬ :

ભાવપાપ	: મોહના ઉદયથી આવેલા દુર્ગુણો - ક્રોધ - માન - માયા વિગેરે.
ઉપાસના	: સેવા-ધર્મ સેવવો તે.
ધર્મપરાયણ	: ધર્મમાં તત્પર, ઓતપ્રોત, ધર્મથી રંગાયેલો.

● પાના નં. ૪૭

દારો	: દરવાજાઓ - કર્મ આવવા માટેના રસ્તાઓ.
અવ્રત	: વ્રત નહીં તે, પાપ નહીં કરવાનાં કોઈ, પરચ્છન્નાણ નહીં તે.
આશ્રવ	: આત્મામાં જેનાથી કર્મો આવે તે
કષાય	: જેનાથી સંસાર વધે, જન્મમરણની પરંપરા વધે.

- અનંતાનુબંધી : અનંત સંસાર વઘારે તેવો તીવ્ર કષાય તે.
- પાના નં. ૪૮ :
- શુભ : સારો યોગ, ઉત્તમ યોગ, ધર્મકાર્યની પ્રવૃત્તિ.
- અશુભ : ખરાબ યોગ, ખોટો યોગ, પાપકાર્યની પ્રવૃત્તિ.
- પાના નં. ૨૨
- આરંભ : પાપો કરવાની ઈચ્છાઓ કરી પાપકાર્યો કરવાં તે.
- સમારંભ : પાપકાર્યો કરવાની તૈયારીઓ કરવી તે.
- સ્વ - પરની : પોતાના જીવની અને બીજા જીવની રક્ષા થાય.
- પથ્ય : હિતકારક, ફાયદાકારક.
- તથ્ય : સાચું, વાસ્તવિક
- ઉપકારી : ઉપકાર કરનાર, આત્માનું હિત કરનાર.
- શુદ્ધગોચરી : કોઈપણ દોષ ન લાગે એવો સાધુ જે આહાર લાવે તે.
- જીવરહિત : જીવો વિનાની જે ભૂમિ.
- પાના નં. ૪૯ :
- સ્પૃહા : ઝંખના, વાસના.
- આસક્તિ : મમતા - મારાપણું
- પ્રમાણિકતા : સચ્ચાઈ, પ્રમાણિકપણું
- નીતિમતા : નીતિવાળાપણું - ન્યાયસંપન્નતાપણું.
- પાના નં. ૫૦ :
- સ્થિરચિત્તે : એકાગ્ર મનથી ધર્મકાર્યમાં મન પરોવીને.
- દેહાધ્યાસ : શરીર ઉપરની મમતા ઓછી કરવી તે.
- અશુચિઓથી : અપવિત્ર વસ્તુઓથી મળ-મૂત્ર વિગેરે અપવિત્રથી ભરેલું.
- અપ્રતાદિ : કોઈપણ જાતનાં ત્યાગ પચ્ચખ્યાણ નહીં કરવાથી.
- પ્રતિસમયે : સમયે સમયે, દર સમયે.

● પાના નં. ૫૧ :

- દોષિત : દોષવાળો, દોષથી ભરેલો આહાર.
 અભક્ષ્ય : ખાવાને અયોગ્ય, ન ખાવા યોગ્ય.
 અકલ્પ્ય : ન કલ્પવા યોગ્ય, ન કલ્પે તેવું પાણી પીવું નહીં.
 ઉદ્વેગ : કંટાળો, તિરસ્કાર, અણગમો.

● પાના નં. ૫૨ :

- લઘુદીક્ષા : નાની દીક્ષા - છ મહિનાના કાળ પૂરતી દીક્ષા
 વડીદીક્ષા : મોટી દીક્ષા - દીક્ષા લે ત્યારથી મરે ત્યાં સુધીની જ દીક્ષા
 સાધક : આરાધક બંને, ધર્મની આરાધનામાં લીન બને.

● પાના નં. ૫૩ :

- ઉપશમશ્રેણી : મોહનીય કર્મને દબાવતાં દબાવતાં ઉપર ચઢે તે.
 ક્ષપકશ્રેણી : મોહનીય કર્મને ખપાવતાં ખપાવતાં ઉપર ચઢે તે.
 નિર્જરા : જૂનાં બાંધેલાં કર્મોનો ક્ષય થાય તે.
 બાહ્યતપ : શરીરને તપાવે, બહારથી દેખાય એવો તપ તે.

● પાના નં. ૫૪ :

- અભ્યંતર તપ : અંદરનો તપ, આત્માને તપાવે તે.
 અણસણ : આહારનો બિલકુલ ત્યાગ કરવો તે.
 જલાદિ : પાણી વિગેરે.
 સુખશેલીયા : એશઆરામી, શરીરને સુખ ઊપજે તેમ રહેવું.

● પાના નં. ૫૫ :

- શૈક્ષક : નવાદીક્ષિત થયેલા.
 તપસ્વી : તપશ્ચર્યાવાળા.
 ગ્લાન : રોગી - માંદા - દર્દી.

● પાના નં. ૫૬ :

- પાંચબાહ્ય : બહારથી દેખાતી પાંચ ઈન્દ્રિયો તે.

ગુરુગમતા : ગુરુઓની પરંપરાથી આવેલું. ગુરુ પાસે થયેલું.
 રૂપી દ્રવ્યોનું : વર્ણ - ગંધ - રસ - સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોનું.
 સંજીવચેન્દ્રિય : મનવાળા જે પંચેન્દ્રિય જીવો, વિચારક
 શક્તિવાળા.

મનોગત ભાવો : મનના ભાવો, મનના વિચારો.
 સ્થિતિબંધ : બાંધેલું કર્મ આત્મા સાથે કેટલો ટાઈમ રહેશે
 તે.

જ્ઞાન્ય : ઓછામાં ઓછું.

ઉત્કૃષ્ટ : વધારેમાં વધારે.

● પાના નં. ૫૭

તીવ્ર - મંદતા : તીવ્ર : વધુમાં વધુ. મંદતા : ઓછામાં ઓછું.

અનંતાનંત : અનંતથી પણ ઘણાં અનંત.

અદૃશ્ય : ન દેખાય તેવાં, ન જરથી ન દેખી શકાય તે.

સંક્રમણ : એક કર્મને બીજા કર્મમાં પલટાવવું તે.

ઉદ્વર્તના : નાના કાળવાળા કર્મને મોટા કાળવાળું કરવું.

અપવર્તના : મોટા કાળવાળા કર્મને નાના કાળવાળું કરવું.

ઉદીરણા : જે કર્મ મોડું ઉદયમાં આવવાનું હોય તે વહેલું
 લાવવું.

ઉપશમના : બાંધેલાં કર્મો ઉદયમાં ન આવે તેવાં દબાવી
 દેવાં.

નિધત્તિ : બાંધેલાં કર્મોમાં થોડોક ફેરફાર કરી શકાય, વધુ
 નહીં તે.

નિકાચના : બાંધેલાં કર્મોમાં બિલકુલ ફેરફાર ન કરી શકાય
 તે.

● પાના નં. ૫૮ :

નિરંજન : રાગ વિનાના.

નિરાકાર : શરીર વિનાના.

નિર્વાણગામી : મોક્ષે જનારા.

લોકાગ્ર : લોકના ઉપરના છેડે.

નિહાર	: સંડાસ-બાથરૂમ જવું તે.
વિહાર	: એક ગામથી બીજે ગામ જવું.
પરભાવદશાનો ત્યાગ	: પુદ્ગલોની મમતા, મૂર્છાદિનો ત્યાગ
સ્વભાવદશાની પ્રાપ્તિ	: આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ.
પૌદ્ગલિક સુખ	: સંસારિક ભોગસુખો
તૃપ્તિ	: સંતોષ.
પરવશતા	: પરાધીનતા - પરતંત્રતા.
અંતરદૃષ્ટિ	: અંદરની દૃષ્ટિ.
સાર્થક	: સફળ.

● પાના નં. ૫૯

સાંવ્યવહારિક	: એક વખત પણ નિગોદમાંથી જે બહાર આવ્યા છે તે.
અસાંવ્યવહારિક	: જે એક પણ વખત નિગોદમાંથી બહાર નથી આવ્યા તે.
સમલેવલમાં	: સમાન લાઈનમાં સરખેસરખી દિશામાં.
આનુપૂર્વી	: આ એક કર્મ છે જેનાથી પરભવમાં જતો જીવ કાટખૂણે વળીને પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન તરફ જાય છે.
ઘનીભૂત	: ઘન બનેલો. પોલાણ વિનાનો બનેલો.
આદિઅનંત	: જેની આદિ હોય પરંતુ અંત ન હોય તે.
અનાદિઅનંત	: જેની આદિ પણ ન હોય અને અંત પણ ન હોય તે.
અનુયાયીનું	: પોતાના સેવકોનું, ભક્તોનું
દુષ્ટોનું દમન	: હલકા માણસો - ખરાબ માણસો, તેનું દમન કરવું, દબાવવું.

● પાના નં. ૬૦ :

આકાશગામી	: આકાશમાર્ગે ઊડવું તે.
ક્ષપક શ્રેણી	: મોહનીય કર્મોને નાશ કરતાં કરતાં ઉપર ચડવું તે.

- પૂર્વબદ્ધ કર્મોદય : પૂર્વે બાંધેલાં કર્મોનો ઉદય.
- ઘાતીકર્મોની : આત્માના ગુણોનો નાશ કરે તેવાં કર્મો.
- પાના નં. ૬૧
- સામાન્ય કેવલી : જે તીર્થંકર પ્રત્યુ ન થાય અને એમને એમ ગૌતમ સ્વામીની જેમ કેવળજ્ઞાન પામે તે સામાન્ય કેવલી.
- તીર્થ : જેનાથી સંસાર તરાય તે. ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ તે તીર્થ.
- ગૃહસ્થ લિંગ કેવલી : ઘરમાં રહેલા શ્રાવક - શ્રાવિકાના વેશમાં જે કેવળજ્ઞાન પામે.
- જૈનેતર સાધુ : જૈનથી બીજા ધર્મના સાધુઓ - બાવા જતિ જોગી વિગેરે.
- પાના નં. ૬૨ :
- મૃતાવસ્થા : મરેલી અવસ્થા - મડદું.
- આચ્છાદિત : ઢાંકેલું, કર્મોથી અવરાયેલું.
- ગુણસ્થાનક : વધતી વધતી ગુણોની પ્રાપ્તિ, ગુણોનો વધારો.
- પાના નં. ૬૩ :
- મિથ્યાદૃષ્ટિ : અવળી દૃષ્ટિ-કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા.
- ધર્મસંજ્ઞા : ધર્મ પ્રત્યેની પ્રીતિ, ધર્મ તરફની રુચિ.
- ઈન્દ્રિયસુખ : શરીરમાં રહેલી પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં મનગમતાં સુખો.
- ઉપાદેય : આદરવા જેવાં, સ્વીકારવા જેવાં.
- પાના નં. ૨૯
- કરણ : અધ્યવસાય-વિચાર; માનસિક પરિણામ.
- સમ્યક્ત્વ : સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ ઉપરની અત્યન્ત રુચિ-પ્રીતિ.
- યથાપ્રવૃત્તકરણ : ખાસ મહેનત વિના સહેજે આવેલો પરિણામ.

પ્રવૃત્ત	: પ્રવર્તેલો - આવેલો.
વહેણથી	: પાણીનાં મોજાંથી.
કરચલીઓ	: ખૂણા, ઊંચા-નીચા ભાગો.
નદીગોલધોલન્યાય	: પર્વત પાસે વહેતી નદીમાં પથ્થર જેમ સહેજ ગોળ થાય, લીસો થાય - તેવી રીતે આત્માને જે પરિણામ આવે તે.
સ્થિતિ	: કર્મોનો નક્કી કરેલો કાળ - વખત - સમય.

● પાના નં. ૬૪ :

પારિણામિક	: સ્વાભાવિક, કર્મથી કરાયેલો નહીં - સહજ હોય તે.
કર્મકૃત	: કર્મો વડે કરાયેલો.
યોગ	: સંયોગ - જોડાણ.
યોગ્યતા	: પાત્રતા, લાયકાત.
ઉત્સાહપૂર્વ	: કોઈ દિવસ ન આવેલો એવો સુંદર આત્માનો અધ્યવસાય.
ગ્રન્થિભેદ	: રાગદ્વેષની બનેલી ગાંઠને ભેદવી-તોડવી, ચૂરવી.
અનિવૃત્તિકરણ	: જે ચડતા જ પરિણામ, પાછા ફરવાનું જેમાં નથી તે.

● પાના નં. ૬૫ :

અંતરકરણ	: આંતરું કરવું - મિથ્યાત્વનો ગેપ કરવો, આડો કરવો તે.
ઉપશમ સમ્યક્ત્વ	: મોહનીય કર્મને દબાવવાથી જે સમ્યક્ત્વ આવે તે.
અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિ	: સમ્યક્ત્વ પામે પરંતુ સંસારિક સુખો જે ન છોડી શકે તે.
ક્ષયોપશમ	: મોહનીય કર્મને તીવ્રમાંથી મંદ કરીને પર રૂપે ઉદયમાં લાવવું તે.

● પાના નં. ૬૬ :

અનંતાનુબંધી	: અનંતા સંસારને વધારે એવો તીવ્ર કષાય તે.
વમન	: ઊલટી, ઓકવું.
વમતા	: સમ્યક્ત્વ છોડતાં, ત્યજતાં.

- દર્શન સમ્પ્રદાય : સમ્યક્ત્વને રોકનારાં કર્મો. અનંતાનુબંધી સમ્યક્ત્વ મોહ, મિશ્ર મોહ અને મિથ્યાત્વ મોહનીય એમ ૭ કર્મો તે.
- અપ્રત્યાખ્યાનીય : બીજા નંબરનો કષાય - જે કષાયોથી પર્યાખ્યાણ ન આવે તે.
- દેશવિરતિ : અલ્પત્યાગ, થોડું નાનું વ્રત લેવું તે.
- દેશવિરતિગ્રહણ : અલ્પ ચારિત્રને ધારણ કરનાર - શ્રાવક-શ્રાવિકા.
- નિરપરાધીને : જેણે આપણો અપરાધ નથી કર્યો તેવા બીનગુનેગારને
- પૂર્વાદિ : પૂર્વદિશા, પશ્ચિમદિશા, ઈસ્ટ - વેસ્ટ - નોર્થ - સાઉથ - વિગેરે.
- ભોગ : એકવાર ભોગવાય તે.
- ઉપભોગ : વારંવાર ભોગવાય તે.
- પાના નં. ૬૮ :
- અનર્થકારી : નકામાં - બિનજરૂરી - નાહક - નિરર્થક
- સાવધયોગમાં : પાપવાળાં કામો - પાપોથી ભરેલાં કામો.
- ભૂમિશયન : પૃથ્વી ઉપર ઊંઘવું.
- એકલાહારી : એક વખત જ ખાવું.
- સચિત્તનો ત્યાગ : જીવવાળી વસ્તુઓનો ત્યાગ.
- પડિલેહણ : સાફસૂફી. વસ્ત્ર-પાત્ર-ભૂમિ બરાબર તપાસવી
- પાના નં. ૬૯ :
- દેવવંદન : પરમાત્માને વંદન કરવું તે.
- પડિમા : એક જાતનો ત્યાગ - ગૃહસ્થપણમાં વધારેમાં વધારે ત્યાગ.
- જઘન્યથી : ઓછામાં ઓછું
- ઉત્કૃષ્ટથી : વધુમાં વધુ
- દેશોનપૂર્વ કોડવર્ષ : ચોર્યાસી લાખને ચોર્યાસી લાખે ગુણતાં જે આંક આવે તે પૂર્વ એવાં ૧ કોડ પૂર્વમાં કંઈક ઓછું.
- કર્મભૂમિના મનુષ્યોનું : અસિ = છેદવાનાં સાધન. મસિ = લખવાના સાધન અને કૃષિ = ખેતીનાં સાધનો. અસિ-મસિ અને કૃષિ જ્યાં વપરાય તે કર્મભૂમિ તેમાં જન્મેલા મનુષ્યો તે કર્મભૂમિજ.

મોહવશ	: રાગ-દ્વેષ-કષાય વગેરેને પરવશ, આધીન.
સાવધાનાવસ્થા	: જાગ્રત અવસ્થા, સજાગ સ્થિતિ.
પરાવર્તન	: ફરી ફરીથી પામવું તે.
અણુવ્રત	: નાનાં વ્રતો.
મહાવ્રતો	: મોટા વ્રતો.
અપરાધી	: ગુનેગાર.
નિરપરાધી	: બિનગુનેગાર, ગુના વિનાનો.
સ્વસ્ત્રી	: પોતાની સ્ત્રી
પરસ્ત્રી	: પારકાની સ્ત્રી.

● પાના નં. ૭૦ :

છ જીવનીકાયોની રક્ષા	: પૃથ્વીકાય વગેરે ૬ પ્રકારના જીવોની રક્ષા.
વિરતિ	: ત્યાગ કરવો, ત્યજી દેવું તે.
અવિરતિ	: ન ત્યજવું, ત્યાગ ન કરવો તે.
દેશ વિરતિધર	: અણુવ્રતને ધારણ કરનાર શ્રાવક-શ્રાવિકા.
સર્વ વિરતિધર	: મહાવ્રતને ધારણ કરનાર સાધુ-સાધ્વીજી-મહાસતીજી વગેરે.
શ્રેણીમાં જ	: ઉપર ચડવાનાં ગુણઠાણાં, ઉપશમ અથવા ક્ષપક નામની શ્રેણી.
સુંદરતમ	: અત્યંત સુંદર - વધારે સુંદર.

● પાના નં. ૭૧ :

સ્થિતિઘાત	: કર્મોની બાંધેલી સ્થિતિ - કાળનો ઘાત કરવો તે.
રસઘાત	: કર્મોના રસનો ઘાત કરવો - નાશ કરવો.
ગુણશ્રેણી	: કર્મોને તોડવા જલ્દી જલ્દી અસંખ્યાત ગુણાકારે ગોઠવવાં તે.
ગુણસંક્રમ	: અશુભ કર્મોને અસંખ્યાત ગુણાકારે શુભકર્મોમાં નાખવાં તે.
અપૂર્વ સ્થિતિબંધ	: પહેલાં કદાપિ ન બાંધ્યું હોય તેવું અલ્પકર્મ બાંધવું તે.
પ્રાથમિક ભૂમિકા	: શરૂઆતની સ્થિતિ.
લઘુકર્મોપણું	: અલ્પ કર્મોવાળાપણું.

પ્રકૃતિઓ	: કર્મના ભેદો - પ્રકારો.
સૂક્ષ્મસંપરાય	: ઝીણો લોભ - બારીક કષાય.
આરોહણ કરતો	: ચડતો, ઊંચે આવતો.
ઉપશમશ્રેણી	: મોહને દબાવી દબાવી ચડવું તે.
દેવલોકમાં	: દેવોના ભવોમાં.
ભવક્ષયે	: આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી મરી જાય તે.

● પાના નં. ૭૨ :

કાળક્ષયે	: અગ્યારમા ગુણઠાણાનો કાળ - સમય પૂરો થવાથી નીચે ઊતરવું પડે તે.
અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત	: અનંત ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણીનું ૧ પુદ્ગલ પરાવર્તન થાય છે. તેવું અડધું પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ, સમ્યક્ત્વ પછી બાકી રહે છે.
રસોદય	: જે કર્મ જેવું બાંધ્યું હોય તેવું ઉદયમાં આવે તે રસોદય.
પ્રદેશોદય	: જે કર્મ જેવું બાંધ્યું હોય તેમાં ફેરફાર કરી મંદ કરી અશુભને શુભમાં નાખીને શુભરૂપે જે ભોગવવું તે.
ઉપશાન્તાવસ્થા	: મોહનીય કર્મ બિલકુલ જેમાં દબાઈ ગયું છે... એવી અવસ્થા તે.

● પાના નં. ૭૩ :

પરકષાયરૂપે વેદન	: બીજા કષાયરૂપે વેદવું, ભોગવવું.
ક્ષપકશ્રેણી	: મોહનીય કર્મનો નાશ કરતાં કરતાં ઉપર ચડવું તે.

સ્થિતિઘાતાદિ પાંચ કાર્યો	: સ્થિતિઘાત વગેરે પાંચ કાર્યો - સ્થિતિઘાત - રસઘાત - ગુણશ્રેણી - ગુણસંક્રમ - અપૂર્વ સ્થિતિબંધ એમ પાંચ કાર્યો.
--------------------------	--

લઘુકર્મોજીવ	: ઓછાં કર્મવાળો જીવ.
-------------	----------------------

સૂક્ષ્મસંપરાય	: ઝીણો લોભ જેને બાકી છે તે.
---------------	-----------------------------

● પાના નં. ૭૪

ઘાતીકર્મોનો	: આત્માના ગુણોનો નાશ કરનાર જ ઘાતીકર્મો.
ગામાનુગામ	: એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરનારા પ્રભુ.

સમુદ્ઘાત : બળાત્કારે કર્મોનો જલ્દી નાશ કરવો તે.
પ્રક્રિયા : રીત, પદ્ધતિ

● પાના નં. ૭૫ :

કપાટ : કમાડ જેવો આકાર.
મન્થાન : રવૈયા જેવો આકાર.
સર્વલોકવ્યાપી : ચૌદે રાજલોકમાં સંપૂર્ણપણે વ્યાપ.
દંડમાંથી : લાકડા જેવો આકાર.
શરીરસ્થ : શરીરમાં જ ફક્ત વ્યાપ રહેલો.
ચમત્કારિક : આશ્ચર્ય કરનાર.
કાર્યવાહી : કામકાજ.

● પાના નં. ૭૬ :

યોગનિરોધ : યોગોને રોકવા.
બાદર મનોયોગ : મનમાં થતા સ્થૂલવિચારો.
ધનીભૂત : પોલાણ વિનાનું - નક્કર.
શુકલલેશ્યા : ઉત્તમ વિચારો - સારાં પરિણામો.
અયોગી : યોગ વિનાના
અનાશ્રવપણું : આત્મામાં બિલકુલ કર્મો ન આવે તે.
સર્વસંવરભાવ : આવતાં કર્મોનું સર્વથા રોકાઈ જવું તે.
શૈલેષીકરણ : મેરુપર્વત જેવું સ્થિર થવું તે.
દેહત્યાગ : શરીરની ચેષ્ટાનો ત્યાગ.
સમશ્રેણી : સીધી લાઈનસર ગતિ, વાંકા વળ્યા વિનાની ગતિ.

● પાના નં. ૭૭ :

વિદ્યુચરયમલા : રજ અને મેલ જેમણે ઘોઈ નાખ્યા છે તે.
આત્મહિત : પોતાના કલ્યાણની ભાવના.
સંસારાભિનન્દી : સંસારને વખાણનાર.
અહિતકારક : અકલ્યાણ કરનાર.
માર્ગોપદેશક : માર્ગ સમજાવનાર.
ઈષ્ટવિષયોની : મનગમતા વિષયોની.

અનિષ્ટવિષયોની : અણગમતા વિષયોની.

● પાના નં. ૭૮ :

પસ્તાવો : પશ્ચાત્તાપ - અંદર હૃદયમાં દુઃખ થવું તે.
આન્તરિક : આત્માના અંદરના શત્રુઓ - હૈયામાં રહેલા શત્રુઓ. રાગાદિ.
ધનવાન્ : ધનવાળો પુરુષ.
ભ્રાન્તિ : ભ્રમ.
મિથ્યાત્વાદિ : મિથ્યાત્વ વિગેરે કર્મબંધના જ હેતુઓ.
સામાન્યથી : સંક્ષેપમાં.
વિશેષથી : વિસ્તારથી.
જ્ઞાનાવરણીય : જ્ઞાનને ઢાંકે તેવું કર્મ.

● પાના નં. ૭૯ :

આલંબને : આધારે, સહારાથી.
રૂપી દ્રવ્યોનું : વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શવાળું પુદ્ગલદ્રવ્ય.
સંજી પંચેન્દ્રિય : મનવાળા જીવો. ચિંતન-મનની શક્તિવાળા જીવો.
મનોગતભાવોનું : મનમાં વિચારેલા ભાવો - ચિંતન કરાયેલા ભાવો.
લોકાલોકનું : લોક અને અલોક એમ બન્ને આકાશનું.
બે જ જ્ઞાન : ફક્ત મતિ અને શ્રુત એમ બે જ જ્ઞાન જીવને હોય છે.
સમ્યગ્દૃષ્ટિ : સાચું-યથાર્થ સમ્યક્ત્વ જેને થયું છે તેવા જીવો તે.
મિથ્યાદૃષ્ટિ : જે જીવોને સમ્યક્ત્વ થયું નથી. કુદેવ - કુગુરુ - કુધર્મમાં ફસાયા છે તે.
ધર્મ : પદાર્થોનું સ્વરૂપ બે પ્રકારનું છે : સામાન્ય - વિશેષ.
ઉદય : ભોગવવું - બાંધેલું કર્મ ભોગવવું તે.
દેશઘાતી : ગુણોને અંશે અંશે નાશ કરે.

- સ્વાવાચર્યગુણ : પોતાને ઢાંકવા લાયક ગુણ.
કદાચિત્ : ક્યારેક, કોઈક વખત, કોઈ દિવસ.
યત્કિંચિત્ : કંઈક, થોડું.
- પાના નં. ૮૧ :
મુખ્યત્વે : ખાસ કરીને, ઘણું કરીને.
નિર્ભય : ભય વિના, બીક વિના.
- પાના નં. ૮૨ :
પલટાયા : બદલાયા કરે છે, ફેરફાર થયા કરે છે.
ક્ષમાશીલ સ્વભાવ : ગુનેગારોની માફી આપે એવો સ્વભાવ.
વિપરીત વર્તન : ઊલટું વર્તન, ઊંઘી ચાલ, મોટી રીતભાત.
દારૂ : મદિરા.
હિતાહિતનો : કલ્યાણ અને અકલ્યાણનો.
- પાના નં. ૮૩ :
વિવેકહીન : વિવેક વિનાનો
શંકા : ભગવંતનાં વચનોમાં પ્રશ્નો ડરવા તે.
કાંક્ષા : અન્ય ધર્મોની ઈચ્છાઓ કરવી તે.
હેય : તજવા લાયક
તત્પુરુષ સમાસ : આ એક વ્યાકરણમાં સમાસ આવે છે.
પરિહરવાનું : છોડી દેવાનું, ત્યજી દેવાનું.
- પાના નં. ૮૪ :
કષાય મોહનીય : ક્રોધાદિ ચાર કષાયો.
નોકષાય મોહનીય : હાસ્યાદિ કષાયો, જે ક્રોધાદિને વધારે.
જલની રેખા : પાણીની રેખા (પાણીમાં પડેલી ચિરાડ).
- પાના નં. ૮૫ :
રેતીની રેખા : નદીની સૂકી રેતીમાં કરેલ લાઈનો.
સંવચ્છરી પ્રતિકમણ : વર્ષે એક વાર કરાતું પ્રતિકમણ, પર્યુષણના છેલ્લા દિવસે કરાતું પ્રતિકમણ.
માટીની રેખા : તળાવની સુકાયેલી માટીમાં પડેલી રેખા-ચિરાડો.
પર્વતની રેખા : પહાડના પથ્થરમાં પડેલી ચિરાડો.

પથ્થરનો સ્થંભ : પથ્થરનો થાંભલો. આ થાંભલો જેમ ન વળે તેમ.

● પાના નં. ૮૬ :

વક્તા : વાંકાપણું તીવ્રમાયા : વધારે ગાઢ માયા તે.

● પાના નં. ૮૭ :

પ્રયત્નશીલ થવું : મહેનતવાળા બનવું. ઘણી મહેનત કરવી.

ઉત્તેજક : કષાયોને ઉત્તેજિત કરનાર, વધારનાર, પ્રેરણા કરનાર

ઉદીપક : કષાયોને ચક્રવર્તિત કરનાર, વધારનાર.

સહાયક : કષાયોને મદદ કરનાર - સહાય કરનાર.

કામરાગ : સંસારના ભોગો ભોગવવાનો જે રાગ.

છાતીફાટ રડવું : છાતી ફૂટીને રડવું.

● પાના નં. ૮૮ :

ઊલટી દેશના : ઊંઘી દેશના. ભગવાનની વાણીથી વિરુદ્ધ સમજાવવું.

ભક્ષણ કરવાથી : ખાઈ જવાથી.

યથાર્થ : સાચેસાચું.

નિયત મુદત : નક્કી કરેલી મુદત.

● પાના નં. ૮૯ :

મૂર્છાવાળો : મમતાવાળો.

ગૂઢ : ઊંડું; પેટમાં હોય કંઈ અને બોલે કંઈ.

શોભાસ્પદ : શોભે તેવું.

દેદીપ્યમાન : તેજસ્વી.

રાગ : સ્નેહ, પ્રેમ.

ચેતનવંતા : જાગ્રત - સજાગ.

આરાધક જ : ધર્મક્રિયા કરતો જ રહે તે.

● પાના નં. ૯૦ :

આરાધનામાં : ધર્મક્રિયા કરતાં કરતાં.

દેશવિરતિ	: અલ્પત્યાગ, અંશથી ત્યાગ.
સર્વવિરતિ	: પૂર્ણત્યાગ.
જાતિમદ	: અભિમાન, જાતિનું માન.
કુલમદ	: કુળનું અભિમાન.
પડિમા	: ઊંચા પ્રકારની એક જાતની ધર્મક્રિયા.
સદા આરાધક	: હંમેશાં ધર્મક્રિયા કરનાર.
અપવર્તનીય	: બાંધેલું આયુષ્ય તૂટી જાય તે.
અનપવર્તનીય	: બાંધેલું આયુષ્ય ન તૂટે, પૂરેપૂરું ભોગવાય તે.

● પાના નં. ૯૧ :

ભવધારણીયતા	: પોતાના ભવમાં જીવને ધારી રાખે, પકડી રાખે તે.
સોપકમી	: ઉપક્રમ એટલે નિમિત્ત, મરતી વખતે અગ્નિ આદિ નિમિત્તે મળે.
નિમિત્તોવાળું	: અગ્નિ-પાણી-પર્વત વગેરે મરણનાં નિમિત્તો બને તે.
નિરુપકમી	: મરતી વખતે નિમિત્તો ન મળે તે, સહજ મૃત્યુ થાય તે.
તદ્ભવમોક્ષગામી	: તે જ ભવે જીવ મોક્ષે જાય તે.

● પાના નં. ૯૨ :

પિંડપ્રકૃતિ	: ઘણી-ઘણી પ્રકૃતિઓ (કર્મના ભેદો) સાથે હોય તે.
પ્રત્યેકપ્રકૃતિ	: એકેક પ્રકૃતિ, પિંડ નહિ, બે-ચાર પ્રકૃતિઓ ભેગી નહીં.

● પાના નં. ૯૩ :

શરીર	: જે નાશ પામે તે, નાશવંત હોય તે શરીર.
ભૂચર	: ભૂમિ ઉપર ચાલે તે.
ખેચર	: આકાશમાં ચાલે તે.
દૃશ્ય	: જોવાલાયક.
અદૃશ્ય	: ન જોવાલાયક, ન દેખાય તે.

ભવપ્રત્યયિક	: ભવના નિમિત્તે મળનારું.
ગુણપ્રત્યયિક	: ગુણના નિમિત્તે મળનારું, ગુણોથી પ્રગટ થનારું.
લબ્ધિપ્રત્યયિક	: ગુણો મેળવવાથી મળેલી જે લબ્ધિ, તેનાથી મળનારું.
પૂર્વધર	: ચૌદ પૂર્વો ભણેલા મુનિ.
સંદેહ	: શંકા
તીર્થકરાદિ	: ચતુર્વિધ સંઘ સ્વરૂપ જે તીર્થ, તેને કરનારા.

● પાના નં. ૯૪

અવયવો	: શરીરનાં અંગો; હાથ - પગ - પેટ - માથું વગેરે.
દંતાલી	: દાંતાવાળું અનાજ ભેગું કરવાનું એક સાધન.
વજ્રઋષભનારાય	: વજ્ર એટલે ખીલી, ઋષભ એટલે પાટો અને નારાય એટલે મર્કટબંધ-માંકડાની જેમ વળગવું, આ ત્રણે જ્યાં હોય ત્યાં પહેલું સંઘયણ.
મર્કટબંધ	: માંકડાનું બચ્ચું જેમ એની માને વળગે તેમ હાડકાનું જોડાણ.

● પાના નં. ૯૬ :

પ્રમાણસરના	: માપસરના.
બિનપ્રમાણસરના	: માપ વિનાના.
કૃષ્ણ	: કાળો કલર, બ્લેક કલર.
પીત	: પીળો કલર, યલો કલર.
રક્ત	: લાલ કલર - રેડ કલર
સુરભિગંધ	: સુગંધ
દુરભિ	: દુર્ગંધ.

● પાના નં. ૯૭ :

તિક્ત	: તીખું.
કટુ	: કડવું.
કષાય	: તૂરું-ફિક્કું.
આમ્લ	: ખાટું.

મધુર	: મીઠું.
ગુરુ	: ભારે વજનદાર.
લઘુ	: હલકું.
શીત	: ઠંડું.
ઉષ્ણ	: ગરમ.
સ્નિગ્ધ	: ચીકણું.
રુક્ષ	: લૂખું.
મૃદુ	: કોમળ.
કર્કશ	: ખડબચું.
બળદની નાથની જેમ	: બળદના મુખમાં નંખાયેલી દોરી.
આનુપૂર્વી	: એક જાતનું કર્મ છે. જે જીવને પરભવમાં જતાં વાંકા વાળે છે.

● પાના નં. ૯૮ :

અતિશય	: સામાન્ય માણસમાં ન હોય તેવું સ્વરૂપ
સમૃદ્ધિવાળો	: દુનિયાના સામાન્ય માનવીમાં ન ઘટે તેવી સંપત્તિવાળા.

● પાના નં. ૯૯ :

સૌભાગ્ય	: લોકોને વહાલો લાગે તે.
દૌર્ભાગ્ય	: લોકોને વહાલો ન લાગે તે.
યુક્તિપૂર્વકનું	: દલીલોથી ભરેલું.
ગ્રાહ્ય	: ગ્રહણ કરવાલાયક.
ત્રસદશક	: ત્રસ વિગેરે દશપ્રકૃતિઓ.
સ્થાવરદશક	: સ્થાવર વિગેરે ૧૦ પ્રકૃતિઓ

● પાના નં. ૧૦૦ :

મૂળભેદ	: કર્મોના મુખ્ય મુખ્યભેદો - જ્ઞાનાવરણીય - દર્શનાવરણીય વિગેરે.
--------	---

● પાના નં. ૧૦૦ :

સંક્ષેપમાં	: ટૂંકાણમાં.
------------	--------------

● પાના નં. ૧૦૨

સ્વભાવ સરળ	: માયા કપટ વિનાનો સ્વભાવ.
સંસારની આસક્તિ	: સંસાર ઉપરની બહુ જ પ્રીતિ.

સુખશૈલ્યપણાની	: સુખશૈલીયાપણું શરીરને ઘણું જ સાચવવાની ભાવના.
વક્ર સ્વભાવવાળો	: વાંકા સ્વભાવોવાળો.
ઉચ્ચકુલોમાં	: ઊંચા ઘરોમાં - સંસ્કારી ઘરોમાં
નીચકુલોમાં	: હલકા ઘરોમાં.
પ્રસન્ન	: વખાણવા લાયક.
સંસ્કારી ઘરોમાં	: ગુણિયલ ઘરોમાં.
રુકાવટ	: અટકાયત.
વિઘ્નભૂત	: મુશ્કેલીસ્વરૂપ.
સંપત્તિ	: ધન-દોલત.
પાત્ર	: યોગ્ય વ્યક્તિ.

● પાના નં. ૧૦૩ :

દાનેશ્વરી	: છૂટે હાથે દાન આપનાર.
યુવાવસ્થાદિ	: જુવાન અવસ્થા વિગેરે.
દુર્બળ	: શરીરે ઠાકેલો.
બંધ	: સમયે સમયે જીવ કર્મો બાંધે તે.
ઉદય	: પૂર્વે બાંધેલાં કર્મો જીવ ભોગવે તે.
ઉદીરણા	: ભાવિમાં ઉદયમાં આવનારાં કર્મોને બળાત્કારે વહેલાં ઉદયમાં લાવવાં તે.
સત્તા	: બાંધેલાં કર્મો આત્મા પાસે હોવાં તે.
ઓછી-વત્તી	: ઓછી-વધારે.

● પાના નં. ૧૦૪ :

પૂર્વાચાર્યોએ	: પૂર્વના આચાર્યોએ
વિવક્ષી	: વિવક્ષા કરી છે - કહી છે.

● પાના નં. ૪૯ :

સામાન્ય રૂપરેખા	: ઉપર - ઉપરથી સારી રીતે સમજાવ્યું.
ઉપનેઈવા	: બધા પદાર્થો ધ્રુવ છે. નિત્ય છે. સ્થિર છે.
વ્યય	: વિનાશ.

● પાના નં. ૧૦૫ :

પ્રયત્નશીલ	: ઘણા પ્રયત્નો કરે છે.
------------	------------------------

ધ્રુવ	: સ્થિર - નિત્ય.
કુંડું	: હાથમાં પહેરવાનો અલંકાર.
કુંડળ	: કાનમાં પહેરવાનો અલંકાર.
દૃષ્ટાન્ત	: દાખલો.
જોગવાઈ	: સગવડતા
ઈષ્ટ કડાપર્યાયનો	: મનગમતો સોનાનો કડુ એવો જે ઘાટ-આકાર.
ઈષ્ટ કુંડલપર્યાયનો	: મનગમતો સોનાનો કુંડળ એવો જે ઘાટ-આકાર.
ઉદાસીન	: તટસ્થ.
ગોરસ	: ગાયના દૂધમાંથી બનેલી ચીજો.
અગોરસ	: ગાયના દૂધમાંથી જે ન બન્યું હોય તે.

● પાના નં. ૧૦૬

શામી જાય	: શાન્ત થઈ જાય.
સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ	: ઝીણી દૃષ્ટિ, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ.
દર્શનશાસ્ત્રીઓ	: ધર્માચાર્યો, બીજા ધર્મના સૂત્રકારો.
સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી	: ઝીણી ઝીણી દૃષ્ટિથી

● પાના નં. ૧૦૭ :

પુત્રવધૂ	: છોકરાની વહુ.
નિત્યાનિત્ય	: નિત્ય અને અનિત્ય.
ભિન્નાભિન્ન	: ભિન્ન અને અભિન્ન.
તન્મય	: એકાગ્ર, ઓતપ્રોત.
સામાન્યવિશેષાત્મક	: સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મવાળો.
દ્રવ્યો	: પદાર્થો.
પૂર્વ-ઉત્તર પર્યાયોની	: આગળ-પાછળ રૂપાન્તરો
અસ્તિ	: હોવાપણું.
નાસ્તિ	: નહીં હોવાપણું.
અવિકારીમાંથી	: વાસના - વિકારો ન થાય તે.
વિકારી	: વિકારોવાળું - વાસનાવાળું

● પાના નં. ૧૦૮ :

ક્ષણવર્તી	: ફક્ત એક ક્ષણ રહેનાર
ઉપકારક	: ઉપકાર કરનાર.

પ્રધાનતા : મુખ્યતા
 ભવાન્તરોમાં : એક ભવથી બીજા ભવોમાં.
 ક્ષણિક : નાશવંત
 ચીકણાં : ભારે કર્મો.
 સ્યાદ્વાદ્ : અપેક્ષાએ બોલવું તે.

● પાના નં. ૧૦૯ :

સમુચિત : સાથે સરેવાળો
 સમભંગી : સાત ભાંગા, બોલવાના સાત પ્રકાર.
 અપલાપ : ઉડાડી મૂકવું તે.
 મિથ્યાત્વ : ખોટી દૃષ્ટિ
 માતા : જન્મ આપનારી જનેતા.

● પાના નં. ૧૧૦ :

નયો : દૃષ્ટિ - અપેક્ષા
 ઉપચાર : આરોપણ કરવું - વ્યવહાર કરવો.
 અપુનર્બન્ધકાવસ્થા : ફરી ફરી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળાં કર્મો ન બંધાય તેવી અવસ્થા
 મંદમિથ્યાત્વી : આછું-પાતળું મિથ્યાત્વ.
 પૃથક્કરણ : જુદું પાડવું - અલગ કરવું

● પાના નં. ૧૧૧ :

લિંગ : આકાર - સ્ત્રીલિંગ - પુલિંગ - નપુંસકલિંગ
 વચન : એકવચન - દ્વિવચન અને બહુવચન
 તીર્થકર : તીર્થની સ્થાપના કરનારા જિનેશ્વર પ્રભુઓ.
 પરમાત્મા : પરમ એવો આત્મા, ઊંચામાં ઊંચો આત્મા.
 વીતરાગ : જેમના રાગાદિ ચાલ્યા ગયા છે તેવા.
 વાચ્યઅર્થ : જે જે શબ્દોના જે જે અર્થો થતા હોય તે.
 ક્રિયાપરિણતાંર્થ : જે શબ્દનો જેવો અર્થ થતો હોય તેવી તેવી ક્રિયા થતી હોય તો જ તે શબ્દનો પ્રયોગ કરવો.

● પાના નં. ૧૧૨ :

પ્રતિભેદો : ભેદોના પણ ભેદો.

પ્રારબ્ધ	: નસીબ.
સમુચ્ચય	: પાંચે કારણો સાથે.
અપલાપ	: ઉડાવી મૂકવું, ન ગણકારવું તે.
● પાના નં. ૧૧૩ :	
ક્રમબદ્ધ પર્યાય	: અનુક્રમે આવનારા પર્યાયો.
છન્દસ્થ	: કેવળજ્ઞાન વિનાના જીવો.
● પાના નં. ૧૧૪ :	
ધર્મપ્રાપ્તિ	: ધર્મનો લાભ થાય તે.
અફસોસ	: પસ્તાવો.
આર્તધ્યાન	: સંયોગ-વિયોગની ચિંતા.
કાર્યસિદ્ધિ	: કાર્ય થવું તે.
પારિભાષિક શબ્દો	: જૈન શાસનમાં વંપરાતા શબ્દો
પરિચય	: જાણકારી.
અભ્યાસ	: અધ્યયન.
સુખકારક	: સુખદાયી.
જ્ઞાનાભ્યાસ	: જ્ઞાન ભણીને જ્ઞાની બને તે એટલે કે જ્ઞાનનો અભ્યાસ.

કાંટાળી કેડી

હે ભવ્યાત્મા ! આ સંસારમાં ગુલાબ છે, તો કાંટા છે
સ્મિત છે તો અશ્રુ પથ્થુ છે, હર્ષ છે તો શોક પથ્થુ છે.
અરે સંસાર જ કાંટાળી કેડી છે,
તેમાં તારે ચાલવું છે, તો જૂતાનું રક્ષણ જોઈશે.

તેમ

કાંટાળા સંસારમાં જીવન ગાળવું છે,
તો ધર્મનું રક્ષણ જોઈશે જ.

નહિ તો

તારા આત્મામાં પડેલું અમૃત સરોવર
સુકાઈ જશે.

અને પેટી કાંટાળી વાડમાં તારે એકાકી ચાલવું પડશે.
માટે ન્યાં આત્મસુખ છે ત્યાં જોઈશ તો
તને કેડી પ્રાપ્ત થશે.

*

એક અદ્ભુત તત્વ

નિજ શુદ્ધ આત્માનું સ્મરણ કરવું તે મુક્તિ બીજ છે.

સંસારસમુદ્રમાં આ આત્માનું સ્મરણ

અગાધજળમાં તરવાની નાવ છે.

દુઃખરૂપ ભવાટવીથી બહાર નીકળવા માટે ભોમિયો છે.

કર્મોના મળને બાળનાર અગ્નિ છે.

વિકલ્પોરૂપી ધૂળને ઉડાવી દેનાર વાયુ છે.

અજ્ઞાનરૂપી રોગનું ઔષધ છે.

જ્ઞાન તપ ને રહેવાનું અનન્ય ધર છે.

આત્મા અને પરમાત્માનું વિસ્મરણ તે ભાવમરણ છે.

જે દેહના મરણ કરતાં વધુ દુઃખદાયી છે.